

**HISTORIA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE
PRAGENSIS**

Příspěvky k dějinám
Univerzity Karlovy

Články

- 7 Peter Moraw, Pražská právnická univerzita 1372-1419 (Studie k jejím institucionálním a sociálním dějinám)
51 Marie-Élisabeth Ducreuxová, Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století
81 Dieter Hoffmann, Ernst Mach – působení na pražské univerzitě a postavení v českém národnostním konfliktu

Cizojazyčná shrnutí

- 49 Peter Moraw, Die Juristenuniversität in Prag (1372-1419), verfassungs- und sozialgeschichtlich betrachtet (původně uveřejněno in: Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters. Hrsg. von J. Fried, Sigmaringen 1986, s. 439–486)
80 Marie-Élisabeth Ducreux, Lire à en mourir. Livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle
98 Dieter Hoffmann, Ernst Machs Wirken an der Prager Universität und seine Stellung im böhmischen Nationalitätenkonflikt (původně uveřejněno in: Les usages de l'imprimé, XVe–XIXe siècle. Sous la direction de R. Chartier, Paris 1987, s. 253–303)

Autoři

PhDr. Marie-Élisabeth Ducreux, Centre Français en Recherches en Sciences Sociales, Praha
PhDr. Dieter Hoffmann, Akademie der Wissenschaften, Berlin (SRN)
Prof. PhDr. Peter Moraw, Universität Giessen, Giessen (SRN)

PRAŽSKÁ PRÁVNICKÁ UNIVERZITA 1372-1419
(Studie k jejím institucionálním a sociálním dějinám)

PETER MORAW

Z hodnocení pražské právnické univerzity 14. a 15. století¹⁾ v perspektivě evropských univerzitních dějin na sever od Alp²⁾ je zřejmé, že byla útvarem zcela zvláštního druhu a této specifčnosti také odpovídá stav našich znalostí o ní. Skutečnost, že neměla žádnou historickou návaznost, zatemňuje její dějiny. Po jejím brzkém zániku už nedošlo k sepsání jejích osudů, a to ani v souvislosti se zpracováním pražských univerzitních dějin jako celku,³⁾ ani s dějinami právnických fakult⁴⁾ a práva vůbec.⁵⁾ Tato práce je prvním pokusem o zachycení povahy pražské právnické univerzity. Z množství možných hledisek, která sahají od pramenné kritiky až k široké problematice středověkých a raněnovověkých dějin vzdělanosti a sociální historie, jsou zde zvolena pouze některá. Nejdříve bude pojednáno o statutárně-historickém základu, počínaje přípravnými fázemi a vznikem instituce a konče jejím poměrem k ostatním třem pražským fakultám.

¹⁾ Z literatury: H. Denifle, *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin 1885; G. Kaufmann, *Geschichte der deutschen Universitäten 1*. Stuttgart 1896; H. Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages 1–3*. London 1936; J. Verger, *Les universités au Moyen Age*. Paris 1973; *Bibliographie internationale de l'histoire des universités 1–2*. Genève 1973–76; H. de Ridder – Symoens, *Universitetgeschiedenis als bron voor sociale geschiedenis*. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 10, 1978, s. 87–115; *The History of European Universities. Works in progress and publication*. Ed. J. M. Fletcher 1–4, s. 1. 1978–81.

²⁾ G. N. Schnabel, *Geschichte der juristischen Fakultät an der vereinigten Carl-Ferdinandschen Hochschule zu Prag 1*. Prag 1827, s. 1 nn.; H. Jireček, *Právnický život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX. do konce XIX. století*. Praha–Brno 1903, s. 107 nn.; E. Ott, *Das Eindringen des kanonischen Rechts, seine Lehre und wissenschaftliche Pflege in Böhmen und Mähren während des Mittelalters*. ZRG 34, KanAbt 3, 1913, s. 1–107, zvl. 75 nn.; O. Peterka, *Ursachen und Wege der Rezeption des römischen Rechts in Böhmen und Mähren*. In: *Prager Festgabe für Theodor Mayer*, 1953, s. 37–55; M. Boháček, *Založení a nejstarší organizace pražské univerzity*. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC–HUCP)* 6/1, 1965, s. 5–31, zvl. s. 21 nn.; M. Boháček, *Einflüsse des römischen Rechts in Böhmen und Mähren*. IRMAE V, 11, 1975, s. 24 nn.; J. Kejíř, *Po stopách prvního profesora práv na pražské univerzitě*. *Studie o rukopisech (dále StR)* 16, 1977, s. 3–12; R. Zeleňý – J. Kadlec, *Učitelé právnické fakulty a právnické univerzity pražské v době předhusitské (1349–1419)*. AUC–HUCP 18/1, 1978, s. 61–106.

³⁾ Kromě titulů v pozn. 1 a 2 srov. též: W. W. Tomek, *Děje university pražské 1*. Praha 1849; *Die Reichsuniversität in Prag. Studien zu ihrer Geschichte bis 1409*, hrsg. von H. Zatschek, Brno 1939; F. Kavka, *L'université Charles de Prague*, Praha 1963; *tyž, Založení university a její vývoj do roku 1409*. In: *Stručné dějiny University Karlovy* (red. F. Kavka), Praha 1964, s. 7–43; F. Šmahel, *Husitská universita*. *Tamtéž*, s. 44–76; M. Boháček, *Repertorium und Bibliographie für die Universität Prag bis 1500*. IRMAE II, 7e, 1966; F. Seibt, *Von Prag bis Rostock*. In: *Festschrift für W. Schlesinger*, 1973, s. 406–426; F. Kavka,

Zmíněny budou i biografické aspekty, především u vyučujících práv a částečně i u rektorů. To vše pak ústí ve snahu určit místo útvaru nazvaného „pražská právnická univerzita“ v rámci Karoliny a stavu univerzitního života a vzdělanosti v Říši z perspektivy soudobé i do budoucnosti zaměřené. A obráceně, na základě poznatků o pražském právnickém učení lze učinit pokus o interpretaci situace univerzit německého pozdního středověku. Pojem „pražské právnické univerzity“ je téměř až naivně – jako samozřejmost – přijímán bezprostředně zúčastněnými současníky, a teprve posléze podroben kritickému přezkoumání. K diskusi se zde stále nabízí otázka, do jaké míry bylo tehdy v Říši rozhodnuto mezi cestou školy pařížské či boloňské, a současně též otázka jedno-

litosti německých univerzitních dějin, či případné jejich otevřenosti nějaké alternativě.⁶⁾ Z tohoto hlediska je nutné se zabývat především její první generací. Přitom by se mohlo ukázat, že podstatná rozhodnutí padla až delší dobu po r. 1348 a že osudy univerzit v Říši nebyly zdaleka tak přímočaré, jak by se to dnes mohlo leckdy zdát.

Každý znalý člověk je si ovšem vědom toho, že takové tázání, ať je jakkoliv důležité, může vpsledku přinést pouze fragmentární odpovědi. Posuzováno totiž z perspektivy, kterou ve střední Evropě skýtá pramenná základna, nacházíme se v době ještě rané. Nejdůležitějším pracovním podkladem je matrika právnické univerzity,⁷⁾ zřejmě nejstarší univerzitní matrika v Evropě, která je v úplnosti zachována. Oproti tomu listinný fond této právnické školy, který byl původně uložen v truhle pořízené v r. 1373,⁸⁾ se ztratil právě tak jako zmizel příslušný soubor jejích budov a jiných reálií.⁹⁾ Mnohé lze ovšem získat i ze zahraničních materiálů, zvláště nemalé množství biografických svědectví, z nichž některá dosud nebyla vzata v úvahu.¹⁰⁾ Bez ohledu na již vytvořenou pramennou základnu zůstává rozhodující pokud možno přiměřená formulace otázek, t. j. v tomto případě zřeknutí se přílišných harmonizačních a izolujících snah a anachronismů.

Chronologický rámec tématu je ostře ohraničen léty 1348 – 1417¹¹⁾ resp. 1419,¹²⁾ přičemž horní časová hranice je určena zrušením pražských privilegií kostnickým koncillem a převratem po smrti krále Václava IV. Poslední záznam v právnické matrice byl uskutečněn v r. 1418. V rámci tohoto časového úseku je třeba zdůraznit rok 1372, for-

Universitätsgeschichte von den Anfängen bis zum Humanismus. In: Bohemia sacra, hrsg. von F. Seibt, s. 406–413; J. K. Zeman, The Hussite Movement and the Reformation in Bohemia, Moravia and Slovakia (1350–1650). A Bibliographical Study Guide. Ann Arbor 1977, s. 331 nn.; R. Schmidt, Begründung und Bestätigung der Universität Prag durch Karl IV. und die kaiserliche Privilegierung von Generalstudien. In: Kaiser Karl IV. 1316–1378, hrsg. von H. Patze, Neustadt/Aisch 1978, s. 695–719; M. Svatoš, Hospodářské zázemí pražské univerzity v době Karla IV. (1347–1378). AUC-HUCP 18/2, 1978, s. 7–36; F. Seibt, Karl IV., 3. vyd. München 1978, s. 179 nn.; J. Spěváček, Karel IV. Praha 1979, s. 275 nn., 373 nn.; M. Melanová – M. Svatoš, Bibliografie k dějinám pražské univerzity do roku 1622 (1775–1975). Praha 1979; J. Tříška, Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348–1409. Praha 1981 (zde jsou uvedeny i starší Tříškovy práce k tématu); M. Svatoš, Karel IV. a pražská univerzita. AUC-HUCP 21/1, 1981, s. 85–97. Nepřístupná mně byla práce: M. Haasová-Jelínková, Správa a kancelář pražské university v první době jejího trvání. Zvl. otisk z nevydaného 10. svazku (1948) Sborníku příspěvků k dějinám hl. města Prahy, s. 1–83.

⁴⁾ Srov. E. Friedberg, Die Leipziger Juristenfakultät, ihre Doktoren und ihr Heim 1409 – 1909. Festschrift zur Feier des 500jähr. Bestehens der Universität Leipzig 2. Leipzig 1909; G. Bohne, Die juristische Fakultät der alten Kölner Universität in den beiden ersten Jahrhunderten ihres Bestehens. In: Festschrift zur Erinnerung an die Gründung der alten Universität Köln im Jahre 1388, Köln 1938, s. 109–193; G. le Bras, La faculté de droit au moyen âge. In: Aspects de l'Université de Paris, Paris 1949, s. 83–100; W. M. Plöchl, Das Kirchenrecht in der ältesten Studien- und Prüfungsordnung der Wiener Rechtsfakultät. SG 2, 1954, s. 565–581; G. Dickel, Die Heidelberger Juristische Fakultät. In: Aus der Geschichte der Universität Heidelberg und ihrer Fakultäten, hrsg. von G. Hinz, Heidelberg 1961, s. 163–234; G. Kisch, Die Anfänge der Juristischen Fakultät der Universität Basel 1459–1529. Basel 1962; E. Kleineidam, Universitas studii Effordensis I (1392–1460). Erfurt 1964, s. 297 nn.; L. Just, Die Juristische Fakultät der alten Universität Mainz. In: Jahrbuch d. Vereinigung „Freunde der Universität Mainz“ 13, 1964, s. 28–41; A. Vetulani, L'enseignement universitaire du droit à Cracovie d'après les dessins de Casimir le Grand. Paris 1965, s. 373–383; A. Gouron, Les juristes de l'école de Montpellier. IRMAE IV, 3a, 1970; K. K. Finke, Die Tübinger Juristenfakultät 1477–1534. Tübingen 1972; H. Wolff, Geschichte der Ingolstädter Juristenfakultät 1472–1625. Berlin 1973; H. Coing, Die Juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm. In: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte 1, hrsg. von H. Coing, s. 39–128; P. Moraw, Heidelberg: Universität, Hof und Stadt im ausgehenden Mittelalter. In: Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, hrsg. von B. Moeller, H. Patze, K. Stackmann. Göttingen 1983, s. 524–52.

⁵⁾ F. Wieacker, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 2. vyd. Göttingen 1967, s. 97 nn.; W. Trusen, Anfänge des gelehrten Rechts in Deutschland, Recht und Geschichte 1, Wiesbaden 1962, zde zvl. s. 102 nn.; K. H. Burmeister, Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im deutschen Rechtsbereich, 1974, zvl. s. 31 nn.; N. Horn, Soziale Stellung und Funktion der Berufsjuristen in der Frühzeit der europäischen Rechtswissenschaft. In: Rechtsgeschichte, hrsg. von G. Dilcher, N. Horn. Sozialwissenschaften im Studium des Rechts 4, 1978, s. 125–144; Římské právo v právním vývoji českých zemí. In: Antika a česká kultura, Praha 1978 s. 189–204, 535; P. Moraw, Die gelehrten Juristen der deutschen Könige im späten Mittelalter (1273–1493). In: Rolle der Juristen bei der Entstehung des Modernen Staates, hrsg. von R. Schnur, 1985.

⁶⁾ A. Borst, Krise und Reform der Universitäten im frühen 14. Jahrhundert. Konstanzer Bl. f. Hochschulfragen 9, 1971, s. 47–62; J. Miethke, Die Kirche und die Universitäten im Spätmittelalter und in der Zeit der Reformation. In: Kyrkohistorisk årsskrift 77, 1977, s. 240–244; E. Schubert, Motive und Probleme deutscher Universitätsgründungen des 15. Jahrhunderts. In: Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit. Nendeln 1978, s. 13–74. Spolu s P. Classenem zde je třeba varovat před anachronickým chápáním university, srov. P. Classen, Zur Geschichte der „Akademischen Freiheit“, vornehmlich im Mittelalter. Historische Zeitschrift 232, 1981, s. 529–553.

⁷⁾ Album seu matricula facultatis iuridicae universitatis Pragensis ab anno Christi 1372 usque ad annum 1418. In: Monumenta historica universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis (dále MUP) II, Pragae 1834, s. 1–215. Rukopis je od r. 1945 neznámý. Srov. M. Millauer, Die Original-Matrik der juristisch-canonicalen Fakultät an der Carolinischen Prager Universität. Monatsschrift d. Ges. d. vaterländ. Museums in Böhmen 1, 1827, s. 60–71 (podle něho se jedná o „53 pergamenových listů menšího foliového formátu“) a J. Bergel, Die Hauptquellen zur Geschichte der Karls-Universität zu Prag, hrsg. von R. Schreiber. Forschungen z. Gesch. u. Landeskunde der Sudetenländer II, 1954, s. 15–38.

⁸⁾ MUP II, s. 25. Srov. též Codex diplomaticus almae Carolo-Ferdinandae universitatis Pragensis. In: MUP II, Pragae 1834, s. 217–244 a K. Kučera-M. Truc, Archiv University Karlovy. Praha 1961 či Chronicon Universitatis Pragensis, vyd. J. Goll, FRB V, Praha 1893, s. 567–588; M. Rustler, Das sogenannte Chronicon Universitatis Pragensis, 1886; M. Boháček, O rukopisech statut pražské univerzity. StR 1964, s. 73–124; týž, Nové prameny k dějinám pražské university. StR 1965, s. 49–92; týž, Pražská univerzitní statuta a jejich boloňský vzor. StR 1969, s. 11–64.

⁹⁾ Srov. pozn. 54 a 60.

¹⁰⁾ Srov. níže s. 22 nn.

¹¹⁾ Srov. zvl. pozn. 3. Hlavní privilegia nejlépe v MGH Const. 8, č. 161 a 568, nebo v Archivum coronae regni Bohemiae 2, ed. V. Hrubý, Pragae 1928, č. 62.

¹²⁾ Boháček, Repertorium (viz pozn. 3), s. 30; Kavka, Universitätsgeschichte (viz pozn. 3), s. 411; MUP II, s. 57. Restauráční pokusy navrátili se Zikmunda v r. 1437 a Jiřího z Poděbrad v letech 1443–1448 nemají pro naše téma důležitost. Od r. 1461 po další století „utrakvistická“ univerzita zůstala prakticky omezena na *artes*.

mální datum vzniku právnické univerzity,¹³⁾ a 1409 – rok vydání Kutnohorského dekretu krále Václava IV. – jako počátek její agónie. Zpětný pohled až do r. 1348 si neklade za cíl probrat její prehistorii, nýbrž je nevyhnutelný pro správné porozumění celému tématu.¹⁴⁾

Dosavadní výklad dějin karolinské univerzity po r. 1348 byl zjevně poznamenán okolností, že se její dějiny sledovaly nejčastěji chronologicky, krok za krokem, postupným přecházením od jednoho „pramenného ostrova“ k druhému, tedy způsobem, který zahlazoval a nivelizoval mnohé skutečnosti. Tím ovšem pak podstata, jež může také být všelijak zahrocená a disharmonická, nevystupovala příliš ostře najevo. Proto bude asi účelné postupovat při analýze dějin i této právnické školy poněkud jinak. Hned na počátek položme tézi, že problém secese pražských právníků je právě tak starý jako pražská univerzita sama, takže dějiny Karoliny lze od samého počátku vykládat v zásadě dualisticky. To stojí v určitém protikladu k dosud obvyklému chápání, silně ovlivněnému mj. tehdejšími dobám přiměřenými představami, formovanými 19. a 20. stoletím.

Základním dokumentem této první fáze (1348–1372) a dokladem toho, jak skutečně vypadala, není ani jedno z často uváděných zakládacích privilegií, ačkoliv i ony si jakožto podklad legitimacy a výraz zakladatelova úmyslu svůj význam zachovávají. Jsou to spíše *ordinationes* pražského arcibiskupa a kancléře univerzity Arnošta z Pardubic (1343 až 1364),¹⁵⁾ jenž sám byl učeným juristou padovského a boloňského školení a licenciátem církevního práva. Tyto „řády“ z 10. dubna 1360¹⁶⁾ zpětně osvětlují osud Karoliny v oněch 12 letech od jejího založení, o kterémžto období ostatně víme ze soudobých pramenů jen několik spolehlivě tradovaných jednotlivostí.¹⁷⁾ Současně naznačují i mnohé pro vývoj v následujících 12 letech až po secesi v r. 1372, kdy ovšem již pramenů postupně přibývá.¹⁸⁾

Ordinationes jsou pokusem o úpravu nejdůležitějších zásad života univerzity. Jsou zřejmým dokladem poctivé snahy a současně, v první řadě, dokumentem bezmocnosti svého vydavatele – pokusem překlenout zjevně nepřeklenutelné, aby tak mohl být zaručen alespoň minimální řád či přinejmenším jeho zdání.

V čem spočíval problém? Abychom mohli tuto otázku plně objasnit, je nutno si

¹³⁾ Srov. níže s. 13 s pozn. 48 nn.

¹⁴⁾ Sborník Dekret Kutnohorský a jeho místo v dějinách – AUC Philosophica et historica 2, 1959; S. Schumann, Die „nationes“ an den Universitäten Prag, Leipzig und Wien. Diss. FU Berlin 1974, s. 155 nn.

¹⁵⁾ A. Frind, Die Geschichte der Bischöfe und Erzbischöfe von Prag. Prag 1873, s. 90 nn.; J. K. Vyskočil, Arnošt z Pardubic a jeho doba, Praha 1947; Z. Hledíková, Kirche und König zur Zeit der Luxemburger. In: Bohemia sacra, hrsg. von F. Seibt, Düsseldorf 1978 (2. vyd.), s. 307–315; J. Polc, Ernst von Pardubitz. In: Karl IV. und sein Kreis, hrsg. von F. Seibt, Lebensbilder z. Gesch. d. böhm. Länder 3, München 1978, s. 25–42; srov. A. -B. Cobban, Episcopal control in the mediaeval universities of northern Europe. In: Studies in Church History 5, 1969, s. 1–22, zvl. s. 14 nn.

¹⁶⁾ MUP II, s. 229 nn. a Codex iuris bohemicus (dále CIB) II, 3, ed. H. Jireček, Pragae 1889, s. 258 n.; srov. Boháček, O rukopisech (jako pozn. 8).

¹⁷⁾ Vedle pozn. 7, 8, 11 srov. též extrakty z pramenů v CIB II, 3, s. 244 nn.; Monumenta vaticana res gestas Bohemicae illustrantia (dále MVB) 1, ed. L. Klicman; tamtéž 2, vyd. J. B. Novák, Pragae 1907; Chronicon Francisci Pragensis, ed. J. Emler. FRB IV, Praha 1884, s. 347–456; Chronicon Benessii de Weitmil, tamtéž, s. 457–548.

¹⁸⁾ Viz pozn. 17 a zvláště MVB 3, ed. F. Jenšovský, Pragae 1944 a MVB 4, ed. C. Sdloukal, Pragae 1949–53.

připomenout ne vždy zcela dostatečně respektovanou skutečnost, že pražská univerzita zůstala až do období schismatu, které otevřelo již jinak založené období německých univerzitních dějin, univerzitou v Říši i mimo ni prakticky osamocenou.¹⁹⁾ Stranou jinak přínosných snah dosavadního místního výzkumu zůstává fakt, že další po Praze následující univerzitní fundace, jež ovšem nebyly dle papežské vůle obdařeny prezencí první a nejvyšší fakulty teologické, tj. Krakov (1364),²⁰⁾ Vídeň (1365)²¹⁾ a Pětikostelí (1367),²²⁾ zůstaly z nadregionálního hlediska v tehdejší středoevropském „čtyřúhelníku velké politiky“ bez většího významu. Pouze „Vídeň I“ přežila, ovšem v silně redukované podobě, zakladatelský počin svého fundátora. Tak zůstala pražská Karolina, univerzita posléze i císařská, po více než jednu generaci zcela bez konkurence. To, co zde bylo rozhodnuto a usneseno, uskutečnilo se též bez podpory, argumentačního přispění či vměšování ze sousedních, přibližně srovnatelných poměrů, což se pak pro příští generace stalo všeobecnou praxí a samozřejmostí. Byla odkázána sama na sebe, konfrontována zároveň s křiklavými rozdíly na evropské univerzitní půdě, tak jak se po dvě staletí vytvářely jak v severní Francii, tak v severní Itálii. Často diskutovaný pražský konflikt mezi univerzitními národy ztrácí na síle a významu ve srovnání s touto kontroverzní situací, která se nad Vltavou vytvořila jaksi v zastoupení za mladší univerzity.

Zakládací listina Karla IV.²³⁾ vyjmenovává privilegia Paříže a Boloně jako vodítko a vzor pro univerzitu pražskou. Ta byla ovšem jak známo zcela odlišné povahy. Jakkoliv je oprávněné, že nejnovější výzkum připomíná analogické pozice v rámci obou univerzit (magistři svobodných umění – jurističtí scholárové),²⁴⁾ je nutné si uvědomit, že se jednalo o analogické pozice v rámci rozdílných sociálních světů. To se týkalo mj. sociálního původu, „profesních oblastí“ studentů a směru, jakým se ubíraly jejich snahy o legitimaci, jakož i lokálního prostředí, jehož různost nacházela svůj výraz v různých formách organizace univerzity, a také vztahů k mocenským špičkám tehdejšího světa (papež a císař). Viděno z dálky se pařížská i boloňská škola víceméně šťastně doplňovaly, pozorováno však zblízka, při pohledu na jednu univerzitu, byly sotva slučitelné. Přitom se prakticky vůbec nejednalo o statuta, která v Praze zprvu neexistovala a v Paříži

¹⁹⁾ Beneš z Veitmile, s. 518.

²⁰⁾ Kromě lit. v pozn. 1 a 4 též: Z. Kozłowska-Budkowa, La fondation de l'Université de Cracovie en 1364, et son rôle dans le développement de la civilisation en Pologne. In: Les universités européennes du XIVe au XVIIe siècle. Aspects et problèmes, Genève 1967, s. 13–25 a P. W. Knoll, Casimir the Great and the University of Cracow. JbGO NF 16, 1968, s. 232–249.

²¹⁾ Kromě lit. v pozn. 1, 4 a 38: H. Baldt, Einflüsse des römischen Rechts in Österreich, IRMAE V, 7, 1962, s. 74 nn.; P. Uiblein, Beiträge zur Frühgeschichte der Universität Wien. MIÖG 71, 1963, s. 284–310; týž, Die österreichischen Landesfürsten und die Wiener Universität zu anderen Universitäten im Mittelalter. In: Les universités à la fin du moyen âge, ed. J. Paquet, J. Ijsewijn, Louvain 1978, s. 168–189.

²²⁾ Kromě lit. v pozn. 1: A. Csizmadia, Die Universität Pécs im Mittelalter (1367). Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 41, Budapest 1965; E. Kovács, Die Gründung der Universität Pécs und ihre Bedeutung für die ungarische Kultur. In: Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle. Aspects et problèmes, Genève 1967, s. 36–47; A. L. Gabriel, The medieval universities of Pécs and Pozsony, 1969, s. 9 nn.

²³⁾ MGH Const. 8, č. 568.

²⁴⁾ A. Seifert, Statuten- und Verfassungsgeschichte der Universität Ingolstadt (1472–1586). Berlin 1971, s. 40 nn.

sotva (každopádně ne v propracované podobě) a která v Boloni pak byla sestavena v r. 1317, nýbrž o odlišnost světů, v nichž tyto univerzity žily. Pokud se měly oba tyto světy nějak inspirativně projevit i v Praze, pak pouze ve „zpracované“ podobě, neboť Karolina byla zcela jinak utvořena než obvyklé teritoriálně-městské univerzity v Říši vzniklé v době po schismatu. Nicméně to byly právě ony odlišné světy, které dodaly ideový a identifikační model první pražské generaci.²⁵⁾ Věci se měly asi takto: Karolina sice byla od r. 1347/48 jednotně privilegována, jak se patřilo, její vlastní život však nebyl upraven nějakým řádem či statuty, nýbrž pouze disparátními prvky něčeho podobného. Čili řečeno dochovanou a dosud nepřliš povšimnutou soudobou pražskou terminologií, existovalo sice jedno *studium*, ale více než jedna *universitas*.²⁶⁾

Za tohoto předpokladu lze všechny nám známé prameny k starším pražským univerzitním dějinám interpretovat bez protikladů a některé texty chápat lépe než dosud. Množství dosud nevyčerpaného biografického materiálu lze ovšem sotva zpracovat přijatelným způsobem; v této studii byl k tomu učiněn pouze začátek.

Velmi důležitá je v této souvislosti především skutečnost, že již dávno otištěný, ale dosud – jak známo – nikde vyčerpávajícím způsobem neinterpretovaný text *ordinationes* z r. 1360, se v této skutečně použitelné podobě nikde neobjevuje. Až doposud zůstal němý, ačkoliv přece musel dávat dostatečně jasně najevo, že vývoj Karoliny se v těchto letech zdaleka neubíral cestou přímou a poklidnou.

Ordinationes představují univerzitu především jako záležitost arcibiskupovu, což se také nezávisle na tom projevovalo při honorování profesorů, zřetelnou zvláště v perspektivě pražské chronistiky a poté ex negativo o čtvrtstoletí později ve chvílích krize, ve snaze tento poměr závislosti uvolnit. Z hlediska privilegií bylo pražské *studium* záležitostí papežskou a královskou, v praxi jsou však doklady konkrétního Karlova jednání v záležitostech univerzity, a to až do uskutečnění dynastické konkurence ve Vídni (1365), poměrně kusé. Otázku papežského vlivu bude možno zodpovědět až po důkladném prosografickém výzkumu.²⁷⁾ Rozhodující role zde příslušela muži tak organizačně zainteresovanému a schopnému, jako byl arcibiskup Arnošt z Pardubic, který se významně účastnil a napomáhal „přelomu“ prvních karolinských let a desetiletí a jako univerzitní kancléř zastával úřad, který byl, jak se zdá, asi jako jediný vzdálený problematické dualismu. O to více je pozoruhodné, že ve srovnání s jeho kvalitními synodálními

²⁵⁾ H. Denifle, Die Statuten der Juristen-Universität Bologna vom J. 1317–1347 und deren Verhältnis zu jenen Paduas, Perugias, Florenz. ALKGM 3, 1887, s. 196–397; srov. Boháček (viz pozn. 8) a Statuta nationis germanicae universitatis Bononiae (1292–1750), ed. P. Colliva. Quaderni dell'Associazione italotedesca. Acta germanica I, Bologna 1975.

²⁶⁾ Nejvíce se doposud této koncepci blíží P. Uiblein, Beiträge, s. 289 n. a též autor, Beziehungen, s. 174 n. (viz pozn. 21). Obecně též P. Michaud-Quantin, Universitas. Paris 1970 a O. Weijers, Terminologie des universités naissantes. In: Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters, hrsg. von A. Zimmermann. In: Miscellanea mediaevalia XII, 1, 1979, s. 258–280.

²⁷⁾ O papeži srov. níže s. 467 nn. Ke Karlovi IV.: Svatoš, Zázemí (viz pozn. 3) a P. Moraw, Kaiser Karl IV. 1378–1978. Ertrag und Konsequenzen eines Gedenkjahres. In: Politik, Gesellschaft, Geschichtsschreibung. Gießener Festgabe für F. Graus zum 60. Geburtstag, hrsg. von H. Ludat, R. C. Schwinges, 1982, s. 224–318.

statuty či jinými reformními novinkami, uvedenými v život již v r. 1360,²⁸⁾ se ukázala pražská univerzitní statuta jako zcela nedokonalá a neúčinná.

Do osmi věcných skupin rozčleněná statuta pražského studia měla podle preambule sloužit *pro principio (!) et fundamento studii*. Adresáty těchto statut byli přitom mistři, doktoři a „určití scholárové“. V tomto „nelogickém“ pořadí, které se objevuje i jinde, nelze spatřovat nějaký soupis hodnot, nýbrž spíše je zde možno vidět dvě strany, které stály navzájem proti sobě – na jedné straně mistři svobodných umění podle pařížského zvyku, na druhé straně doktoři a scholárové podle modelu boloňského. Zde jsou tedy vyjmenovány ony síly, které vytvářely univerzitní špičku, o níž v následujícím především šlo.²⁹⁾

První článek obsahuje ustanovení, že *in dicto studio sit unus rector et una universitas*, což by se z perspektivy německých postschismatických univerzit mohlo jevit jako zbytečně proklamovaná samozřejmost. Tento článek je možno při metodicky přísnější interpretaci, jež ponechává mimo svůj obzor pozdější stav věcí, vysvětlit jen jako výraz skutečnosti, že v Praze, přinejmenším do r. 1360 neexistovala, byť možná jen po určité dobu, pouze jedna *universitas* a pouze jeden rektor. Tento výklad tím spíše platí u vydavatele tak zběhlého v právnických formulacích jako byl Arnošt z Pardubic. Pohlédneme-li na třetí nebo čtvrtý článek, je situace ještě jasnější: Rector eligatur *per universitatem: De modo autem eligendi et de electoribus deliberetur*. Jakmile by se stal rektorem příslušník fakulty artistické, *habeat vicarium juristam quoad regimen juristarum et e converso*. Tato suchá slova svědčí o ztroskotání hlavní části násilně postulativních předběžných jednání, neboť právě v tomto stěžejním bodě, který se týkal volebního řádu a volitelů, udělal Arnošt z Pardubic bezpochyby vše pro to, aby bylo nalezeno nějaké řešení. Také po r. 1360, a bezpochyby i předtím, tedy nebyla přijata pro pražské *studium* žádná přesná pravidla pro volbu rektora. To však jistě neznamenal anarchii. V r. 1360 spíše existovaly, jak lze usoudit z citovaného textu a dalších dokladů, dva postupy střídavě používané jakož i dva okruhy osob, z nichž bylo voleno. Čili formulováno ještě jasněji: každá z obou v tomto ohledu rovnocenných univerzit, které byly vedeny juristy a artisty, zvolila podle svých zvyklostí a ze svého středu, byť zřejmě dočasně ke každému volebnímu termínu po jednom rektorovi, teprve až od r. 1360 střídavě jednoho rektora a jednoho vikáře. Vikář, později vicerektor,³⁰⁾ byl ve vztahu ke své univerzitě jako její hlava prakticky na stejné úrovni s rektorem, protože se tu patrně jednalo o skoro pevně vymezená „teritoria mocenských pravomocí“. Na studiu jako celku se po r. 1360 ukázalo, že jeho obě špičky nebyly ve vztahu k vnějšímu světu zcela rovnoprávné. Směrem dovnitř se u vikáře nejednalo o zástupce ve vedení celku, právě tak jako ani u rektora nešlo

²⁸⁾ Libri erectionum. Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica. Libri ordinationum cleri. Cancellaria Arnesti; srov. Polc, s. 31 nn. a Z. Hledíková, Úřad generálních vikářů pražského arcibiskupa v době předhusitské. AUC – Philosophica et historica. Monographia XLI, Praha 1971. Arnošt pobýval 14 let v Padově a Boloni.

²⁹⁾ Rovněž i patrný rozdíl mezi světskými duchovními a mnichy (2. odst.) zde může být pominut. Srov. J. Kadlec, Řeholní generální studia při Karlově universitě v době předhusitské. AUC-HUCP 7 / 2, 1968, s. 63–108.

³⁰⁾ Je tomu tak ve statutech patrně z r. 1368, srov. pozn. 44.

o skutečné vedení celé obce. Tak byl onen v úvodu citovaný první článek ve své první části skutečností, ve své druhé části zůstal tak postulátem. Máme dobré důvody k domněnce, že se tu jednalo o předběžné urovnání konfliktů, které se při střetání dvou zcela odlišných světů musely dostavovat, byť se tyto světy navenek jevíly strukturálně-technicky jako *universitates*. Dvě různě uspořádaná ústrojí se měla s vynaložením značné námahy sloučit po jednu hlavou – vždy v očekávání zúčastněných, že se po příštím volebním termínu věci obrátí a že bude možno konečně uskutečnit vlastní záměry a zájmy „těch druhých“ zatlačit do pozadí, pokud ovšem rektor skutečně „vládl“. Zprávy o osobách prvních pražských rektorů jsou však bohužel příliš skrovné. Lze je ovšem exaktně sladit se zde nastíněným systémem, který fungoval až do rozdělení v r. 1372. Stejně jako v Paříži existovali na jedné straně rektori – mistři z univerzity artistů a teologů (s tehdy nevýznamným přívěskem mediků) a na druhé straně právníků rektori z řad scholárů.³¹⁾ Protože bylo právem nutno respektovat zjištění stejného sociálního postavení³²⁾ obou sociálních okruhů (navzdory odlišnosti těchto „životních světů“), bylo zapotřebí i takto prosazeného postupu. Pouze mimochodem v textu použitý pojem fakulty,³³⁾ zvláště je-li zatížen moderními asociacemi, přispívá jen málo k objasnění těchto okolností.

V takové explozivní situaci byla nebezpečná především jedna věc, a sice shromáždění celé univerzitní obce, neboť pro takovou událost chyběla všeobecně uznávaná pravidla. *Ordinationes* ve čtvrtém a ještě jednou v sedmém odstavci od takových shromáždění odrazují resp. činí nátlak na jejich omezení. Samo o sobě málo smysl dávající dvojí varování před nimi lze v celkově tak stručném textu vysvětlit tím, že jsou pokaždé míněny jiné druhy shromáždění. Ve čtvrtém článku výraz *totam universitatem* poukazuje na celkové shromáždění Karoliny odpovídající termínu *studium*, na jehož svolávání by se mělo pokud možno rezignovat, neboť by to mohlo vést, jak je zde jemně naznačeno, *in*

³¹⁾ Podle Františka Pražského: jeden rektor (FRB IV, s. 452, k r. 1353); *Matricula rectoratus studii Pragensis* a. D. 1358 (ztracena, srov. Bergel, s. 20); *Codex diplomaticus* (MUP II), č. III, s. 225 nn.: *rektoris et scholarium* (1359). První jmenovitě uvedený rektor: 1366 Henricus Etwaet z Prenzlau, *scholaris in iure canonico* (MVB 3, s. 432), r. 1367 vicerektor Henricus de Nancxen von Einbeck; 1369 *in... artibus rector studii Pragensis* (!), tamtéž, s. 719 n. a MUP 1,1 = *Liber decanorum facultatis philosophicae universitatis Pragensis. Pars I. Pragae 1830*, s. 133, 9. října 1368 byl zvolen prvním děkanem artistické fakulty (tamtéž s. 137 n.); 1371 se stal rektorem Johannes Bliden, bakalář obojího práva a mistr svobodných umění (MVB 4, s. 41 n.); 1372 rektor Mikuláš z Kolobřehu (viz níže pozn. 48). Teologové: F. Kavka, *Zur Frage der Statuten und der Studienordnung der Prager Theologischen Fakultät in der vorhussitischen Zeit*. In: *Folia diplomatica* 1, Brno 1971, s. 129–143; Medikové: K. Beránek, *O počátcích pražské lékařské fakulty 1348 až 1622*. AUC-HUCP 9/2, 1968, s. 44–87; M. Cierny, *Medizin und Mediziner an der Prager Karls-Universität von der Gründung bis 1654*. Diss. med. Zürich 1973; F. Šmahel, *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419*. AUC-HUCP 20/2, 1980, s. 35–68; Artisté: R. Bicherl, *Die Magister der Artistenfakultät der Hohen Schule zu Prag und ihre Schriften im Zeitraum von 1348 bis 1409*. Diss. med. Erlangen-Nürnberg 1971.

³²⁾ Srov. pozn. 24.

³³⁾ Pojem fakulty se objevuje nejdříve (způsobem málo vypovídajícím) v papežském privilegii z r. 1347 a v královské listině z r. 1348 (srov. pozn. 11), pak zřejmě až v r. 1359 (CIB II, 3, s. 249) a ve zde uvedené *ordinationes. Liber decanorum facultatis philosophicae* (MUP I) začíná až rokem 1368. Ke vzniku úřadu artistického děkana srov. pozn. 31. Srov. též F. Kavka, *Universitätsgeschichte* (viz pozn. 3), s. 408 ke ztraceným statutům fakult ze stejné doby.

dispendium et distractionem legentium et studentium. V sedmém odkazuje výraz *universitas* bez dalšího atributu na setkání dílčích obcí z obou stran, která by se měla konat jen *debite tempore et necessitate exposcente* – tentokrát nikoliv ve věcích jejich nepořádků, nýbrž aby bylo zabráněno případným „eskalacím“.

Rektor měl mít k ruce konsiliáře a prokurátory (6. článek), kteří by byli voleni jednotlivými univerzitními národy podle postupu, který však nebyl blíže popsán. Také pražské univerzitní národy³⁴⁾ netvoří ve vztahu k dualismu žádné spojovací mosty, nýbrž byly přiřazeny resp. podřazeny ke každé z obou univerzit – pokud nám jen dochované materiály a seznamy graduovaných takové tvrzení dovolují. Přesto však univerzitní národy představovaly nejdůležitější podřízenou organizační jednotku v rámci i mimo rámec tohoto dualismu. Svědčí o tom, že ti studenti, kteří prošli nejdříve artistickou a posléze i právnickou univerzitou, našli útočiště v krajanském společenství stejně starých scholárů. Je možné, že se tyto národy vytvořily velmi časně, v r. 1360 každopádně existovaly jako zřejmě funkční korporace, jež volily rady a prokurátory. Volební procedura byla zjevně na každé *universitas* odlišná.³⁵⁾ Tyto národy jsou kromě toho, podobně jako biskupův kancléřský úřad, svědectvím skutečnosti, že určitá kontrapozice dvou *universitates* v Praze nesmí být chápána jako výraz plné rovnocennosti principů Paříže a Boloně. Karolina byla také, podobně jako v ještě čistší podobě následující generace postschismatických univerzit, v jádru vysokou školou pařížského typu.³⁶⁾ Čtyřem pařížským národům odpovídaly v Praze opět čtyři a také právnická univerzita, orientovaná jinak na boloňský vzor, přijala po r. 1372 bez zaváhání toto schéma.

Za účelem vypracování univerzitních statut, jež bylo zakotveno v pátém článku, měl být zvolen podle nespécifikovaného postupu (a tudíž asi opět dosti rozdílného) okruh neurčitých *certae personae: ita disponant et ordinem ponant, prout competit cuilibet facultati*. Dualismus byl jakožto samozřejmost promítnut i do budoucnosti.

Již na tomto místě můžeme soudit, že se v případě první generace Karoliny jednalo o zcela zvláštní situaci v rámci říšských univerzitních dějin. Čili formulováno obecněji: „Praha I“, jak asi lze toto *studium* nazývat, byla v tomto ohledu v mnohem větší míře součástí mezinárodního systému univerzit. Od poloviny 80. let pak vytvořily postschismatické univerzity (Vídeň II, Heidelberg atd.) a s nimi i „Praha II“ (jak lze nazvat paralelní vývoj po r. 1384/1385) nový, teritoriálně zúžený, organizačně propracovanější a skromněji hospodařící typ univerzity, který se měl stát pro budoucnost vysokého školství v Říši určující. Přitom je nutno vzít v úvahu, že se Čechy jakožto její zakladatelská a hostitelská země teprve od Václavovy „státní krize“ (1384/85) přeměnily na teritorium srovnatelné s albertinskými Rakousy či s Falcí, které svoji energii napíralo především „dovnitř“. Předtím byly pod veskrze „mezinárodně“ vystupující lucemburskou dynastií (již od krále Jana), zvláště spjatou s papežstvím, něčím více než jednou

³⁴⁾ P. Kibre, *The Nations in the Mediaeval Universities*. Cambridge Mass. 1948, s. 167 nn.; Schumann (viz pozn. 14).

³⁵⁾ Lze tomu tak rozumět podle odst. 5.

³⁶⁾ Pokud budeme pro toto tvrzení hledat oporu v soudobých pramenech, pak je najdeme v pointované podobě u Beneše z Veitmilé. Tato skutečnost zůstala v platnosti, i když si juristé vydobyli alternující rektorát.

z velkých zemí Říše.³⁷⁾ Zvláštní role Prahy nezůstala bez důsledků. „Irregularity“ na obou následně založených univerzitách ve Vídni a v Heidelbergu, které se tam v prvních letech vyskytly,³⁸⁾ navazovaly na staré pražské poměry. Brzy ale bylo rozhodnuto, vzhledem k odlišným podmínkám a předpokladům teritoriálních (městských) univerzit nového stylu, je od tohoto nánosu do značné míry „očistit“.

Životní pouť arcibiskupa Arnošta z Pardubic skončila dříve (1364), než se situace v Praze mohla tím či oním způsobem vyjasnit. Nová vláda a kancléřství Jana Očka z Vlašimi (1364-78),³⁹⁾ rovněž učeného právníka, vedla k přístrojení situace: spolu s energickou snahou o statuta celé univerzity (1368) a secesí (1372) rychle dospěla i k vrcholnému bodu jednoty a spolu s ním dosáhla i nejvyšší úrovně různic a svárů. Rozdíly mezi sférami života obou *univerzit* se ukázaly být účinnější než snaha o zachování jednoho *studia*. *Ordinationes* a jejich další osudy tak vyústily až do oddělení v r. 1372. Na cestě k tomuto bodu si povšimněme dvou mezníků.

Založení univerzity ve Vídni (1365) představovalo pro Karla IV. výzvu, neboť univerzita jako instituce směřovala k tomu, že se stane monarchistickým atributem. On a jeho dvůr odpověděli dynasticky, a sice založením Karlovy koleje v r. 1366, vyvinuté z církevních forem, a změnami v udělování kanovníckých hodností kapituly u Všech svatých na Pražském hradě ve prospěch nejhodnějších kolegiátů koleje Karlovy, takže nyní bylo trvale k dispozici celkem 23 obročů pro učitele.⁴⁰⁾ Zvláště druhý krok je velmi pozoruhodný, neboť kapitula u Všech sv. tvořila před r. 1366 jádro císařské dvorní kaple, kterou jak známo pozdněstředověký vladař také měl; byla teď tedy určena jinému, přinejmenším však rovnocenně chápanému účelu. Pro naši problematiku je rozhodující, že se tato dvojitá kolej a současně první centrum Karoliny po dómském kostele držela co nejpřísněji zde vytvořeného dualismu, podobně jako i jiné pozdější fundace Lucemburků či jiných pražských zakladatelů. Ani jedna pozdější kolej nebyla tak „přehnaně štědrě“ založena, jak se to však brzy stalo obvyklé mimo Prahu na univerzitách nového typu, kde klasický příklad představuje heidelbergská kapitula a kolej sv. Ducha.⁴¹⁾

³⁷⁾ Kromě toho lze poukázat na světu otevřenou dynastii Přemyslovců, blízkou Štaufovcům, a církevnímu právu brzy a široce otevřenou českou církev. K tomu srov. M. Boháček, *Das römische Recht in der Praxis der Kirchengerichte der böhmischen Länder im XIII. Jahrhundert*. SG 11, 1967, s. 273–304.

³⁸⁾ H. Coing, *Repertorium und Bibliographie für die deutschen Universitäten bis 1500*. IRMAE II, 7, e, b, 1966; H. Baldt, *Repertorium und Bibliographie für die Universität Wien bis 1500*. IRMAE II, 7, e, cc, 1966; Seifert, *Statuten* s. 50; Uiblein, (viz pozn. 21); Seibt, *Prag* (viz pozn. 3), s. 422; H. Weisert, *Die Verfassung der Universität Heidelberg 1386–1952*. AAH, Phil.-hist. Kl. 1974, 2.

³⁹⁾ Frind, s. 96 nn.

⁴⁰⁾ MUP II, s. 231 nn.; CIB II, 3, s. 259 nn.; W. W. Tomek, *Paměti kolegiátů kolleje Karlovy*. Časopis českého museum 21/1, 1847, s. 382–401, 522–540, 622–646; V. J. Nováček, *Několik listin týkajících se kolleje Karlovy z let 1367–1424*, VKČSN, fil. -hist. třída 1895, XII; R. Nový, *Koleje mistrů pražské university*. AUC – Philosophica et historica 2, 1959, s. 83–90; A. Kubiček, A. Petráňová, J. Petráň, *Karolinum a historické koleje university Karlovy v Praze*. Praha 1961; M. Truc – J. M. Polák, *Karolinum*. Praha 1966; M. Ernest, *Karolinum – zakladatelův dar české vědě*. Staletá Praha 9, 1979, s. 260–174; všeob. též A. L. Gabriel, *The college system in the fourteenth century universities*. In: *The forward movement in the fourteenth century*, Columbus 1961, s. 79–124; A. Seifert, *Die Universitätskollegien*. Eine historisch-typologische Übersicht. In: *Lebensbilder deutscher Stiftungen* 3, 1974, s. 355–372.

⁴¹⁾ H. Weisert, *Universität und Heiliggeiststift*. Ruperto-Carola 64, 1980, s. 55–71 a 65/66, 1981, s. 72–87.

Karlova kolej a kapitula u Všech sv. patřily artistům a teologům. Oba tyto obory byly asi více a naléhavěji odkázány na podporu (co se výuky týče) než jurisprudence, což si klade za cíl blíže doložit třetí část této studie. Ale ona první nadace, deklarovaná se zjevným časovým předstihem a svědčící o intenzitě panovníkova zájmu, je vposledku spolu s dalšími svědectvími výpovědí o tom, kde byly sympatie dvora: rozhodně ne na straně juristů. Pro ně neučinil Karel nic, ačkoliv mu sotva zůstal utajen plán, ostatně nereálný a jen těžce částečně realizovaný, totiž vytvořit současně s legisty a kanonisty druhou Boloňu v Krakově.⁴²⁾ Ostatně také na tvorbě císařských rotulů nebyli právníci příliš zúčastněni.⁴³⁾

Další mezník tvořila pražská univerzitní statuta asi z r. 1368,⁴⁴⁾ která se snažila uskutečnit již několik let předtím ohlášený pokus o vytvoření pokud možno jednotné univerzity. Zájem o tuto koncepci nemůže být vůbec umenšen tím, že tento pokus selhal, ba dokonce způsobil dosažení opaku jeho záměrů, totiž konečné oddělení právníků. Ukázalo se, že pražský arcibiskup a jistě i větší počet příslušníků pražské univerzitní obce, zvláště pak asi artisté, usilovali o jednotu v tom duchu, který byl obsažen v privilegiích. Podle statut se neměl napříště žádný *legens* nebo *tenens cathedram* dopustit urážky druhých fakult či někoho z jejich příslušníků, zatímco o národnostních konfliktech (tj. konfliktech mezi univerzitními národy) řeč nebyla. Vcelku je tu vzbuzen dojem, že juristé byli vytlačeni z pozice jednoho ze dvou partnerů dualistického systému do statutu jedné ze čtyř fakult. Termín *universitas* teď korespondoval s označením celé obce, chápané zde pojmem *studium*, jež sestávala z univerzitních národů. Největší pozornost pak byla věnována posílení pozici rektorského úřadu. Volba hlavy univerzity měla nyní probíhat na základě mimořádně komplikovaného volebního systému tří na sebe navazujících volebních korporací, a to velmi rychle, dokonce během hodiny. První volební korporace měla být tvořena univerzitními národy. Zůstává ale otevřenou otázkou, zda národy byly nově chápány jako instituce nadfakultní, čímž by se pro artistické mistry i právnícké scholáry vždy nastolovala otázka moci, či zda byla práva národů uplatňována na obou stranách dualistického systému. Pravděpodobnější se jeví dualistické řešení s rektory volenými i nadále střídavě z obou volitelských okruhů magistrů a scholárů. Volba vicerektora se měla do budoucna rovněž odbývat podle jednotné procedury, a sice v jisté závislosti na vůli rektora. Podobně jako v případě jiných historických pokusů, i zde mělo obzvláště důmyslně vypracované právní a institucionální uspořádání vyřešit základní sociální a „mocenské“ problémy – a na tom také ztroskotalo.

Ve srovnání s realitou předchozích dvaceti let neměla tato statuta příležitost mnoho vyřešit. Nevíme ani jistě, zda byla tato statuta v oněch čtyřech letech do r. 1372 důsledně a v celém rozsahu uplatňována. Je jenom jisté, že selhává každý pokus, přinejmenším vycházíme-li z tohoto textu, interpretovat pouze na základě tohoto formálně nejčastěji se objevujícího dokumentu starších pražských univerzitních dějin celý průběh událostí. Analýza Boháčkova, který předpokládá existenci jednotné univerzity, ukazuje, že for-

⁴²⁾ Vetulani (pozn. 4) a pozn. 20.

⁴³⁾ Např. MVB 3, s. 38 n., 353 nn., 433 n., 452 nn.

⁴⁴⁾ *Statuta universitatis Pragensis*, vyd. A. Dittrich a A. Spirk, Praha s. d. (=1843), MUP III, s. 1 nn.; CIB II, 3, s. 266 nn., k tomu i Boháček (viz pozn. 8).

málně zde hrál významnou roli vzor statut boloňských (1317/1347);⁴⁵⁾ musela být ovšem zpracována podle reality studia, jehož ráz byl převážně určován artisty a teology. Pro naše téma stačí poukázat, že množící se jednotlivé zprávy z obou stran dualistického systému dokládají stabilitu či upevňování tohoto stavu a nebo jsou alespoň s dualismem slučitelné. Tak např. děkanská kniha filozofů z r. 1365 byla započata poněkud zrádným termínem *decani universitatis* (doplň *artistarum*) *Pragensis*.⁴⁶⁾ Právníci nazvali zpětně tato léta *tempus unionis*,⁴⁷⁾ což rovněž naznačuje upřednostňování partikulárního prvku.

To, co z dosud řečeného konsekventně vyplývá, nemůže být uvedeno jako vlastní příčina oddělení v r. 1372, nýbrž spíše jen jako vnější podnět k ní. Arcibiskupovi-kancléři Janu Očkovi z Vlašimi bylo zřejmě doručeno rozhodnutí (a snad i revidováno), které učinil rektor Mikuláš z Kolobřehu, právníký scholár, v dědické záležitosti ve prospěch právnické fakulty a na úkor Karlovy koleje, tj. v neprospěch artistů a teologů. Šlo zde o dům zesnulého univerzitního pedela Eckarta řečeného Sapientia. Způsobem ne zcela jasným byla s tímto případem spojena i jiná událost, která vedla k zamítnutí nové rektorské volby (způsobu nebo osoby?) Mikulášem z Kolobřehu.⁴⁸⁾ Každopádně zde byla znovu položena rozhodující otázka po oprávněnosti dualismu, a tentokrát se již nenašlo žádné kompromisní východisko. Právnickí studenti pak zvolili na den sv. Jiří (24. IV.) nebo o dva dny později vlastního rektora ze svých řad, který byl – což je příznačné – z vysokého stavu, českého „hraběte“ Jana z Pernštejna.⁴⁹⁾ S tím císař souhlasil, i když doba a forma tohoto souhlasu není v pramenech dochována. Rozhodně k tomu však došlo podstatně později.⁵⁰⁾ O papežovi nebo arcibiskupovi zde nebyla zmínka. Tak se stalo zjevným, co bylo vskrytu jasně od samého počátku: začala být vedena *Matricula universitatis Pragensis graduatorum rectoris juristarum*⁵¹⁾ skutkem se tedy i stala *universitas juristarum in studio Pragensi (studii Pragensis)*.⁵²⁾ Tímto označením bylo přihlédnuto k důsledkům skutečnosti, že zde došlo k personální separaci, jakož i k faktu, že privilegia byla vydána pro celé *studium* a že zůstalo u společného kancléřského úřadu. Od této chvíle existovalo nadále jedno *studium*, ale i dvě *universitates* se dvěma rektory. To nebylo v tehdejší akademické Evropě, alespoň ne pro znalce italských poměrů, nic mimořádného. Vzpomeňme jen na Boloňu a zdejší *universitas juristarum citramontanorum, universitas juristarum ultramontanorum, universitas artistarum*.⁵³⁾ Že souhlas Karla IV. nebyl pouze iluzorní, vyplývá v první řadě z toho, že císař již v r. 1373 založil kolej také (a je-

⁴⁵⁾ Srov. pozn. 8

⁴⁶⁾ MUP I, s. 18. I kdyby byla tato slova doplněna později, dávají smysl jen ve zde naznačené souvislosti a je nutno je k ní vztahovat.

⁴⁷⁾ MUP II, s. 133 n.

⁴⁸⁾ MUP II, s. 28,58,119,252 nn.; CIB II, 3, s. 281 n.; Chronicon universitatis Pragensis (viz pozn. 8), s. 567; W. W. Tomek, Základy starého místopisu pražského I. Praha 1866, s. 144, č. 591. Srov. Nováček (pozn. 40), s. 14; obecně též A. B. Cobban, Mediaeval student power. PP 53,1971, s. 28–66.

⁴⁹⁾ MUP II, s. 28,58,85,119.

⁵⁰⁾ Tamtéž, s. 28.

⁵¹⁾ Tamtéž, s. 1.

⁵²⁾ Tamtéž, s. 28,58,119 aj., srov. s. 6.

⁵³⁾ Srov. W. Steffen, Die studentische Autonomie im mittelalterlichen Bologna. Bern 1981.

nom) pro juristy, což už asi bylo připraveno dříve a teprve nyní se naskytla možnost k oddělení. Byl to rozhodující, legitimující, sjednocující a hospodářskou stránku zajišťující akt. Nemovitost ve vynikající poloze v staroměstské Celetné ulici získal císař za 150 kop pražských grošů od císařského komořího Pešlína, předtím byla v majetku jedné z nejpřednějších pražských patricijských rodin. Odbývaly se zde přednášky a dům skýtal obydlí nejméně pro jednoho profesora práv bez vlastního pražského obročí. Pozoruhodné zprávy o výstavbě a vybavení této právnické koleje jsou asi nejstarším svědectvím k danému tématu v říšských univerzitních dějinách na sever od Alp.⁵⁴⁾

Rozruch kolem oddělení byl poměrně malý. Jen snad neznámý autor pražské univerzitní kroniky z druhého desetiletí 15. století kritizoval z artistického a českého hlediska oddělení právníků (které ještě trvalo) jako křivopřísežnictví.⁵⁵⁾ Oproti tomu snahy o znovusjednocení nejsou doloženy. Od r. 1372 do r. 1419 se odvíjí řada rektorů právnické univerzity volených na jeden rok, což je nejzřetelnější důkaz její samostatné existence. Stejně dlouhou dobu byla také vedena její nově zřízená matrika. Právnický rektor byl volen osmi rady, vzešlymi stejným dílem ze čtyř univerzitních národů. Na druhé straně i nadále existovala univerzita ostatních tří fakult, na niž mistři svobodných umění, z jejichž řad doposud pocházeli hlavní odpůrci právníků, neměli nyní žádného protivníka a mohli se v nepřítli dlouhé době vyvinout v proslulé radikály. Tato radikalizace se poprvé projevila v r. 1384 a vyústila v událostech kolem Kutnohorského dekretu (1409). Za nejdůležitější rámcovou podmínku tohoto vývoje je nutno považovat pohnutou historii pražského arcibiskupství oněch desetiletí, která se započala pontifikátem Jana z Jenštejna (1378–1396)⁵⁶⁾ a neméně dramaticky pokračovala (hlavní krize 1384,1392/1396,1409/1411).

Otázka vnitřní organizace právnické univerzity po r. 1372 je spojena s jejím poměrem k univerzitě ostatních tří fakult, k i nadále kompetentním autoritám (papež, král, arcibiskup – kancléř), k městu svého sídla a v neposlední řadě k příslušnému sociálnímu prostředí. Prameny, které bezprostředně vznikly v nejbližším okruhu jejího institucionálního života, nejsou příliš četné. Skutečně použitelné informace nabízí znovu a stále spíše biografický výzkum, o němž bude v následující kapitole pojednáno blíže. Zde je záhodno – řečeno všeobecně – oddělení juristů příliš nepřeceňovat, právě tak jako není vhodné, jak jsme se přesvědčili, přeceňovat jednotu celé univerzity před r. 1372.

Právnické učení reagovalo na nejdůležitější pražské události po r. 1372 v mnoha ohledech velmi podobně jako „třífakultní“ univerzita. Především poměry ve frekvenci

⁵⁴⁾ Srov. pozn. 60 a W. W. Tomek, Dějepis města Prahy 2, 2. vyd. Praha 1892, s. 155 n.; k vídeňské problematice A. Camesina von Sanvittore, Das Haus der Juristenschule in der Schulerstraße in Wien. Bl. d. Vereins f. Landeskunde v. Niederösterreich 9,1875, s. 127–129.

⁵⁵⁾ Chronicon universitatis Pragensis, s. 567. V závěti Adama z Nežetic (srov. pozn. 120) se objevuje formulace, jako by existovaly čtyři fakulty jedné univerzity.

⁵⁶⁾ Frind, s. 101 nn.; R. Holinka, Církevní politika arcibiskupa Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI. Bratislava 1933; J. le Goff, Un étudiant tchéque à l'université de Paris au XIVe siècle. RES 24,1948, s. 143–170; R. E. Weltsch, Archbishop John of Jenstein (1348–1400). The Hague-Paris 1968.

na obou *universitates* se vyvíjely, pokud je to zřetelné, naprosto paralelně.⁵⁷⁾ Změnou poměru hlasů čtyř univerzitních národů provedenou králem Václavem IV. v r. 1409 bylo právníké učení těžce postiženo; žádný doklad se však pro to nenašel. Nicméně četní juristé opustili Prahu právě v tomto roce.⁵⁸⁾ Fáze agónie do r. 1419 se na obou univerzitách projevovala stejným způsobem. Vedle rostoucí politické nejistoty provázely obě školy vzestupy a opadání konjunktury, morové rány (1380 aj.) a další konflikty. Stejně jako předtím i nyní existovala živá migrace studentů z artistické „přípravky“ na právníkou univerzitu, již lze ovšem běžným způsobem doložit pouze u bakalářů a mistrů, tudíž nikoliv snadno vyhodnotit. Jisté však je alespoň to, že artistický gradus nebyl nutným předpokladem pro vyšší stupeň studia.⁵⁹⁾

Nehledě na všechny tyto paralely, nelze přehlédnout svébytnost a vytvoření samostatnosti právníké univerzity, jejíž jádro tvořila právníká kolej. Do ní se v r. 1373 nastěhoval doktor Vilém Horborch, cizí učenec velkého věhlasu a spolu s ním jistě i další kolegové, kteří v Praze nevlastnili žádná obročí a žádné z nich plynoucí nemovitosti. V r. 1378 byly vyzdobeny její portály (*picturam ad utrasque portas*), pořízeno *maius sigillum* a v r. 1383 vybudovány nové posluchárny (*scholae*) pro přednášky dekretů jakož i přednášky mimořádné. Minimálně jedna místnost v budově (*commune auditorium*) byla podle dobového svědectví velmi vznešeně vybavena (*cum scamnis, cancellis, hostio et sera*).⁶⁰⁾ Již v r. 1373 byla sestavena, samozřejmě ve spěchu a chvatu, dnes ztracená a jen částečně rekonstruovatelná statuta, která zhruba o rok později vstoupila v platnost.⁶¹⁾ Některé detaily svědčí o jistém ustrnutí v kolejích legitimacy a tedy i o napodobení předchozí unijní univerzity. Rektorovi připadly i některé úkoly děkana fakulty, vicerektor jej mohl zastupovat. V běžných případech mu bylo k dispozici 8 konsiliářů (ve zvláštních případech, např. při zpracování statut 16), a sice opět ze směrdatných čtyř univerzitních národů. Ti byli přítomni i pravidelnému skládání účtů a vytvářeli jednou do roka volební korporaci, jež určovala nejvyšší hodnostáře. Pouze při první volbě se postupovalo jinak, a to dosti bouřlivě. V případě nouze byl týž kandidát zvolen několikrát za sebou. Rektor byl prezentován podle církevněprávní normy arcibiskupovi–kancléři, jím poté aprobován a konfirmován.⁶²⁾

Hlavní okruh problémů kolem právníké univerzity až po samý konec jejího trvání se soustřeďuje na její statutární a institucionální proměny oněch téměř padesáti let. A prá-

⁵⁷⁾ F. Kavka, Mistři-regenti na artistické fakultě pražské university v letech 1367–1420. In: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof. dr. Václava Husy, Praha 1966, s. 77–95; F. Šmahel, Pražské universitní studentsstvo v předrevolučním období 1399–1419. Rozpravy ČSAV, ř. spol. věd, sv. 77, s. 3, Praha 1967; Schumann, s. 116 nn.; H. Václavů, Počet graduovaných a negraduovaných studentů na pražské artistické fakultě v letech 1367–1398 a jejich rozdělení podle původu do univerzitních národů. AUC-HUCP 17/1, 1977, s. 7–32.

⁵⁸⁾ Zatschek, s. 108 nn.; Šmahel, s. 61 nn.; Schumann, s. 126 nn.

⁵⁹⁾ Srov. pozn. 136.

⁶⁰⁾ MUP II, s. 26 n. Srov. CIB II, 3, s. 282.

⁶¹⁾ MUP II, s. 25. K poněkud mladším vídeňským právníkým fakultním statutům srov. Plöchl (viz pozn. 4).

⁶²⁾ Boháček, Prameny, s. 70; F. Tadra, Příspěvky k dějinám university pražské ve čtrnáctém století. In: VKČ-SN 11, 1980, s. 283–308, zvl. s. 293.

vě tuto otázku lze z hlediska správních dějin jen obtížně zodpovědět. Spíše než na pozadí vývoje univerzity tří ostatních fakult v „historické“ vysoké učením, jež zcela potlačilo účast beztak příliš mladých artistických scholářů, pokud ovšem tato vůbec existovala, je třeba ji zařadit do kontextu rychle se měnících a přiosťujících politických a církevně-politických poměrů v Praze a v Čechách. Zde lze asi zdůraznit dva následující aspekty:

1. Leccos lze usoudit z institucionálně-technické stabilizace učitelského sboru, podobně jako u doktorského sboru v Boloni, zvláště co se týče ceremoniální prezentace univerzity. Počet doktorů však přesto zůstal velmi malý, a není zjistitelné, do jaké míry by bylo možno trvale překlenout propast mezi komunitou cizích profesorů práva, přebývajících v koleji, a domácími doktory, zakotvenými v církevních strukturách arcibiskupské metropole. Jestliže papež Inocenc VII. v r. 1404 použil obrat *de universitate doctorum iuris canonici studii Pragensis*, nemělo by to být ukvapeně vydáváno za doklad, že se tu konečně vytvořil kompaktní a vlivný sbor doktorů. Spíše se bude jednat o chybné vynechání výrazu *et scholarium*.⁶³⁾ Na místě jsou spíše úvahy obecného charakteru. Neodbytné požadavky přizpůsobit se poměrům v Boloni, jak jim bylo v Praze rozuměno, vytvořily zpětně působící legitimační tlak – podobně jako o dvě či tři generace později v separačních snahách basilejských právníků.⁶⁴⁾ Rozhodně se zde neprojevila vůle po změně jiným směrem, což nakonec vedlo k ustrnutí. Takový postoj byl ovšem na univerzitách běžný. A čím méně studentů ke konci přicházelo, tím větší byly obavy z jakékoliv změny.

2. Dále je možno jen vágně rozlišit příslušníky právníkého učení a jejich snahu po orientaci a zakotvení v politické a církevní krizi. Nicméně stojí za zmínku, že se chtěli osamostatnit vůči stále křehčí arcibiskupské moci, a to i s papežskou pomocí, i když zprvu asi jen proto, aby zabezpečili běžný chod univerzity i při funkční neschopnosti církevní vrchnosti (1397, 1405).⁶⁵⁾ Vzhledem k určující roli dómského kostela při vzniku učení, ke složení učitelského sboru (viz níže) a i ve vztahu k první generaci Karoliny, podléhali občas pokušení se odtrhnout. V této situaci hledali oporu u rady Starého Města pražského a vyšehradské kolegiální kapituly, která již tradičně zdůrazňovala svoji nezávislost na arcibiskupovi. Pro takové tendence existují jisté paralely v Itálii a na soudobých městských univerzitách v Německu, avšak při nejasnosti pražské situace lze jen těžko myslet na nějaké široce koncipované přiblížení se boloňským poměrům, nýbrž spíše na projev krátkodobé improvizace v krizových dobách. Právníké učení bylo „mocensko-politicky“ bez vlivu, snažilo se především o přežití v alespoň trochu chráněném prostoru. Toto hledání opory sotva bylo možné bez několikerych změn kursu, a tedy i vnitřních napětí, a mělo jen málo co do činění s aspektem „učenosti“. Je proto příznačné, že se v rozhodujících okamžicích roku 1372 nesnažilo „profilovat“ odborně, ale v první řadě společensky, a to tím, že za rektora zvolilo vždy nejurozenějšího přísluš-

⁶³⁾ Acta summorum pontificum res gestas prachussitici et hussitici illustrantia I. Ed. J. Eršil, Pragae 1980, s. 29.

⁶⁴⁾ Kisch (viz pozn. 4), s. 55 nn.

⁶⁵⁾ CIB II, 3, s. 283, 286 nn.; Chaloupecký, s. 61; Boháček, Založení, s. 31. Srov. Uiblein, Landesfürsten (viz pozn. 21), s. 392, 398, 408.

níka, který byl právě k dispozici, a nikdy ne osobu, která by snad dříve nebo později vystupovala především jako právník. Objevily se i pokusy navázat na krále Václava IV., který jinak tak špatně zacházel s církví. Samozřejmě nelze pochybovat o antihusitském smýšlení a celkovém „konzervativním“ charakteru právnícké univerzity. Alespoň v tomto ohledu zůstala vždy věrna principům.⁶⁶⁾

Celkový dojem je ten, že postavení právnícké univerzity se s postupujícím časem nejen nezlepšovalo, nýbrž že počty jí prokázané starým císařem brzy po oddělení představují vrchol, který už neměl být dosažen. Nicméně nejlepší studenti nastoupili, jak vyplývá z následujícího pojednání, teprve až v 80. letech. Toto desetiletí bylo nejlepší také z hlediska sestavy učitelského personálu. Záležitosti týkající se Prahy jsou pak jedinou oblastí vnějších vztahů, kde můžeme oba rektory vidět jednat ve vzájemné svornosti (1374). Vztah k hostitelskému městu byl problémem, který byl ve stejné době aktuální i ve Vídni a později i jinde. Tím zůstal v Praze alespoň jeden společný zájem obou univerzit zachován.⁶⁷⁾ Královská kancelář se dle několika málo zachovaných listin v té záležitosti zachovala formalisticky a právě tak i papež, takže na konci většiny jejich konkrétních textů zůstává otevřená otázka, zda byly obě univerzity i nadále sdruženy v jedno *studium* či zda se obracely pouze na redukovanou třífakultní univerzitu. Papežská přízeň zůstala však právníkům nakloněna alespoň do koncilního období.⁶⁸⁾

Protože na základě dochovaných pramenů lze statutárně-technickou analýzou osvětlit pouze menší část osudů pražské právnícké univerzity, půjde v následujícím textu řeč o možnostech historicko-biografického bádání. Na tomto místě mu má být poněkud připravena cesta, i když tak není možno učinit – vzhledem k rozsahu tohoto příspěvku – vyčerpávajícím způsobem. Teprve na samém jejím konci by bylo možné si představit, že se monograficky zpracují všechny osoby spjaté s právníckou univerzitou a budou konfrontovány s problematikou růstu úlohy učeného práva, zvláště v obou generacích před a po r. 1400. Přínejmenším z kvantitativního hlediska by pražská právnícká univerzita stála uprostřed tohoto velkého tématu. Na tomto místě musí stačit krátká zmínka orektorech a o něco zevrubnější pojednání o učitelích práva a konečně alespoň nástin poměru ke královskému dvoru. I tímto způsobem je možno se propracovat k diferencovanějšímu a plastičtějšímu pohledu na dané téma.

Na počátku by bylo účelné udělat si o celé problematice alespoň kvantitativní představy, zvláště pokud je to za pomoci matriky možné, s exaktností oné době zcela nepřiměřenou. Celkem bylo mezi léty 1372-1418 zaznamenáno 3. 563 imatrikulací, z toho připadlo na český národ 19,1 %, na bavorský národ 19,3 %, na polský tj. vlastně na slezský národ 26,1 % a na saský národ 35,5 %. Tento poměr zůstal až do r. 1408 celkem

⁶⁶⁾ Srov. biografické pasáže ve III. části této studie.

⁶⁷⁾ Tomek, Děje I (viz pozn. 3), s. 82. Počátky snad již v MUP II, s. 248 nn. (1367). K vídeňské problematice Uiblein, Landesfürsten (viz pozn. 21), s. 386, 391. Všeobecně H. Koller, Universität und Stadt im Spätmittelalter. In: Stadt und Universität im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, hrsg. von E. Maschek, J. Sydow, Sigmaringen 1977, s. 9–26.

⁶⁸⁾ MUP II, s. 271 nn., 276 nn., 325 nn., 334 nn., 346 nn., 352 nn., 370 nn., 413 nn. MUP III, s. 68 nn., 72 n., CIB II, 3, s. 257, 282. Chronicon universitatis Pragensis, s. 576; Le Goff, s. 167 n.

konstantní. Stojí zato zmínit, že se ostatní tři národy rozhojnily na úkor národa bavorského, u něhož se od 80. let nejvíce projevovalo obnovení vídeňské Rudolfiny a nové fundace v Porýní. Nejméně vzrostl národ český, neboť jeho rezervoár byl nejvíce vyčerpán: podílel se v letech 1399-1408 na celkovém počtu 20,9 procenty; byl ovšem národem, který zaznamenal nejmenší kolísání.⁶⁹⁾

Na základě rozboru imatrikulací můžeme dějiny právnícké univerzity rozdělit na tři výraznější fáze. V první fázi od r. 1372 do r. 1389 můžeme v průměru zaznamenat 150 imatrikulací ročně. Nejnižší stav přinesl v tomto časovém úseku morový rok 1380, největší rozkvět pak trval v letech 1381-1389 s průměrem 150 imatrikulací ročně. Následovala druhá fáze (1390-1408) v průměru s 58 imatrikulacemi ročně, a konečně fáze agónie s 11 imatrikulacemi v ročním průměru, a to se stále klesající tendencí. Zlom přinesl až Kutnohorský dekret; od té doby se zde za deset let sešlo celkově méně studentů než v jednom průměrném roce prvního období. Na konci sledované fáze už také jistě neprobíhala žádná výuka.

Jediný vskutku použitelný seznam pražských artistů (tj. zaznamenávající bakalářské promoce) se až na jednotlivosti podobá poměrům u právníků.⁷⁰⁾ Také co se týče vývoje počtu posluchačů, jsou si obě řady velmi blízko: alespoň po r. 1375 se konalo přibližně tolik bakalářských promócí u artistů jako u juristů. Srovnání s ostatními univerzitami ukazuje pozoruhodným způsobem na velkou kvalitativní váhu juristického vzdělání na Karolině. Vždyť i u staroslavného německého národa na univerzitě v Boloni nebylo v letech 1351-1400 zaznamenáno v průměru více než 10 imatrikulací ročně, takže – budeme-li pro jistotu předpokládat stejně vysoký počet scholárů, kteří nebyli zapsáni do matriky německého národa – tu zůstává i tak velmi výrazný rozdíl. Ve Vídni lze v letech 1377-1380/81 ze souhrnné matriky zjistit průměrně ročně o něco více než 30 právníckých imatrikulací a také nevydaná vídeňská právnícká matrika vykazuje od r. 1402 (tj. od jejího počátečního data) do r. 1419 v ročním průměru přesně 30 imatrikulací.⁷¹⁾ I bez přesnější znalosti právníckých poměrů v Padově, Pavii, Paříži, Kolíně, Erfurtu, Würzburgu a Lipsku, i při vši nejistotě kvalitativního momentu v Praze, lze tedy již mluvit o „zvědečtění“ německého právního života, a to i když jej redukuje pouze na problém písemné správní agendy. Karolinu pravděpodobně navštěvoval mnohem větší počet osob z těch, které se v této souvislosti až do r. 1419 vyskytovaly.

Vnitřní dualismus pražské právnícké univerzity je vyjádřen i tím, že jako petenti jsou při zakládacím aktu kolejniho lomu (1373) uvedeni rektor, podle boloňských zvyklostí

⁶⁹⁾ Čísla uvedena podle: Zelený – Kadlec (viz pozn. 2), s. 66, s menšími odchylkami u Boháčka, Einflüsse (viz pozn. 2), s. 27; zásadní prací je R. C. Schwinges, Deutsche Universitätsbesucher im späten Mittelalter. Methoden und Probleme ihrer Erforschung. In: Politische Ordnungen und soziale Kräfte im alten Reich, hrsg. von H. Weber, 1980, s. 37–51.

⁷⁰⁾ MUP I, passim. Srov. pozn. 57.

⁷¹⁾ Acta nationis germanicae universitatis Bononiensis, vyd. E. Friedländer a C. Malagola, 1887, s. 120–157; Die Matrikel der Universität Wien 1, 1377–1450. Wien 1954–56, s. 4–8; Matricula facultatis iuristarum studii Wiennensis, rkp. vídeňského univerzitního archivu, sign. J. 1, fol. 2–15; Dickel (viz pozn. 4), s. 174.

scholár (ovšem scholár se slušným obročím), a velmi vážený cizí učitel práva těchto let, kanonista Vilém Horborch.⁷²⁾

Nejdříve se budeme zabývat rektory. Jejich řadu lze v letech 1372–1419 sestavit bez mezer. Rozhodujícím důkazem toho, že se u pražské právnické univerzity jednalo o instituci podle boloňského vzoru, jak byl vždycky chápán a aplikován, je skutečnost, že skupinu rektorů nelze v žádném případě ztotožnit se skupinou učitelů práva.⁷³⁾ Bakaláři byli ovšem na jedné straně počítáni mezi studenty, patrně pod pařížským vlivem, a mohli se stát rektory, na druhé straně byli výslovně označováni jako učitelé, byť v mezích svého vzdělání a sotva který z nich jinak než *extraordinarie legens*. Rektoři a též děkani z řad studentů se vyskytovali i jinde v Říši, nikde však s tak dlouhým trváním a tak důsledně jako na pražské právnické škole. Když v r. 1462 chtěli basiléjští juristé natrvalo prosadit studenta za hlavu své fakulty, ba dokonce založit vlastní univerzitu, tak ztroskotali.⁷⁴⁾

Od r. 1372 uplynulo 47 rektorských funkčních období, v nichž můžeme zjistit 37 osob. Dvě osoby zastávaly rektorský úřad dvakrát, jedna čtyřikrát a jedna osoba dokonce šestkrát. Na příslušnost k národům nebyl brán žádný ohled, pokud neexistoval nějaký turnus. Jasně upřednostňován byl spíše český národ, ačkoliv početně stál, jak jsme viděli, na posledním místě. Všichni scholáři s více než jedním rektorátem patřili k českému národu, na něj připadla i více než polovina všech rektorátů, a sice především v důsledku kumulací. Stejně silně – po pětinach – byly mezi rektory zastoupeny saský a polský národ, nejslaběji pak – méně než desetinou – národ bavorský. Nešlo tedy nikdy o proporce, nýbrž o odraz situace v nejbližším okolí. Poslední rektor z bavorského národa úřadoval v r. 1394, poslední „saský“ rektor r. 1406 (jeho národ předtím obsadil tři rektoráty za sebou), potom se vyskytoval ještě rektor polský (naposledy v r. 1416) a čeští rektoři, zhruba shodně s vývojem na univerzitě tří ostatních fakult.

Ještě důležitější než místní původ byl však stav, z něhož rektor pocházel. Šlechtický původ či vysoký církevní úřad, a nebo pokud možno oba předpoklady dohromady, byly nejméně případy.⁷⁵⁾ Co do stavu nejváženějšími rektory byli dva z rodu Hohenlohe a jeden „hrabě“ z Pernštejna (který byl současně i prvním rektorem). Jeden příslušník rodu Hohenlohe – Jiří – se stal později pasovským biskupem a dvorským kancléřem krále Zikmunda.⁷⁶⁾ Mezi dobře známými případy budiž uveden Bertold von Wehingen, původem ze švábské šlechtické rodiny, usedlé díky úspěchům v habsburských službách nejpozději po r. 1353 v Klosterneuburku.⁷⁶⁾ Bertold, pasovský kanovník

⁷²⁾ Bakalářské promoce se odbyvaly pod trojí autoritou (arcibiskup-kancléř, rektor, doktor). Srov. text u Boháček, Prameny, s. 63.

⁷³⁾ Tomu odporující tvrzení, příležitostně se objevující v literatuře, která jsou založena na omylu.

⁷⁴⁾ Kisch (viz pozn. 4), s. 55 nn.

⁷⁵⁾ „Skandální příběh“, v němž to bylo i předpokládáno, zaznamenán in: *Protocollum visitationis archidiaconatus Pragensis annis 1379–1382 per Paulum de Janowicz archidiaconum Pragensem factae*. Edd. I. Hlaváček, Z. Hledíková, Pragae 1973, s. 71.

⁷⁶⁾ MUP II, s. 28,58,85,119. K Pernštejnovi: OSN 19,1902, s. 507 nn.; Tršiška, s. 118,289; E. Forstreiter, *Die deutsche Reichskanzlei und deren Nebenzweige Kaiser Sigmund's von Luxemburg*. Strojopisná dissertace, Wien 1924, s. 4 nn., s. 73 nn.

⁷⁶⁾ MUP II, s. 30,60,87,121; A. A. Strnad, *Kanzler und Kirchenfürst*. In: *Jahrbuch d. Stiftes Klosterneuburg*, N. F. 3,1963, s. 79–107.

a vlastník jedné z bohatých dolnorakouských knížecích far, byl rektorem právnické univerzity v letech 1374/75, poté co jako první (nebo jako jeden z prvních) získal ve Vídni grad mistra svobodných umění a v r. 1373 se zapsal do pražské právnické matricy. V r. 1377 se pak stal proboštem u sv. Štěpána ve Vídni a tím také kancléřem tamní univerzity, a konečně pak biskupem ve Frísinkách a vévodovým kancléřem († 1410). Podobně velký význam měl i Jan z Brunnu, pocházející z alsaské šlechty (rektorem r. 1394), později biskup würzburský (1411–1440) a především příbuzný Lamprechta z Brunnu, bamberského biskupa (1377–1399), který byl jedním z hlavních rádců starého císaře a kancléřem krále Václava.⁷⁷⁾ Asi nejnižším stupínkem pro dosažení rektorské hodnosti byl dómský kanonikát (Praha, Bamberk, Vratislav, Würzburg, Olomouc, Plock, Roskilde, Lund atd.) nebo proboštví či děkanství nějaké kolegiální kapituly (u sv. Kříže ve Vratislavi, sv. Štěpána v Bamberku, na Vyšehradě a u sv. Apolináře v Praze, v Bratislavě a j.), řidčeji pouze prostý kanonikát v takové kapitule či nějaká pravděpodobně prosperující fara. Existují důvody k domněnce, že reprezentační úlohy rektorského úřadu musely být do značné míry hrazeny ze soukromého majetku. Jistě nejpozoruhodnější je šestinásobný rektorát Mikuláše Geunera⁷⁸⁾ mezi lety 1381–1403/04 (imatrikulován byl teprve 1379), který byl poprvé znovuzvolen v krizovém roce 1384. Mikuláš pocházel z jednoho z nejbohatších staroměstských patricijských rodů, jehož předkové konali službu v mincmistrovském úřadě již za krále Jana Lucemburského a byli široce spřízněni s pražským patriciátem. Otec a bratr byli radními Starého Města pražského. Mikuláš zaplatil imatrikulační taxu jako šlechtic a upevnil postavení univerzity v prostředí, které se jinak vůči ní stavělo spíše skepticky. Geuner absolvoval pozoruhodnou církevní kariéru zakončenou hodností děkana na Vyšehradě († 1409). Důležitou „cílovou skupinou“ byla při rektorských volbách též dómská kapitula. Oproti tomu do kontaktu s dvorem se na této cestě k vyšším metám přicházelo jen málo. Sociální a tedy nikoliv regionální pozice při pražské rektorské volbě přesně připomínala zvyklosti spojené s volbou prokurátora německého národa v Boloni. Trífakultní univerzita se těchto prostředků zřekla a musela usilovat o společenské uznání jinými cestami.

Poté, co zvýšení a zpevnění imatrikulačních poplatků poskytlo určité měřítko (cca 1378), můžeme rozlišit celkem dva typy právnických rektorů. Úřad vykonávali v první řadě ti, kteří platili taxu jako šlechtici či jako studenti šlechticům rovní a kteří často již brzy po zápisu zaujali místo v nejvyšším úřadě, za druhé pak „významní“ normální poplatníci, u nichž mezi imatrikulací a rektorátem byla doba čtyř, šesti i více let, nicméně stále byli alespoň kanovníky. Viděno vcelku, mezi oběma typy byla exaktní rovnováha, z chronologického pohledu lze však zjistit postupné snižování významu sociálního aspektu u rektorského úřadu. Mezi jeho deseti držiteli v 80. letech patřily jen dvě osoby k druhému typu, zatímco v posledních deseti letech trvání univerzity jich bylo sedm. Mezi posledními pěti rektory byli však přece ještě čtyři pražští dómské kanovníci. Pátý, nejméně významný, byl kanovníkem kolegiální kapituly na Vyšehradě.

⁷⁷⁾ MUP II, s. 45,78,105,133,146; A. Wendenhorst, *Das Bistum Würzburg 2. Die Bischofsreihe von 1254 bis 1455*, GS NF 4,1969, s. 142 nn.

⁷⁸⁾ MUP II, s. 200 (rejstřík); W. W. Tomek, *Dějepis města Prahy 1,2. vyd.* Praha 1892, s. 320 n.; tamtéž 2, Praha 1892, s. 542; Boháček, Prameny, s. 54 nn.; Tršiška, s. 392.

Skupina rektorů představovala mezi studenty bezpochyby sociální elitu, avšak i celkově byla stavovská příčka pražských juristů na první pohled položena výše než u ostatních fakult, i když zase ve srovnání s německým univerzitním národem v Boloni nebo Padově o něco níže. Přibližně můžeme mezi pražskými studenty napočítat asi 250 osob, které měly minimálně kanovnickou hodnost, a okolo 200 farářů či podobných hodnostářů. A tak s pojmem „student“ zacházíme u našeho tématu velmi zdrženlivě a budeme rozlišovat mezi těmi, kteří byli zvyklí vést a vládnout, a mezi školáckým úsilím značně mladších artistů. Proti zámožným a majetným stáli jako vždy *pauperes*, kteří tvořili přibližně pětinu z celkového počtu. Pouze jeden jediný *pauper* však dosáhl akademického gradu.⁷⁹⁾

Bez ohledu na to, jak by to kvalifikoval současný sociálněhistorický výzkum, pražští *domini canonistae*⁸⁰⁾ byli rozděleni do dvou skupin, *nobiles* a *simplices* (nebo také: *studentes*),⁸¹⁾ přičemž *simplices* zahrnovali také *pauperes*. Při takovém rozlišování bylo pro univerzitu skutečně důležité jen jedno – počet *nobiles*; *simplices* tvořili jakési statistické pozadí. Toto stanovisko ani trochu nerespektovalo kvantitativní zřetel. Přibližné výpočty imatrikulovaných, prováděné od cenzury představované stabilizovaným řádem (v 1380, 1385, 1390 atd. až 1415),⁸²⁾ ukazují, že scholárové s normálními taxami (cca 70 procent) a *pauperes* (23 procenta) měli drtivou převahu vůči šlechticům (*nobiles*), kteří při těchto namátkových zkouškách tvořili právě 7 %. Český a především polský národ byly přitom o něco „šlechtičtější“ (8 resp. 10 %) než národy saský a bavorský (5 resp. 9 %). Během let podíl šlechty silně poklesl. Zatímco v r. 1380 činil 12 procent, roku 1405 a 1410 se dostal prakticky na nulový bod.

Privilegia šlechticů jsou pozoruhodnou indicií stále ještě neprávem zpochybňovaného faktu, že zásady společností byly určující také pro středověkou univerzitu a že i ona se ve svém interním životě podle těchto zásad řídila. Vždyť *nobiles* sedávali v pražských posluchárnách ve zvláštní lavici,⁸³⁾ patrně více vpředu či výše než *simplices*. Zajímavá je ovšem i skutečnost, že bylo výslovně řečeno, že se na univerzitě lze stát (alespoň interně) „šlechticem“, a sice po zaplacení diferenčního poplatku mezi oběma základními sumami⁸⁴⁾ (14 gr. a 24 gr., jak se tato výše stabilizovala po velkém zvýšení v r. 1378; předtím to bylo 2, 3, 4 resp. 7 nebo 8 gr.). Pokud někdo chtěl užívat bezpochyby výrazných prestižních i praktických privilegií této vyšší studentské příčky, musel se bezesporu smířit i s vyššími položkami u jiných druhů poplatků. Nakonec je ovšem třeba zmínit

⁷⁹⁾ Šmahel, s. 89.

⁸⁰⁾ MUP II, s. 6.

⁸¹⁾ Tamtéž, s. 98, 138, 163; Beneš z Veitmile výslovně vyzdvízuje jako zvláštní počtu pro Karlovo učení, že je navštěvují *filii nobilitum et principum*. K problematice šlechty: R. A. Müller, Universität und Adel. Berlin 1974; J. Verger, Noblesse et savoir. Etudiants nobles aux universités d'Avignon, Cahors, Montpellier et Toulouse (fin du XIVe siècle). In: La noblesse au moyen âge, XIe – XVe siècles. Essais à la mémoire de Robert Boutruche, réunis par Ph. Contamine, Paris 1976, s. 289–313; H. de Ridder-Symoens, Adel en Universiteiten in de zestiende eeuw. In: TG 93 (1980), s. 410–432.

⁸²⁾ Tyto počty nevylučují pozdější přesnější sociálně-historický výzkum, který si tato nejstarší početná známá skupina scholárů v dějinách vzdělanosti v Říši zaslouží.

⁸³⁾ MUP II, s. 163.

⁸⁴⁾ Tamtéž.

i dosud nezmíněnou malou skupinu těch, kteří byli na základě doporučení osvobozeni od poplatků, i když i oni byli upřednostňováni. Jsou svědectvím sociálních vztahů mezi patrony a klienty, které fungovaly i na univerzitní půdě, avšak na tomto místě jim nebudeme věnovat bližší pozornost.⁸⁵⁾

Celkem se v těchto všech souvislostech nesetkáváme s nějakým přísně uzavřeným a na sebe vázaným útvarem, spíše je musíme chápat jako fenomény podřízenosti a závislosti. Z toho lze zřejmě vyvodit dva obecnější závěry.

1. Zde zjištěná fakta vlastně nesvědčí o nějakém zdůrazněném nacionálním postavení univerzity či o postavení svébytném a své okolí formujícím (jak by se mohlo snadno usuzovat na pozadí instituce klasické univerzity),⁸⁶⁾ nýbrž nasvědčují spíše o jistých akomodacích snahách.

2. Existenci, legitimitu a úroveň studia lze charakterizovat na základě obsahu studia⁸⁷⁾ a snad též na základě jeho společenské orientace vůči okolnímu světu a míry jeho přijetí tímto světem. Složení exkluzivního německého národa v Bologni se tak bezpochyby stalo vzorem, k němuž bylo záhodno, a to téměř za každou cenu, se přiblížit. A tak je nakonec nutné položit časové rovnítko mezi zánikem právní univerzity a odchodem pražské metropolitní kapituly do exilu (1420), kdy pro obě instituce skončil starý svět.

Nyní budiž věnována větší pozornost otázce pražských učitelů práva mezi léty 1348 až 1417,⁸⁸⁾ a to již z toho důvodu, že se jedná o podstatnou část učitelského sboru nejstarší univerzity v Říši na sever od Alp. V důsledku nerovnoměrně dochovaných pramenů a vzhledem k nevykrytalizované organizační struktuře na počátku jejích dějin je zapotřebí stanovit přesná kritéria výběru. Začneme stanovením časové hranice mezi raným stádiem, kdy ještě nebyla řízena a spravována podle přesných pravidel, a stádiem plně rozvinuté univerzity. Přelom lze položit zhruba do r. 1370. Pak bude následovat kvantitativní určení horní a dolní hranice velikosti učitelského sboru. Horní hranice je zjištělná zhruba od r. 1370, kdy zřejmě všichni doktoři a licenciáti, kteří měli s právní univerzitou něco společného, byli zaneseni do matriky (v nepatrné míře i zpětně); celkem to bylo 47 nebo 48 osob.⁸⁹⁾ K době před cca r. 1370 nelze pro tuto horní hranici uvést žádné údaje. Dolní hranice počtu učitelského sboru před i po r. 1370 byla utvořena z počtu osob výslovně uvedených jako učitelé, a sice od hodnosti bakaláře práv výše; ti

⁸⁵⁾ Srov. především G. F. Lytle, Patronage patterns and Oxford college c. 1300 – c. 1530. In: The University in history 1, ed. L. Stone, Princeton NJ 1974, s. 111–148.

⁸⁶⁾ K tomuto pojmu P. Moraw, Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte. In: Academia Gissensis, hrsg. von P. Moraw, V. Press, VHKH 45, 1982, s. 1–43.

⁸⁷⁾ Pozoruhodné svědectví k „vysokému stylu“ pražské kanonistiky: *in hac sacra iuris canonici sciencia, que est ars astium et regimen animarum*, cit. u Boháčka, Prameny, s. 72.

⁸⁸⁾ Záslužný a užitečný seznam, který je uveden u Zeleného a Kadlece (srov. pozn. 2), nesleduje striktně rovnocenná kritéria: v některých heslech je příliš stručný, jinde příliš zevrubný. Osoby, které jsme pojali do našeho souboru podle níže uvedených kritérií, jsou v textu jmenovitě uvedeny. Podobně jako v jiných biografických rozbořech, uvádí autor z jemu známých dokladů pouze ty, které se jeví být důležité pro sledování myšlenkové linie.

⁸⁹⁾ MUP II, s. 1–8.

totiž konali na normálně fungující univerzitě přednášky v rámci svého dalšího vzdělávání a měli být pro větší přehlednost odlišováni od vlastních výše kvalifikovaných učitelů práva. Bakaláře lze zpětně sledovat až do r. 1361, kdy byl sestaven jejich seznam, který pak zřejmě v návaznosti na již výše zmíněné *ordinationes* byl později zanesen do matriky. Teprve v onom roce se patrně začalo s bakalářskými promoce, neboť první zde uvedený bakalář, *magister (artium)* Theodor, byl výslovně uveden jako primus. Celkem jich bylo 235.⁹⁰⁾

V následujícím textu bude pojednáno o učitelích druhé skupiny (vyšší hodnosti). Do první podskupiny, sestávající z doktorů a licenciátů, kteří jsou doloženi jako řádní učitelé konající hlavní cyklické přednášky v nejpříhodnějších denních hodinách, patří osm osob. Druhá podskupina stejného akademického stupně, jejíž příslušníci ovšem nemají svoji učitelskou činnost upřesněnu slovem *ordinarie*, čítá deset jmen. Čtyři osoby dosáhly v Praze hodnosti doktora či licenciáta a objevily se poté za krátkou dobu na jiných univerzitách; na základě tohoto faktu lze tedy předpokládat i v Praze jejich učitelkou činnost po promoci. Tři další učitelé práva v raném pražském období, když ještě nebyl k dispozici dostatek graduovaných juristů, neměli ani titul doktora či licenciáta, nýbrž byli pouze *magistri artium*, v jednom případě bakalář církevního práva. Nicméně konali přednášky z kanonistiky jednoznačně *ordinarie* či *actu*. Lze je proto ve zde vymezeném smyslu přičíst k učitelkému sboru, který spolu s nimi sestával minimálně z 25 osob. Zhruba stejný počet osob přichází v úvahu jako vyučující právnické univerzity i po r. 1370 – na základě v Praze získané či zde uznané hodnosti doktora či licenciáta, aniž by se to ovšem dalo jiným způsobem blíže dokázat či vyloučit. V dalších úvahách nejsou zohledněni, neboť i z metodických důvodů je tato rezignace nutná, i když se tím okruh učitelů značně zúží.⁹¹⁾ Možná i oni patřili k těm, kteří měli výuku jako „hlavní úřad“, ale protože nelze pro toto tvrzení přinést důkazy, budou z našich úvah vyloučeni.

Podrobněji přihlédneme k nejužšímu okruhu 25 osob. Mezi nimi se nacházeli tři Italové, k nim patřili i jediní dva pražští doktoři obojího práva, kteří s jistotou konali výuku; třetí Ital byl doktorem práva církevního. Skupina zbývajících 22 osob pocházela přibližně z poloviny z území ovládaných Lucemburky (Čechy, Morava a Slezsko) a z ostatního říšského území, zejména ze středního a dolního Porýní a ze středního a severního Německa (poměr osob 12 : 10).⁹²⁾ Z toho vyplývá i jistá paralela ve vztahu k rektorům: domácí prvek, zvláště z pražského biskupství, zde byl zastoupen dominantně, především ve srovnání se scholáry. Toto postavení ještě výrazněji převažovalo v poměru k bakalářům, mezi nimiž se zpočátku jistě (nebo alespoň pravděpodobně) nenačítal žádný doložený vyučující z Čech, Moravy a Slezska.⁹³⁾

Až do počátků právnické univerzity v r. 1372 lze jen mezerovitě doložit paralelní existenci dvou právnických učitelských stolic, a sice dekretů a dekretálů; ty patrně existovaly již kolem r. 1350. Podle zprávy Františka Pražského, kterou lze datovat k r. 1353, zahájilo celé studium činnost s učitelským kolegiem, které se skládalo z pěti teologů, dvou právníků, jednoho lékaře a blíže neurčeného počtu artistů.⁹⁴⁾ První dekretista přednášel také *Liber sextus. Ordinarius* pro tuto knihu a pro Klementiny je asi jen náhodou uveden až později (1382), pokud ovšem nebereme v úvahu ještě jednoho nedostatečně graduovaného lektora z raného období (1363).⁹⁵⁾ V období rozkvětu právnické univerzity v 70. a 80. letech zde vedle sebe učilo najednou asi půl tuctu doktorů a licenciátů. Poté se tento počet značně snížil, v posledním stádiu to byly dvě nebo tři stolice, či dokonce jenom jedna. Pro srovnání lze ukázat, že počátky jurisprudence ve Vídni byly velmi ubohé a že v Heidelbergu po prvních váhavých letech existovaly tři kanonistické stolice, v Kolíně ovšem o něco více.⁹⁶⁾ V období před vznikem právnické univerzity byly tyto disciplíny, pokud je možno soudit, téměř výlučně obstarávány italskými a domácími učiteli. Velkým obdobím pro cizince byla léta rozkvětu po r. 1372; ke konci se objevuje opět jasná převaha učitelů z českých zemí.⁹⁷⁾ Není třeba příliš detailně dokládat, že se jednalo prakticky jen o čistě kanonistický program, kromě přednášek Italů a příležitostného výskytu legistického bakalaureátu u učitelů i posluchačů práv. První a jediné udělení doktorátu *utriusque iuris* v Praze (1402) je možno považovat spíše za událost společensko-politickou než za událost vědeckou. Vcelku se legistika na univerzitách prosadila teprve až v 15. století – někde, jako např. v Heidelbergu, pozoruhodnými oklikami.⁹⁸⁾

Důležitá je i otázka profesionálního, sociálního a regionálního zařazení učitelů práv. Italští učitelé byli asi placeni, jak naznačuje kronikář, samotným králem. Všichni (nebo alespoň větší část) byli laikové. Ostatní juristé byli klerici, zřejmě až na výjimku Jana z Weilburku (viz níže). Ačkoliv nám prameny neumožňují přesně datovat jejich nastoupení do církevních a akademických hodností, jež by šlo tak či onak vyvodit z jejich vzájemných kauzálních vztahů, ukazuje se tento moment, v univerzitním dějepisectví dosud málo reflektovaný, jako velmi podnětný a napomáhající dnes blíže charakterizovat pražskou právnickou školu a v budoucnosti formulovat problém „geneze německého profesora“.

K oběma kritériím stačí v případě italských profesorů práva uvést jen několik vět. Při kritické analýze zůstává na jedné straně v platnosti skutečnost, že tito reprezentanti mateřské země práva významně přispívali k větší proslulosti univerzit na severu od Alp, nicméně jejich praktická působnost coby zakladatelů legistiky by měla být, již s ohledem na krátkost jejich činnosti, posuzována skeptičtěji než dosud. Nejdále ještě v Praze

⁹¹⁾ FRB IV, s. 452.

⁹²⁾ Srov. pozn. 111 a 134.

⁹³⁾ Srov. pozn. 4 (Bohne, Plöchl, Dickel), Uiblein (viz. pozn. 21), Burmeister, s. 73 nn. a Zelený – Kadlec, s. 66. Nepublikovaná vídeňská právnická matrika začíná rokem 1402 (srov. pozn. 71).

⁹⁴⁾ Srov. pozn. 152.

⁹⁵⁾ Moraw, viz. pozn. 4.

⁹⁰⁾ Tamtéž, s. 9–24. Srov. Zelený – Kadlec, s. 66.

⁹¹⁾ Srov. pozn. 89. Sem patří i známá jména, např. Jan Nepomucký. Vyloučení jsou i Adam z Nežetic a Friedrich Schavart (viz. pozn. 120 a 142), kteří oba představují těžko rozlišitelné hraniční případy.

⁹²⁾ Zelený – Kadlec, s. 89 n.

⁹³⁾ Tamtéž, s. 80, 89 n., 99 n., 104.

přednášel dekretály (1350-1354) Bonsignore de Bonsignori,⁹⁹⁾ doktor církevního práva z Boloně. Působení Ludvíka de Sancto Laurentio,¹⁰⁰⁾ padovského doktora obojího práva, je doloženo pouze pro rok 1365. U Uberta (Humberta) de Lampugnano, který měl stejnou akademickou hodnost a v Praze byl zaregistrován v r. 1380 a 1385 (či méně pravděpodobně 1380-1385), se asi jednalo o „vedlejší činnost“ florentského vyslance Giangaleazza Viscontiho. Časová kontinuita této italské výuky měla asi rozličnou funkci: zprvu jako nezbytný důkaz „vědeckosti“ nového právního studia, nakonec pak působila spíše dekorativně vzhledem ke značnému nárůstu učitelů zaalpského původu.¹⁰¹⁾

Významné jsou i poznatky o učitelích práv domácího původu, neboť zde lze zaznamenat zcela jiné skutečnosti než ty, které se zdají být známy ze zemských postschismatických univerzit. Právě tak se liší pražské poměry od poměrů na hooitalských právnických školách. Bohužel nemají tyto údaje takovou chronologickou přesnost, aby jednoznačně zodpověděly otázku časové a věcné priority akademické a mimoakademické dráhy a příslušného vzájemného působení. Tím zůstávají nedotčeny podivuhodné kongruence vysokých církevních a akademických úřadů na právnícké škole jakož i zjištění, že jasně převažující podíl na těchto úřadech a obrocích tvořili ti, kteří podléhali osobní pravomoci pražského arcibiskupa bez konkrétního vlivu metropolitní kapituly, zvláště generální vikáři, oficiálové, arcijáhni (kromě pražského arcijáhenství) a kanovníci u sv. Jiljí a sv. Apolináře. Především zde šlo o instituci pražského biskupství a zvláště dómský kostel, který se svými zhruba 280 kleriky byl jedním z největších obrocími nadaných kostelů v Říši. Biskupství čítalo 2. 180 farností.¹⁰²⁾ Přitom je třeba mít na mysli, že podle kronikářských zpráv spočívala od počátku hlavní finanční zátěž univerzity na pražském kostele. A byl to právě on, a nikoliv královská komora, který se ukazuje být z nejruznějších hledisek hlavním mecenášem a provozovatelem Karolíny a zvláště pak právníckého učení. V neposlední řadě stojí též za povšimnutí skutečnost, že při katedrálním kostele a v církevní správě působili kanonisté již před r. 1348 a setrvali zde i po r. 1348 vedle činnosti na právníckém učení. Zde byla největší koncentrace právního myšlení – daleko od dvora i od Starého Města Pražského. Právníci z povolání byli tehdy až na další vylučně juristé-klerici, kteří se zabírali dobře vybudovaným duchovním soudnictvím. Vnitropolitické důsledky tohoto výrazně „kanonického“ konání zřej-

⁹⁹⁾ G. Novak, Gli Italiani a Praga e in Boemia nel medio evo. In: Rivista d'Italia 14,2,1911, s. 525–548; G. Pozzi, Postille autografe di Bonsignore de Bonsignori canonista a Praga. In: IMU 1,1958, s. 347–350; J. Kejř, Joannis Andreae „Hieronymianum opus“ a jeho ohlas v českých zemích. In: StR 12,1973, s. 71–88; Týž, Po stopách prvního profesora práv na pražské universitě. In: StR 16,1977, s. 3–12; Zelený – Kadlec, s. 6, s. 70 n.; Tříška, s. 55. Existuje zde souvislost se známým sienským bankovním domem, který zkrachoval v r. 1302?

¹⁰⁰⁾ Zelený – Kadlec, s. 72 n.; Tříška, s. 346.

¹⁰¹⁾ Zelený – Kadlec, s. 93–95; Tříška, s. 513 n.

¹⁰²⁾ W. W. Tomek, Dějepis města Prahy 5, Praha 1881, zvl. s. 104 nn.; A. Podlaha, Series praepositorum, decanorum, archidiaconorum aliorumque praelatorum et canonicorum s. metropolitanae ecclesiae Pragensis a principiis usque ad praesentia tempora. Praegae 1912, Supplementum I-III. Praegae 1916–1928, Editiones 15,18,21; Z. Hledíková, Pražská metropolitní kapitula, její samospráva a postavení do doby husitské. In: Sborník historický 19,1972, s. 5–48; Táž, Kirche (srov. pozn. 15); Polc, s. 31; Všeobecně též W. Trusen, Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche. In: Coing, Handbuch I, s. 467–504.

mě působily jako permanentní výzva šlechtickému a částečně i městskému prostředí a přispěly k vyostření situace v Čechách. Od doby příchodu italských profesorů (a několika vyučujících příšlých od kurie, kam se také později často navraceli) byla biskupská kanonistika nejdůležitějším základem pražské právnícké univerzity, a to téměř až do konce jejího trvání. To je vedle struktury studentů druhý základní rozdíl, který vyděluje pražské právnícké učení z kontextu pozdějších říšských univerzitních dějin, a v tomto případě i od Boloně a také Paříže. Zde byly jednoznačně určující lokální skutečnosti, které se jinde neopakovaly.

U domácích učitelů lze rozlišit čtyři skupiny či „generace“ a zaregistrovat markantní změnu, která byla skryta za navenek jednotnou fasádou „předhusitské doby“.

První skupinu, určující charakter počátečního období až do r. 1370, tvořil známý právník M. Štěpán z Uhřetic¹⁰³⁾ a Boreš (Borso) z Mrákotic.¹⁰⁴⁾ Oba byli z akademického hlediska ne zcela legitimní, ačkoliv u nich můžeme předpokládat italský pobyt. Doklad o jejich vyšším než artistickém gradu vyplýval z jejich církevního úřadu či ještě přesněji z arcibiskupského pověření. Byli to *iuris periti* ve starším smyslu, jak to patrně platilo i pro Rudolfa Losse a ještě také pro Reinbolda Venera staršího.¹⁰⁵⁾ Štěpán a Boreš byli generálními vikáři, a sice první z nich už nějakou dobu předtím, než se stal učitelem dekretů (1346-1358). Přednášel v dómském kostele, jistě jinak než Bonsignore. Boreš, patrně bezprostřední následovník Štěpánův (doložen jako *actu legens* 1361) už tuto posloupnost úřadů, která odpovídala zvláštním poměrům počátečního období, obrátil: byl nejdříve učitelem práva a teprve pak se stal vysokým církevním hodnostářem. Všechny dostupné, i když velmi skrovné indicie hovoří o tom, že Boreš již okolo r. 1370 nevyučoval, neboť již byli konečně k dispozici graduovaní doktoři, a raději působil jako generální vikář (1370-1373) a oficiál (1380-1383). Postup v získávání obrocí jasně ukazuje na arcibiskupský patronát.

Retrospektivní „čestná listina“ na počátku právnícké matricy,¹⁰⁶⁾ která však také představuje konstitutivní, po céchovním způsobu proti možnému nepřijetí okolím koncipovaný dokument (jež je každopádně významným dokladem její sebereflexe), Štěpána a Boreše přešla, ale jako první uvedla až akademicky plně kvalifikované učitele druhé generace, kterou tvořila trojice Pavla z Janovic († 1383), Matyáše z Mutěšína/Muttersdorfu († 1393) a Kuneše (Konráda) z Třebovle († asi 1393). Zřejmě obrácením chronologie na úkor společenských údajů byl v matrici se již dříve vyskytující Vilém Horborch (který byl i lépe „vědecky“ erudovaný, avšak přišel z ciziny) interně vytlačen až na páté místo. Bylo ovšem charakteristické, že při oddělení právnícké univerzity v r. 1372 šla navenek řeč jen o něm. Tito čtyři dohromady a brzy i další zahraniční doktoři byli konečně schopni, po uplynutí jednoho čtvrtstoletí, vytvořit v Praze doktorské kolégium, jak to bylo zvykem na „vyspělých“ univerzitách a jak to vlastně předpokládaly promoce

¹⁰³⁾ Zelený – Kadlec, s. 68–70; Tříška, s. 493 n.; Hledíková, Úřad (viz pozn. 28), s. 118.

¹⁰⁴⁾ Zelený – Kadlec, s. 71 n.; *iuris peritus* MVB 3, s. 477; Hledíková, Úřad, s. 124.

¹⁰⁵⁾ Nova Alamanniae 1, hrsg. von E. E. Stengel u. K. Schäfer, 1921–76; H. Heimpel, Die Vener von Gmünd und Straßburg 1162–1447. 3. Veröff. d. Max-Planck-Inst. f. Gesch. 52,1982, s. 1610.

¹⁰⁶⁾ MUP II, s. 1–8; Všeob. srov. též Burmeister, s. 141 nn.

a jiné slavnostní akty. Tímto získalo oddělení, které fungovalo předtím spíše jako sociální fakt, také akademickou legitimitu. Nová trojice si zachovala základní vlastnosti svých předchůdců, především těsné spojení s církevní soudní organizací a s arcibiskupem. Není jisté, zda interní pořadí uvnitř této skupiny odpovídalo „služební době“; některá fakta spíše hovoří pro to, že je v něm třeba vidět společenský žebříček a chápat tak po r. 1372 Pavla z Janovic¹⁰⁷⁾ za domácí hlavu nového právníckého učení. Každopádně v různých arcibiskupových listinách soudní povahy byl uveden před svými kolegy, a v jednom pěstním studentském konfliktu, který byl namířen proti jednomu zahraničnímu učiteli, vystupoval jako pověřená osoba domácí strany.^{107a)} Pavel nepocházel ze stejnojmenné a vážené šlechtické rodiny, byl však přesto urozeného a zámožného původu a absolvoval s kýmkoliv jen stěží srovnatelnou kariéru. Se svým potencionálním protějškem Horbochem jej spojovaly osobní kontakty ke kurii, které se vůbec zdají být podstatným rysem pražského právníckého učení a neukazují papeže zdaleka jen jako v dáli sídlícího udělovatele privilegií a přetíženého notáře vyřizujícího supliky. Papežský dvůr byl také pro Prahu důležitý jako právnícké centrum. Pavel vystupuje ve světle pramenů jako klient kardinála Piera Corsiniho (1370-1405), který se za Urbana V. stal auditorem, a sice v r. 1369 jako licenciát církevního práva. O dva roky později přednášel na papežské dvorní univerzitě dekretály a již tehdy obdržel nemalá obročí v pražském okolí. Ve stejném roce – roce oddělení – mu byl na přimluvu jeho patrona slíben katedrální kanonikát. Tak jako skoro všichni svatovítské kanovníci v jeho i následující generaci se dostal i on do tohoto úřadu přes kurii. V l. 1371–72 se Pavel stal snad v Boloni doktorem církevního práva, kde se s ním v prvním z uvedených let setkáváme jako s věřitelem svého budoucího kolegy Matyáše, o němž ještě bude řeč. Pavel byl jedním z mála domácích právníckých učitelů, který kromě arcijáhenství nevykonával žádný vysoký arcibiskupský úřad, snad protože příliš brzo zemřel. Mnoho se však zabýval církevním soudnictvím.

Matyáš z Mutěnána,¹⁰⁸⁾ jehož studia se odbyvala ještě před započatím pražských matrik resp. seznamů a jsou proto málo objasněna, vykazuje přinejmenším typické znaky jako jeho pozdější kolegové srovnatelného původu. Nejprve se objevuje jako vlastník domácí fary (1363), z jejíhož výnosu mohl financovat studium, nikoliv však promoci, bez níž se ovšem plnoprávný pražský profesor práv tehdy již nemohl obejít. Tak se v r. 1373 Matyáš stal pro poměrně vysokou sumu 150 zlatých v Boloni dlužníkem svého mladšího kolegy Pavla z Janovic. Ještě po uplynutí pěti let nemohl nic z toho splatit, naopak se tehdy zavázal k ročním splátkám 20 zlatých. Doklady o učitelské činnosti v Praze v oboru dekretálů, které přednášel již jako licenciát, jsou k dispozici pouze pro léta 1371–1372. Arcijáhenství (nejpozději 1373), udělené mu spolu s obročím arcibis-

¹⁰⁷⁾ Zelený – Kadlec, s. 79; Tříška, s. 437; k původu a majetku především Libri erectionum archidieocesis Pragensis saeculo XIV. et XV. 2, ed. C. Borový, Pragae 1878, s. 244 n. K jeho činnosti srov. Protocollum visitationis (viz pozn. 74a).

^{107a)} Ott (viz pozn. 2), s. 83.

¹⁰⁸⁾ Zelený – Kadlec, s. 75 n.; Tříška, s. 365; ve věci dluhu srov. Soudní akta konsistoře pražské 1, vyd. F. Tadra, Praha 1893, s. 168 n.; MUP II, s. 162.

kupem, dosvědčuje jeho vztahy k hlavě církve. Sotva o desetiletí později dosáhl pak mety ještě vyšší, když se stal olomouckým dómským proboštem. Matyáš již tehdy na právnické univerzitě nebyl činný, přesto bylo jeho úmrtní datum výjimečně poznamenáno v matrice (1393).

Tuto (nebo už: jednu) stolicí dekretu zastával současně Kuneš (Konrád) z Třebovle¹⁰⁹⁾ z kouřimské měšťanské rodiny (doložen 1375–76). Také zde předcházelo obvyklé studium v Itálii (Padova), promoce se však konala již v Praze, jistě za nižší cenu než na jihu. Byla u pražských profesorů prvního druhu a představuje další krok k osamostatnění nebo také k regionalizaci Karoliny. Počátek řetězu pražských obročů, který u Kuneše coby arcibiskupova důvěrníka zaznamenáváme, je položen z „pramenně-technických“ důvodů těsně za zprávy o jeho učitelské činnosti, zvláště jeho působení v úřadu generálního vikáře 1377–78, 1378–82 a 1386–89. Soudní akta pražské konsistoře, dochovaná až od r. 1373, ukazují však jeho tak intenzivní činnost, že sotva lze pochybovat o současném vykonávání církevního a učitelského úřadu. Není ještě jisté, v jakém poměru byla ovšem váha jednotlivých úřadů rozložena.

V období 80. let, v jejichž polovině vypukla krize, vidíme mezi domácími učiteli práv již třetí „generaci“, především Bohuslava z Krnova,¹¹⁰⁾ který je dosvědčen v letech 1381 až 1385 jako řádný profesor dekretálů, a pak patrně ještě znovu v r. 1396 († 1415–16). Mnohé hovoří pro to, že Bohuslav, který nepocházel z Čech a z pražského biskupství, nýbrž ze Slezska, neprošel drahou obvyklého vzestupu. Jeho neznámé, tj. včetně doktorátu v zahraničí dosažené vzdělání, připomíná, že jiný starší *iuris peritus* Pavel (Praunspeck) z Krnova, který byl zprvu ve službách krále Ludvíka Uherského, absolvoval pozoruhodnou kariéru, jež začala dómským kanonikátem ve Vratislavi, pokračovala hodností papežského kolektora a byla dovršena biskupským úřadem ve Frísinkách. Bohuslavova úspěšná církevní dráha dospěla k důležitému úřadu pražského kapitulního děkana (od r. 1386), který tehdy kapitolu řídil, až po dosažení úřadu učitelského. Ačkoliv Bohuslav nedosáhl, jak by se dalo vzhledem k jeho životnímu běhu očekávat, arcibiskupského úřadu, postavil se v nebezpečné a riskantní krizi r. 1393 solidárně s generálními vikáři Janem z Pomuku a Mikulášem Puchníkem proti královské svěvoli. Je to první z později se často opakujících svědectví o tom, že bývalí i činní pražští profesori práv trvale a do krajnosti zastávali principy kanonického práva a tím i ortodoxie, a tím se asi dostávali do defenzívy a izolace.¹¹¹⁾

Z obou výše jmenovaných vysokých církevních hodnostářů můžeme s jistotou doložit jako profesora práva jen Mikuláše Puchníka († 1402), licenciáta církevního práva, který jako *lector ordinarius* tradoval předepsaná témata z Liber sextus a Klementin, zřejmě

¹⁰⁹⁾ Zelený – Kadlec, s. 76–78; Tříška, s. 84 n.; Hledíková, Úřad, s. 125 n. Období jeho bakalářského působení nebylo do našeho pojednání zahrnuto.

¹¹⁰⁾ Zelený – Kadlec, s. 83 n.; Tříška, s. 54 n.; Frind, s. 104; Hledíková, Kapitula (viz pozn. 102), s. 18, 23. K Pavlovi z Krnova srov. G. Schindler, Das Breslauer Domkapitel von 1341–1417. Zur schlesischen Kirchengesch. 33, 1938, s. 247.

¹¹¹⁾ Zelený – Kadlec, s. 80–82; Tříška, s. 414; Frind, s. 104, 107 n.; Boháček, Prameny, s. 57; Hledíková, Kapitula, s. 26 n.; táž, Úřad, s. 127 n.

v r. 1382. V právnické matrice se však v r. 1387 objevuje i známější Jan z Pomuku¹¹²⁾ († 1393), doktor církevního práva vystudovaný v Padově, a sice mezi již intitulovanými touto hodností. Šest let předtím se nechal imatrikulovat po zaplacení vyšších než běžných poplatků (nikoliv ovšem taxy šlechtické), a sice jako farář od sv. Havla. Puchník, který pocházel z venkovského šlechtického rodu, byl generálním vikářem v letech 1383–1393 a 1395–1405, tedy služebně podstatně déle než Jan z Pomuku (ten byl v tomto úřadě v letech 1389–93); kromě toho od r. 1383 působil jako oficiál a od r. 1385 jako svatovítský kanovník a nakonec, po velmi krátkou dobu, jako zvolený arcibiskup (1402). Podle všeho byl v první řadě církevním hodnostářem a jako takový i načas vicekancléřem pražských univerzit a současně i prvním poradcem arcibiskupovým. Vedle toho působil na začátku své kariéry kratší dobu i jako univerzitní učitel. Kontakty s univerzitou ovšem nikdy zcela nepřerušil. Dokonce přímo v krizovém roce 1393 působil právě on, kterého nechal král Václav mučit, tři a půl měsíce po Nepomukově zavraždění jako examinátor na artistické fakultě (snad v „záložním“ postavení?).¹¹³⁾ Z hlediska organizace univerzitního života je toto jednání poukazem na skutečnost běžnou i jinde, např. v Heidelbergu, že teprve po dosažení doktorátu se někdo mohl stát plnoprávným příslušníkem vyšší fakulty, a do té doby musel být na fakultě artistické. Tak tomu bylo i v Praze, bez ohledu na tehdy již dvacet let trvající oddělení obou *universitates*. Tento výjimečný případ se však udál v těžkých dobách a neměl by být přeceňován. Podobně jako Puchníka je třeba posuzovat Matyáše z Chrástu,¹¹⁴⁾ doktora církevního práva od r. 1381, který o pět let později přednášel jako řádný profesor Liber sextus († 1396 v Římě). V jeho kariéře se v každé etapě ještě jednou opakuje již známé schéma: začal jako farář (doloženo v r. 1379), pokračoval jako arcijáhen (1382) a pražský dómský kanovník (1386–87) a konečně v letech 1380–1385 jako generální vikář. V tomto případě je jediné datum jeho právnické výuky časově dosvědčeno až po době výkonu hlavní církevní funkce.

Do oblasti církevní politiky a církevní krize byla v ještě větší míře angažována, a tím i ještě více vystavena proměnám a náporu ze strany univerzity, poslední generace domácích učitelů právnické univerzity, a to zvláště okolo r. 1400 a konečně pak v období agónie po r. 1409. V popředí zde stál církevní hodnostář a profesor práv Jiří z Boru¹¹⁵⁾ († 1413), který byl zvláště ostře napadán stále radikálnější vůdčí skupinou na třífakultní univerzitě, a to jako *fundamentum, medium et finis*¹¹⁶⁾ „reakce“. Až do takové krajnosti se vyostřily již známé pozice. Jinak ovšem můžeme zaznamenat i jiný tón, který doplňuje to, co již bylo řečeno o rektorátu Mikuláše Geunera. Právnická univerzita nebyla jen tvrzí ortodoxie, vždy úzce vázanou k arcibiskupovi (pokud byl věrný církvi) a právoplatnému arcibiskupskému úřadu. Lze u ní registrovat i pokusy o zapuštění kořenů ve sta-

¹¹²⁾ MUP II, s. 3,35; Hledíková, Úřad, s. 128; F. Seibt, Johannes von Nepomuk – ein schweigender Märtyrer. In: Beiträge zur Tausendjahrfeier des Bistums Prag 2,1975, s. 79–88.

¹¹³⁾ MUP I, s. 825, a ne již 1389, jak mylně uvádí Tříška, s. 414.

¹¹⁴⁾ Zelený – Kadlec, s. 85; Tříška, s. 363; Hledíková, Úřad, s. 126.

¹¹⁵⁾ Zelený – Kadlec, s. 85–88; Tříška, s. 116 n.; Boháček, Prameny, s. 57,65; Hledíková, Úřad, s. 133 n.

¹¹⁶⁾ Chronicon univesitatis Pragensis, s. 571.

romětském patriciátu i u konzervativních sil u dvora, s určitou ambicí stát se možná po vzoru Kolína nebo Erfurtu „městskou univerzitou“, v krajním případě jako sice ještě živá, přesto stále více se vzdalující reminiscence na Boloňu.

Jiří z Boru prošel normální kariérou počínaje farou (1375) a pak navazující čítankovou akademickou kariérou, zachycenou ve světle matrik (imatrikulace v r. 1383 po zaplacení běžné taxy, bakalareát v r. 1387, licenciát r. 1393, doktorát r. 1396). Shodou nešťastných okolností prameny bohužel zamlčují, na čí přímluvu mu byly prominuty promoční bakalářské taxy, takže neznáme jeho tehdejší mecenáše. Stejně „řádne“ se odvíjela i jeho dráha učitelská, věnovaná nejdříve dekretu, pak následoval Liber sextus, Klementiny a nakonec *cum salarii consueti perceptione* dekretály. Bezpečné datování zde bohužel není možné, takže synchronizace s obvyklými církevními úřady zde opět činí určité potíže (1395–96 a 1403 oficiál, 1393 dómský kanovník, 1403 zastupující administrátor arcibiskupství). Jisté je, že zvláště nablízku byl arcibiskupovi Olbramovi (1396 až 1402) jako jeho důvěrník. Jiří učil na univerzitě asi až do smrti nebo skoro až do smrti.¹¹⁷⁾

K jeho generaci nepochybně patřil i další uváděný profesor práv dr. Jakub ze Žihobce (poslední zpráva k r. 1410),¹¹⁸⁾ v r. 1404 *ordinarie legens*, a přináleželi sem snad i další dva učitelé, kteří však ve statistice pro jistotu nebyli vzati v úvahu: dr. Jan Kbel¹¹⁹⁾ (zmíněn r. 1404, *qui... de universitate doctorum iuris canonici studii Pragensis existat*, † 1410) a dr. Adam z Nežetic¹²⁰⁾ († 1414), v případě budeme-li jeho pozůstalost interpretovat poněkud extenzivněji. Rozhodně byli oba tito generální vikáři rozhodnými odpůrci Husa a jeho druhů. Podobně asi smýšlel i Jakub, jenž nám skýtá pěkný příklad proplétání obročí v univerzitních kruzích: jako arcijáhen nastoupil do úřadu Matyáše z Chrástu a stal se jako děkan vysehradské kapituly nástupcem Mikuláše Geunera.

V okruhu těchto ideově spřízněných přátel hájil staré poměry nejvytrvaleji dr. Šimon z Nymburka,¹²¹⁾ nejmladší z pražských profesorů práv († 1449), který současně s dvorským právníkem dr. Janem Nasem a s dr. Mikulášem Zieselmeisterem¹²²⁾ vytvářel most ze zhrouceného Václavova světa do budoucnosti, představované králem Zikmundem a znovu se upevňující ortodoxií. Osm let po udělení hodností licenciáta v Praze (1404) je doložen jako univerzitní učitel, tedy v době, kdy už zde nebyli skoro žádní studenti.

¹¹⁷⁾ F. Palacký, Über Formelbücher in Bezug auf böhmische Geschichte 2, Prag 1847, s. 157 n.

¹¹⁸⁾ Zelený – Kadlec, s. 88; Tříška, s. 211; Acta summorum pontificum 1, s. 5 n.

¹¹⁹⁾ Tříška, s. 263; Hledíková, Úřad, s. 129; Acta summorum pontificum 1, s. 29. Kbelova kariéra nejdříve odpovídala dráze Jiřího z Boru, ve sféře církevních úřadů však potom od ní odbočil (od r. 1392 byl generálním vikářem, od r. 1395 oficiálem a rovněž administrátorem arcibiskupství); věrně setrval v blízkosti arcibiskupů Jana a Olbrama.

¹²⁰⁾ Zelený – Kadlec, s. 105; Tříška, s. 13 n. Jeho v mnohém ohledu zajímavý testament publikoval Podlaha (viz pozn. 102), s. 68 nn. Je otázka, zda se u rozhodujícího dokladu jedná o rukopis přednášky či o zápis přednášky; Schindler, s. 300 n.; Hledíková, Úřad, s. 129 n. Generálním vikářem byl od r. 1395, rovněž i administrátorem arcibiskupství.

¹²¹⁾ K Názovi viz pozn. 152, o Zeiselmeisterovi pojednává Tříška, s. 286. Dr. Jeroným Seidenberg, který byl stejného smýšlení, zemřel r. 1410. Srov. Schindler, s. 344 n. a Tříška, s. 194.

¹²²⁾ U Zeleného – Kadlece chybí; Tříška, s. 485 a 486 (mylně pojímán jako dvě osoby); Acta summorum pontificum 1, s. 308,364,395. V německých pramenech jako Šimon z Neuburgu, srov. Die Matrikel der Universität Leipzig, hrsg. von G. Erler, In: Codex. dipl. Sax. reg. 2,16,1895, s. 83.

Doktorský titul získal resp. musel získat v cizině (1411?). Tento přísný legitimista s obvyklou předchozí dráhou (začal jako farář, 1411 se stal arcijáhmem, 1415 dómským kanovníkem) odešel v r. 1420, poté co se zhroutily staré pořádky v církvi, na univerzitě i v království, se svatovítskou katedrální kapitulou do exilu, a stal se tam generálním vikářem (1421–31) a administrátorem arcibiskupství (1434–44). Stal se pojítkem i k lipské univerzitě, která v mnohém ohledu nahradila místo Prahy (imatrikulace 1425).

Zatímco tato vývojová fáze byla okolo r. 1400 a ještě delší dobu po něm zcela církevně akcentována, existovaly již v Praze podobně jako ve stejné době i v Heidelberku první náběhy laicizace u některých vůdčích juristů. Tím se začalo vytvářet i spojení směrem k měšťům a ke dvoru, byl nakonec jakožto zcela nedostačující alternativa k úřední církvi. Již Jakub ze Žihobce, který nezastával žádný na biskupovi závislý úřad, nýbrž se dostal do čela takřikaje „konkurenční“ vyšehradské kapituly, naznačil zřejmě tuto tendenci. Sám metropolita se však dostával do stále více hroživé, diskreditující a zároveň zdiskreditované krajní situace. V letech 1389/99, 1404 a 1407 je doložen jako učitel práv sextista dr. Jan z Weilburku ml.,¹²³⁾ který celou svoji akademickou dráhu absolvoval na pražské univerzitě (doktorát 1398–99). To se mezitím stalo téměř běžným případem. Méně běžné však bylo Janovo sociální zázemí, které zprvu představoval bohatý pražský patriciát, posléze pak sama lucemburská dynastie a její moc sahající od západu až na východ Říše. Jeho rychle zbohatnuvší úřednická rodina pocházela totiž z Weilburku a. d. Lahn v trevírském biskupství a dostala se později, zřejmě v souvislosti s dočasnou správou mohučského kurfiřtství Balduinem z Trevíru, do středoněmecké Weidy. Otec Jan st. byl císařem oblíbený protonotář Starého Města pražského (asi až do r. 1397); jeho tři synové obdrželi při křtu příznačná jména Jan, Václav a Zikmund, zatímco už jejich dědeček se jmenoval Jindřich (srov. císař Jindřich VII.). Podle obvyklých zásad zdědil Jan ml., který byl laik nebo *clericus conjugatus*, vlivný a vysoký úřad městského písaře (v něm byl činný do r. 1411, po něm jej převzal jeho bratr Zikmund). V letech 1412–1419 byl pak Jan ml. protonotářem dvorské kanceláře krále Václava a snažil se po smrti svého pána najít cestu i ke králi Zikmundovi. Z pohledu právnícké univerzity můžeme taková přeskupení sil chápat jako sblížování stejně smýšlejících osobností různého původu, neboť Jan z Weilburku ml. se spolu s Jiřím z Boru stali vykonavateli poslední vůle Mikuláše Geunera.¹²⁴⁾ Janovým žákem byl Kuneš (Konrád) ze Zvole,¹²⁵⁾ moravský šlechtic a poslední doktor církevního práva (1407), který ještě stačil promovat v Praze a kterého lze asi, podobně jako Adama z Nežetic, přičíst ke skupině vyučujících, aniž by to ovšem bylo možné doložit. Kuneš byl legitimista podobně jako lidé z jeho okolí, později se stal biskupem olomouckým (1431–34) a administrátorem praž-

¹²³⁾ Zelený – Kadlec, s. 91 n.; Tráška, s. 321; Tomek, Dějepis 2, s. 569; L. E. Schmitt, Untersuchungen zu Entstehung und Struktur der „neuhochochdeutschen“ Schriftsprache I. Mitelltd. Forsch. 36/I, 1966, s. 113 nn.; Boháček, Prameny, s. 65 nn.; I. Hlaváček, Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376–1419. Stuttgart 1970, s. 490.

¹²⁴⁾ Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Wenceslai IV., t. 2, ed. V. Vavřínek, Pragae 1968, s. 42.

¹²⁵⁾ MUP II, s. 7; Chronicon universitatis Pragensis, s. 571; K. Pohl, Beiträge zur Geschichte der Bischöfe von Olmütz. Diss. Breslau 1940, s. 50 n.; Boháček, Prameny, s. 69; Tráška, s. 87.

ského arcibiskupství (od r. 1431). Jeho mladší příbuzný Bohuslav,¹²⁶⁾ později rovněž doktor a biskup olomoucký, nemohl již studovat v Praze, nýbrž musel studovat kanonistiku ve Vídni, a sice u svého krajana z Brna profesora Jana Polzmachera, rádce císaře Fridricha III. Tak se nejrůznějšími způsoby propojil osud posledních pražských doktorů práv, ať již byli činní na právnícké univerzitě nebo mimo ni, s nezadržitelně postupujícím a prosopograficky koherentním procesem „zprávníčtění“ veřejného života v Říši,¹²⁷⁾ zatímco srdce Čech se na nějakou dobu postavilo mimo tento proces.

Profesoři práva z Čech, Moravy a Slezska vykazují tak velkou míru společných znaků, že lze na tomto místě konstatovat následující: pražské právnícké studium bylo v jádře od počátku až téměř do konce záležitostí pražské katedrály, zvláště pak církevní správy a arcibiskupského soudnictví. Domácí profesoři byli současně vysokými církevními hodnostáři, takže se nevyhnutelně nabízí otázka, který z jejich úřadů byl hlavní a který vedlejší, a co byla *prima causa* jejich pedagogické činnosti. Kvalifikovali se nejprve „vědecky“ či byli načas na základě arcibiskupovy vůle na právnícké studium delegováni? Na to může dát odpověď jen výše uvedená chronologie. Ukázalo se, že existovaly dvě možnosti. Normálním případem byla – v době existence plně rozvinuté univerzity – situace korespondující se soudobým společenským žebříčkem. Církevní úřad byl důležitější a váženější než úřad univerzitní. Potud byla tedy pražská kanonistická škola sociálně „zabudována“ do pražské katedrály.

Za této situace získává na váze to či ono jednotlivé svědectví, které poukazuje zvláště na úzký a praktický, nikoliv jen formální kontakt arcibiskupa a univerzity.¹²⁸⁾ Na druhé straně role panovníkova je oceňována jako menší. Karel IV. pořídil budovu a také obstaral natvalo či dočasně několik zahraničních učitelů. Hlavní a nejdůležitější záležitosti týkající se výuky však neřídil ani nehradil. Podle všeho lze říci, že o artistry a teology pečoval intenzivněji než o právníky. Vzhledem k jejich církevním úřadům vystupují navíc ostřeji do popředí některé další rozdíly v rámci obecného učení. Právě z tohoto hlediska nazíráno byla jednota univerzity svízelným problémem, neboť srovnatelné postavení pro učitele ostatních fakult sotva existovalo. A konečně – s rozkvětem i krizí metropolitní kapituly souvisel i rozkvět a krize právnícké univerzity. Tím se ale znovu dostáváme k hlavní otázce – proměně právníckého učení v průběhu času. Po skončení relativně klidného období Karla IV. a podobně nevzrušených prvních letech vlády Václavovy (až do r. 1384) nadešel čas konfliktů a nesnází. První krizová znamení se objevila současně s počátkem schismatu a zachvátila jak církev, tak právníckou univerzitu; na obou stranách se projevil proklimentské sympatie, které arcibiskup Jan z Jenštejna ostře potíral.¹²⁹⁾ V roce 1393 pak musel utéci před Václavem do Říma a zřít se svého úřadu. Jeho následovník Zbyňka Zajíce z Házmburka (1402–1411) lze poprvé označit za hlavu církve, která nebyla vážněji spojena s kanonistickou školou; od r. 1409 také stál

¹²⁶⁾ M. Boháček, Rukopisná sbírka učeného právníka a biskupa Bohuše ze Zvole v universitní knihovně Olomoucké. Sborník historický 7, 1960, s. 79–122.

¹²⁷⁾ Morav, viz pozn. 5.

¹²⁸⁾ Šíře u Boháčka, Prameny, passim.

¹²⁹⁾ Srov. pozn. 56 a 137.

pod silným vlivem královým, zatímco Hus obdržel – stručně řečeno – Kutnohorský dekret. Arcibiskup Albík z Uničova (1411–12), lékař a právník (jako padovský doktor církevního práva přijat r. 1407 na pražskou právnickou univerzitu), ztroskotal. Teprve pak Konrád z Vechty, oblíbenec Václava IV. a patrně i scholár právnické univerzity, opustil po delším váhání starou víru (1421).¹³⁰⁾ Těto cestě pražského kostela odpovídala i cesta pražské kanonistiky. Dnes lze ještě více vyzdvihnout, že akcentované setrvávání na pozicích církevního práva a svobody církve mohlo asi působit – již vzhledem ke starým šlechtickým a panovnickým strukturám v Čechách a zvláště v opozici vůči novým naukám mistrů univerzity ostatních tří fakult – způsobem vyhrocujícím, ba dokonce vyzývavým.¹³¹⁾ Zastánci této legitimistické politiky pocházeli především z okruhu právnické univerzity či se cítili s ní být svázáni. Bylo to sotva méně „politické“ než přímá opozice, i když přednášky neměly takový masový účinek jako kázání. Každá strana se držela takového práva, které považovala za dobré pro sebe samu; to pak učinilo konflikt nevyhnutelným.

Domácí profesori práva občas stáli – sice pokud možno distancovaně – vůči zahraničním učitelům v opozici. Ti se od prvých lišili – jak uvidíme – méně svým sociálním zařazením či církevní hodností, nýbrž spíše tím, že žádný z nich neměl k dispozici takový krystalizační bod, který by byl srovnatelný s pražskou katedrální kapitulou či s arcibiskupskou církevní správou. Od pražských obročí a úřadů byli pečlivě izolováni. Již z této konstelace musely vyplynout rozdíly a protiklady. Při komplexním pohledu vidíme, že cizinci stáli blíže běžné normě profesora na pozdněstředověké německé univerzitě než učitelé domáci, avšak nikoliv až příliš blízko. Analogie k první generaci mohou být nejspíše zjištěny např. v Heidelbergu, méně však ke generacím pozdějším.¹³²⁾ Zdá se, že nový typ německé zemské univerzity se choval typologicky odlišně. Při zmenšujících se rozdílech mezi fakultami měl tendenci k sociálnímu zakořenění ve svém nejbližším prostředí a ještě v „katolických“ dobách již anticipoval protestantskou „rodinnou univerzitu“ raného novověku.¹³³⁾ Proto je snadnější položit paralelu mezi cizími kanonisty na pražském učení s jejich geograficky rozsáhlým akčním rádiem a ponejvíce krátkou dobou působnosti a mezi jejich italské kolegy, kteří přicházeli a odcházeli rychlostí komety.

Na počátku řady cizinců německého jazyka stál – opět v raném období (1363) – ještě ne plně prokazatelný právník, dosud blíž neznámý *magister artium* a v cizině graduovaný bakalář církevního práva Bertold ze Špýru.¹³⁴⁾ Asi by neměl být považován, podobně jako jeho srovnatelní kolegové z českých zemí, za plnoprávného člena zde pojednává-

¹³⁰⁾ Frind, s. 106 nn.; H. -J. Veitz, Albich von Prag. Diss. Heidelberg 1970; R. Rudolf, Albich, Siegmund. In: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon 1, 2. vyd., 1978, sloupec 154 n.; Tříška, s. 21; I. Hlaváček, Konrad von Vechta. Beiträge zur Geschichte der Stadt Vechta 1, 1974, s. 5–35; Tříška, s. 80.

¹³¹⁾ Srov. Hledíková, Kirche, s. 313.

¹³²⁾ Moraw, viz pozn. 4.

¹³³⁾ Moraw, viz pozn. 86.

¹³⁴⁾ Zelený – Kadlec, s. 89; Tříška, s. 51. Je nejisté, zda je totožný s pražským městským písařem M. Bertholdem, doloženým v letech 1355–1361 (Tomek, Základy I – viz pozn. 48 – s. 250).

ného okruhu osob, neboť později bakaláři zvl. pražské provenience, byť jsou zde doloženi jako učitelé, nejsou na základě daných premis bráni na zřetel.¹³⁵⁾

Bylo značným úspěchem, že v r. 1369 mohl být získán jako učitel dekretálů Vilém Horborch († 1384).¹³⁶⁾ Byl prvním doktorem po dvou Italech a též prvním doktorem před všemi domácími učiteli, a nejlépe může být charakterizován jako pokračovatel Ludvíka z Padovy. Zůstal až do r. 1375 a vytvořil zde krystalizační jádro až tehdy se tvořícího doktorského sboru, bez něhož vlastně právoplatná vyšší fakulta nemohla existovat. Proto asi budou obtížné úvahy o odborné úrovni univerzitních učitelů ve 14. a v 15. století Horborch byl v každém případě – ve velkém odstupu ke svým pražským kolegům – autor zdaleka nejúspěšnější, patrně také nejúspěšnější autor celého tohoto období v německé jazykové oblasti, ale i mimo ni. Pocházel z přední hamburské patricijské rodiny; otec a starší bratr zde byli starostové. Mohl se tedy v oné době považovat za rovného šlechtici. S Pavlem z Janovic, který se stal jeho kolegou, sdílel nejen stejný společenský stupeň, nýbrž také papežovu podporu pro svůj vzestup (první doklad k r. 1360), zřejmě v souvislosti se studiem v Avignonu a Paříži. Již v r. 1361 byl Horborch papežským kolektorem v diecézích Brémy, Verdun a Kammin, což poukazuje opět na jeho značnou finanční moc. Rychle opustil faru v blízkosti své domoviny a zaujal významnou hodnost hamburského dómského děkana (1365). V Boloni se stal prokurátorem německého národa a brzy nato doktorem církevního práva (1368). Cesta do Prahy by byla pro něho s těžší atraktivní, nebýt povolání samotného císaře, což se asi také stalo předpokladem a jistě i spolupříčinou osamostatnění právnické univerzity. Zdá se, že Horborchovo přirazení k mistrům svobodných umění s mnohem nižším svěcením, společenským a finančním postavením, nehledě na jeho blízkost papeži a císaři, se sotva dalo očekávat. Horborch provázel Karla IV. při jeho cestě do Lübecku (1375). Brzy nato se vrátil zpět na papežský dvůr do Avignonu a do Říma a působil tam i nadále jako auditor roty. Učitelská stolice proto pro něho představovala, podobně jako pro

¹³⁵⁾ Srov. pozn. 90. To přirozeně nevylučuje, že od juristů tohoto postavení mohly vzejít významné důsledky. Zde budiž poukázáno toliko na zajímavou postavu Vestfálce Jana Hundebeka z Dülmen, který absolvoval pozoruhodnou kariéru v blízkosti kurie, získal celou řadu obročí a nakonec se stal – jako doktor církevního práva – biskupem v Lübecku (1399–1419). Dosud není zřejmě známo, že současně se založením univerzity ve Würzburgu usiloval i o založení vysokého učení v Lübecku, resp. že se na jednom z počátečních stádií těchto ústavů rozhodně podílel; *studium* je však každopádně označováno jako *institutum*. Hlavní prameny (s výhradou výsledků příštího zkoumání): Repertorium Germanicum 2, red. G. Tellenbach, 1933–1961, sloupec 1284 (1401/1405: papežská bula a teologie); tamtéž 4, red. K. A. Fink, 1943–1979, sloupec 2680 (1419: artes). Za připomenutí této citace děkuji sl. dr. C. Schuchardové, Gießen – Berlín.

¹³⁶⁾ Zelený – Kadlec, s. 73–75; Tříška, s. 533; E. Göller, Wilhelm Horborch und die „Decisiones antiquae“ der Rota Romana. AKKR 91, 1911, s. 662–680; I. Pfaff, Zur Geschichte des Kanonisten Wilhelm Horborch und seiner Werke. ZRG 44, KanAbt 13, 1924, s. 513–518; H. Reincke, Hamburgs Bevölkerung. In: H. Reincke, Forschungen und Skizzen zur hamburgischen Geschichte. Veröff. a. d. Staatsarchiv d. Hansestadt Hamburg 3, 1951, s. 167–200, zvl. s. 190; Hamburger Testamente 1351–1400, red. H. -D. Loose, Veröff. (viz níže) 11, 1970, s. 19 n., 48; G. Dolezalek, Die handschriftliche Verbreitung von Rechtsprechungssammlungen der Rota. In: ZRG 89, KanAbt 58, 1972, s. 1–106; G. Dolezalek, HRG 2, 1978, sloupec 237 n.; H. Reincke, in: NDB 9, 1972, s. 622; C. Schuchard, Die päpstlichen Kollektoren im spätmittelalterlichen Reich. Strojopis. práce ke státní zkoušce, Gießen 1979, s. 27, 29, 33, 40, 88 aj.

italské mistry či pražské vysoké církevní úředníky, jen přestupní stanici. Odešel ještě před první známou krizí, a to patrně z osobních důvodů. Jeho sbírka rozhodnutí roty (dle rotulů) několikrát překonala co do stupně rozšířenosti všechny podobné práce. Její vliv na nejvyšší říšské soudnictví jakož i na soudnictví kamerální byl patrný po celé generace.

Horborchovým kolegou ze studií byl či se v Boloni stal Wilderich (zřídka i Ulrich) von der Hauben¹³⁷⁾ (lat.: de Mitra, † 1417) z bohatého wormského patricijského rodu patrně ministeriálního původu, který patřil k lenní šlechtě a jehož příslušníci měli brzy za krále Ruprechta zaujmout význačné dvorské úřady; podobným směrem ukazuje i u Wildericha tehdy ještě vzácný legistický bakalareát. Lze to v této souvislosti také formulovat tak, že dědický podíl mladšího syna byl proměněn na vysoký církevní úřad se vztahem k papeži spíše než na odbornou kvalitu (viz níže). Do Prahy Wilderich přesídlil asi v r. 1371 či brzy poté, když mu byla udělena provize na zdejší dómský kanonikát, což se však zřejmě nestalo skutečností, podobně jako příslibení obročí ve vyšehradské kapitule. Každopádně na právnické univerzitě působil zprvu jako licenciát, potom jako (zahraniční) doktor, *ordinarius lector* (doloženo 1374). Dobrý původ a zámožnost se u něho snoubily s konexemi k papežství. Jejich náznaky se objevují již velmi brzo. Jsou doloženy tím, že se Wilderich po vzniku velkého schismatu spolu s několika stejně smýšlejícími druhy (mezi nimiž byli i císařův vyslanec u kurie, vyšehradský děkan a děkan svatovítské kapituly) přiklonil k zastáncům papeže Klementa a vzdal se pražské univerzitní stolice. Po působení na vídeňské univerzitě se vydal ve službách stejně smýšlejících říšských kurfiřtů v Salcburku a Rakousích do Avignonu. Podobně jako jeho kolega Horborch se stal auditorem, avšak ve službách druhé strany. Zastánci papeže Urbana jej pronásledovali; v tom samém pühonném listě byl také uveden Mikuláš Vener, s nímž se seznámil v Boloni, strýc Joba Venera – prvního právníka protikrále Ruprechta.¹³⁸⁾

Spektakulární a krizí poznamenaná byla také secese největší skupiny pražských právnických učitelů, která se vytvořila v období rozkvětu pražské právnické univerzity v 80. letech. Jednalo se o krizi v Karlově koleji r. 1384 a o českou státní krizi v letech 1384–85, k čemuž přistupovalo jakožto důsledek církevního rozkolu v r. 1378 znovuoživení vídeňské Rudolfiny a založení Rupertiny v Heidelbergu (1384–85 resp. 1386). Příslušné prameny nejsou tak dostatečně jasné, jak bychom si přáli, nicméně nejpodstatnější skutečnosti vyšly najevo. Sem patří především skutečnost, že se životní dráhy obou právě charakterizovaných skupin zřetelně opakují a že se nám jistým způsobem objevuje před očima určitý typ.

Horborchovým žákem či přítelem byl patrně i Hermann z Werderu (lat. de Insu-

¹³⁷⁾ Zelený – Kadlec, s. 80–82; Tříška, s. 535; H. Boos, *Geschichte der rheinischen Städttekultur von den Anfängen bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung von Worms* 3, 2. vyd. 1899, s. 55, 442; A. Strnad, *Herzog Albrecht III. von Österreich (1365–1395)*. Strojopisná disertace, Wien 1961, s. 181 nn., 214 nn.; P. Moraw, *Beamtenum und Rat König Ruprechts*. In: *ZGO* 116, 1968, s. 59–126, zvl. s. 71 n. a 86; Heimpel, *Vener* 1, s. 65, 72 a *Vener* 2, s. 1100 n.

¹³⁸⁾ *Repertorium Germanicum* 2, sl. 25, 28. Srov. Heimpel, *Vener* 3, s. 1601. Také Jobův otec, Reinbold st., byl téhož názoru.

la)¹³⁹⁾ († 1390 nebo krátce předtím), jenž pocházel z hildesheimsko-merseburské ministeriální šlechty. V r. 1379 byl imatrikulován v Boloni, o dva roky později se stal tamtéž doktorem církevního práva a v r. 1383 je dosvědčen jako míšeňský dómský scholastik. Ve stejném roce byl již jmenován na pražské právnické univerzitě a působil zde ještě v r. 1384. Již na podzim téhož roku však odešel do Vídně, aby se posléze stal auditorem u papežského dvora, kde pak sám sestavil podle Horborchova vzoru sbírku soudních rozhodnutí.

Ne méně než čtyři, či dokonce pět cizích profesorů práv z Prahy odešlo v letech 1386–87 po poměrně krátkém působení do Heidelbergu. Byl to největší exodus, který právnická univerzita zažila a který představuje mezník v jejích dějinách. Po Horborchovi, jeho přátelích a studentech a po juristech, o nichž nyní půjde řeč, už nikdy nenastala delší, třetí příležitost dát právnické univerzitě prostřednictvím jejího profesorského sboru nadregionální význam a propůjčit tak scholárům v následujícím období zemských univerzit dalekosáhlou přitažlivou sílu. Přitom se podobně jako u vztahů ke kurii jednalo nejen o otázky odporu, nýbrž také o otázky atraktivity. Ve starších univerzitních dějinách je totiž třeba stále brát v úvahu rodiště či alespoň církevně-profesní domovinu učitele. Region původu spolunáležel k jeho společenské existenci. Tři ze čtyř odešlých profesorů byli z Porýní (v užším i širším smyslu), a před založením vysoké školy v Kolíně to byl Heidelberg, který se stal univerzitním střediskem tohoto nejvíce blahobytného a kulturně podnětného říšského území. Proto se dalo jejich odchodu do určité míry sotva zabránit – měl by být chápán jako důsledek nutného přizpůsobení v nezadržitelném procesu regionalizace a nedáván zcela za vinu poměrům na pražské univerzitě. Ve stejné době končila éra universalismu i v Paříži. Místo toho by se mělo pozitivně poukázat na značný počet promocií v těchto jinak plodných osmdesátých letech, posledních letech skutečného studijního monopolu Prahy ve střední Evropě, jakož i na její další působení, např. ve správních dějinách Českého království v 15. stol. (viz níže). Současně nastal překvapivě rychle i konec nadregionální úrovně pražské jurisprudence, kterou tak působivě zahájil Horborch, a sice jakoby vzdálený důsledek schismatu.

Heinrich (Jindřich) z Angern († 1411/15)¹⁴⁰⁾ byl asi měšťanského původu a pocházel z magdeburského Neuhaltslebenu. Asi v letech 1370–1375 studoval v Paříži jako klerik halberstadtského biskupství, v r. 1377 se stal oficiálem svého biskupa a při pražské imatrikulaci v r. 1380 byl již bakalářem církevního práva. Ve městě nad Vltavou se stal asi v r. 1382 licenciátem téhož oboru a patrně tu i učil, než se v r. 1387 odebral do Heidelbergu. Také zde setrval jen velmi krátký čas, neboť již od r. 1391 byl generálním vikářem a oficiálem magdeburského arcibiskupa. Doktorát církevního práva, získaný

¹³⁹⁾ Zelený – Kadlec, s. 95; Tříška, s. 184; *Matrikel Wien* 1, s. 13; H. Kochendörffer, *Päpstliche Kurialen während des großen Schismas*. In: *NA* 30, 1909, s. 549–601, zvl. s. 594; W. v. Werder, *Geschichte des märkisch-magdeburgischen Geschlechts von Werder*, 2 Bde, 1937–1938; Doležalek (viz pozn. 136), s. 15 nn., 32; G. Wentz, B. Schwineköper, *Das Erzbistum Magdeburg I*, 1–2. GS, 1972, s. 1019.

¹⁴⁰⁾ Zelený – Kadlec, s. 100 n.; Tříška, s. 142 n.; *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*. Bd. 1, vyd. G. Toepke, Heidelberg 1884, s. 4, 28; Bd. 2, Heidelberg 1886, s. 607; *Kleineidem* (viz pozn. 4) 1, s. 300 n.; 355; Wentz – Schwineköper, s. 892.

v r. 1394 v Praze, jej kvalifikoval k učitelské dráze v Erfurtu (1395, 1410 rektorem, přičemž tu stále zůstávala jeho církevní a akademická dráha v jakémisi smíšeném poměru, který však na tomto místě nebudeme rozebírat).

Učitelé práv z Čech, Moravy a Slezska jasně ukázali, že kariéra takto oscilující mezi póly „církev“ a „univerzita“ se u kanonistů 14. století vyskytovala mnohem častěji než čistě církevní dráha. Totéž platí i pro Jana z Kolnhausenu (naposledy doložen v r. 1398),¹⁴¹⁾ který pocházel z nižšího hornohessenského šlechtického rodu (Kohnhausen, dnes město Lich). Zřejmě jako dosud jediný z naší skupiny absolvoval pouze pražské vzdělání, resp. si nemohl jiné dovolit. Jedenáct let po své imatrikulaci se stal licenciátem církevního práva (1384) a vzhledem ke svým přednáškám o dekretu v Heidelbergu vyvíjel asi příslušnou aktivitu též v Praze. Nakonec dal ovšem přece přednost kanovnické prebendě ve Würzburgu a Mohuči. O něco podobného mohlo jít i u Friedricha Schavarda¹⁴²⁾ z Trevíru († asi 1409), i když ve velmi těsně ohraničeném časovém prostoru, což jej ze zde vymezené skupiny vylučuje. Ten v r. 1387 dospěl k hodnosti licenciáta kanonického práva a bezprostředně nato se rovněž na velice krátkou dobu objevil v Heidelbergu. Mnohem důležitější pro něho byla kariéra ve službách arcibiskupa a také „pohostinské vystupování“ v roli rádce a protonotáře krále Ruprechta, pak též i hodnost dómského probošta ve Wormsu a konečně proboštví u sv. Paulina v Trevíru.

Oproti tomu oba Nizozemci, Jan van der Noet a Gerhard Radingk, zachovali akademické dráze věrnost. Jan van der Noet¹⁴³⁾ († 1432), který vzešel z bruselského patricijského rodu, se stal po více než jednu generaci jako dekretalista vůdčí učitelskou osobností heidelberské Rupertiny (1386-1432) a královským radou. Jeho dráha se započala pražským licenciátem (1383) a doktorátem (1385) jako žáka Matyáše z Mutěňína a Bohuslava z Krnova, kteří tímto způsobem hluboce ovlivnili i trendy v 15. století. Janův krajan Gerhard Radingk z Groningenu († 1407?)¹⁴⁴⁾ se stal po zaplacení nešlechtické taxy v r. 1386 v Praze licenciátem, o rok později i doktorem a odešel v tomto nebo následujícím roce do Heidelbergu. Tam učil jako dekretista a pak po krátkém vídeňském mezidobí působil zvláště v Kolíně.

¹⁴¹⁾ Zelený – Kadlec, s. 103; Trífška, s. 265; Matrikel Heidelberg 1, s. 4; W. Kisky, Die Domkapitel der geistlichen Kurfürsten in ihrer persönlichen Zusammensetzung im 14. und 15. Jahrhundert, 1906, s. 123; Weisert, Universität (viz pozn. 41), 2, s. 77 n.

¹⁴²⁾ Zelený – Kadlec, s. 104; Trífška, s. 112; Kochendörffer, s. 584; Matrikel Heidelberg 1, s. 4, 674 pozn. 3; P. Moraw, Kanzlei und Kanzleipersonal König Ruprechts. ADipl 15, 1969, s. 428–531, zvl. s. 500 n. (s uvedením mylného odkazu); F. -J. Heyen, Das Erzbistum Trier 1. Das Stift St. Paulin von Trier, GS NF 6, 1972, s. 806.

¹⁴³⁾ Zelený – Kadlec, s. 103; Trífška, s. 284; Matrikel Heidelberg 3, Heidelberg 1893, s. 346; G. Ritter, Die Heidelberger Universität. Ein Stück deutscher Geschichte, Heidelberg 1936, s. 528; A. Schmidt, H. Heimpel, Winand von Steeg (1371–1453), ein mittelrheinischer Gelehrter und Künstler und die Bilderhandschrift über Zollfreiheit des Becharacher Pfarrweins auf dem Rhein aus dem Jahre 1426 (Handschrift 12 des Bayerischen Geheimen Hausarchivs zu München). AAM, Phil.-hist. Kl., NF 81, 1977, s. 117; Heimpel, Vener 3, s. 1587; Weisert, Universität 1, s. 62, 66, Universität 2, s. 77.

¹⁴⁴⁾ Zelený – Kadlec, s. 104; Trífška, s. 123; Matrikel Heidelberg 1, s. 4, Matrikel Heidelberg 2, s. 524; Matrikel Wien 1, s. 40; Die Matrikel der Universität Köln, 1, ed. H. Keussen, 2. vyd. Köln 1928, s. 72, 81, 83, 98; H. Keussen, Die alte Universität Köln. Köln 1934, s. 450; Weisert, Universität 2, s. 77.

Po tomto exodu se stávali cizinci stále méně součástí rychle se zmenšujícího sboru pražských doktorů a licenciátů. Byli to pouze jednotlivci a zpravidla už nikoliv po roce 1400. V rozhodujícím roce 1409 a v letech po něm se už v Praze žádní cizí profesori práva nenacházeli.

Zdá se, že i Mikuláš Klitzke († 1419)¹⁴⁵⁾ z braniborské šlechtické rodiny (Prignitz), která se později nazývala „z Klitzingu“ absolvoval podle dosud známých dat celé obvyklé studium v Praze. Licenciát získal v r. 1396. Jeho patrně podřízená učitelská činnost není doložena žádným bezpečným datem. Dlouho se jí asi nezabýval, neboť už v r. 1401 byl generálním vikářem a později oficiálem braniborského biskupa a svoji kariéru završil jako probošt zdejšího dómského kostela.

Poslední datum, kdy je výslovně uveden zahraniční učitel práv jako vyučující, je rok 1402. Vztahuje se k Michaelu Blidemu (asi z Greifenhagenu) z Pomořan († 1417 anebo o něco dříve),¹⁴⁶⁾ jenž se na právnické univerzitě imatrikuloval po zaplacení šlechtických (nebo jim adekvátních poplatků) v r. 1399 a již ve stejném roce dosáhl hodnosti licenciáta a doktora. Tato neobvyklá konstelace měla i neobvyklou předeheru, z níž lze usoudit, že Michael byl už tehdy úspěšný církevní právník, jemuž chyběly jen akademické tituly. Jako kanovník kamiňský a štětínský, generální vikář, oficiál svého biskupa (1391-1398) a papežský subkolektor v této diecézi (1394) byl již dávno předtím „hotovou osobností“, než se stal pražským studentem. To vzhledem k zhruba čtrnáctiletým studentům latiny na artistické fakultě budiž klasickým příkladem problematiky nivelizace pojmu „univerzita“, kterým historikové nazývají instituci, která jakoby byla ušetřena možnosti sociálního rozpadu. Z tohoto případu je také zřetelné, že se nejdůležitější prvky v kariéře domácích právníků mohly celkem opakovat i u profesorů z ciziny, musely se však obejít bez rozhodujícího momentu koncentrace, který ve městě nad Vltavou byl zcela samozřejmý. Určité avšak nikoliv zcela dostatečné vyrovnání mohl poskytnout v průměru vyšší sociální původ příchozích z ciziny, jenž ovšem z hlediska dalšího vývoje univerzitních dějin nemůže být hodnocen jako stavovská kvalita profesorů všeobecně, nýbrž pouze právníků, a to především vůdčích církevních právníků. Ještě jednou by mělo být zdůrazněno, že Karlovo učení bylo ze sociálně-historického hlediska jakousi podřazenou veličinou, a nikoliv středem sebe sama. A tak nejsme daleko od podezření, že i u Blidého byla a až do smrti zůstala tím skutečně podstatným úspěšně se vyvíjející církevní dráha (generální vikář ve Vratislavi), zahájená „průpravnými cvičeními“ na univerzitě. Peníze a vztah k papežství nebo přesněji k papežským financím (viz kolektoři ve skupině doktorů) se ukazují být prvky „horizontální“ sítě osobních vztahů, v níž pražská univerzita právě v této době představovala určitý koncentrační bod, a to zdaleka

¹⁴⁵⁾ Zelený – Kadlec, s. 96; Trífška, s. 401; Urkundenbuch der Familie von Klitzing, hrsg. von G. Schmidt, 1891; G. Abb, G. Wentz, Das Bistum Brandenburg 1. GS I, 1, 1929, s. 44, 60, 64, 92, 102, 104, 110, 117, 122, 134 n., 165 n.; F. Büniger, G. Wentz, Das Bistum Brandenburg 2. GS I, 3. 2. 1941, s. 515, 517. Starší příslušník tohoto rodu je doložen r. 1312 v Boloni (G. C. Knod, Deutsche Studenten in Bologna (1289–1562). 1899, s. 254).

¹⁴⁶⁾ Zelený – Kadlec, s. 96 n.; Trífška, s. 371. Jako kolektor byl přiřazen licenciátovi církevního práva (z Boloně) Mikulášovi z Werderu (Repertorium Germanicum 2, sl. 866), který byl patrně spřízněn s výše uvedeným učitelem práv; Schuchard, s. 87, 95.

ne ten nejdůležitější. Tato propojení směřovala i „vertikálním“ směrem k vlastním rodinám. Bezpochyby s ním spřízněný Jan Blide¹⁴⁷⁾ se stal např. v r. 1371 jako mistr svobodných umění a bakalář obojího práva pražským rektorem, poté co společně s Horborchem a Haubenem studovali v Boloni (1368). Teprve v období zemských univerzit pak začíná proces pozvolného regionálního omezení a s tím spojeného společenského sestupu univerzitních učitelů.¹⁴⁸⁾

Vcelku se jeví být zahraniční učitelé – vzhledem k relativně kompaktnímu jádru domácího učitelského sboru – jako jednotlivá individua menšího významu. Přibližná rovnováha počtů je matoucí. Přece je však pozoruhodné, že se poměr mezi absolventy domácích a zahraničních studií mezi oběma skupinami příliš nelišil, spíše byla u cizinců role pražského vzdělání ještě důležitější. Cizinci byli nebo se stali s domácími hierarchicky rovnocenní, vstup do pražské katedrální kapituly se jim ovšem nezdařil. Tak se stalo pravidlem, že zahraniční učitelé Prahu opět opouštěli a dávali přednost kurii, církevní dráze ve své vlasti či na jiné univerzitě v Německu. Nikdo z Čechů tuto poslední cestu nezvolil. Je velmi podstatnou skutečností, že i když sice tímto způsobem nebyla sama o sobě pražská právnická univerzita „přesazena“, především do Heidelbergu a Kolína, zaujali tam její příslušníci určité pozice a tím také důkladný přehled o celkové situaci. Pražskou situaci jako takovou nebylo stejně možno „exportovat.“

Stalo-li se pro německé univerzitní dějiny heslo „model Praha“ nepřípadné, o to nepřípadnější je při pohledu z Prahy heslo „model Bologna“, který se ze správního a institucionálního hlediska jevil být evidentní. Situace v Praze měla bezpochyby zásadní podstatné rysy, které se vytvořily analogicky k boloňským, zvláště v úloze scholárů a jejich možnosti zastávat rektorský úřad. Tyto rysy byly jednak nápodobou prožitého, zároveň představovaly potřebu nezpochybnitelné legitimacy. Šlechtický či na šlechtu orientovaný postoj jakož i potřeba legitimacy – toto a nic jiného ve skutečnosti spojovalo pražskou právnickou školu s Boloni. Zde také existovala, alespoň do určité míry, sociální srovnatelnost. Společná byla i skutečnost, že na obou univerzitách existoval protiklad „exkluzivních scholárů“ a „doktorů“. Povaha tohoto protikladu však byla na straně právnických učitelů zcela jiná. V Praze nikdy nemohla být řeč, a to se týká jádra problému, o *doctores salariati* či o učitelích starého typu žijících z kolekty. Pozadí celého institutu zde nevytvářel laický svět na ekonomických základech. Na místě komuny (obce) stála bohatá katedrální kapitula, jež stále více narážela na kritiku a odpor a do své zkázy s sebou strhávala i právnickou univerzitu. Ve Vídni a Heidelbergu či potom v Kolíně a Erfurtu bylo toto prostředí zase do značné míry odlišné, takže nakonec zde byli juristé integrováni a studenti zůstali bez vlivu. Vznikla tím jiná, novým způsobem utvořená univerzita, avšak opět s oněmi dvěma vlastnostmi, které už předtím učinily řádné univerzity legitimními: s privilegia a s institucionálními náležitostmi v naznačeném smyslu.

Na závěr přicházíme k otázce zakotvení pražského právnického studia v politické a právnické společnosti soudobého i potomního světa. Jak už bylo naznačeno, Karel IV. nebyl zrovna velkým přítelem právníků. V každé skupině těch, kteří byli v jeho služ-

¹⁴⁷⁾ Zelený – Kadlec, s. 80; Tříška, s. 222.

¹⁴⁸⁾ Moraw, viz pozn. 4 a 86. Juristé pak zůstali sami relativně nejvýše postavenou skupinou.

bách a nebyli šlechtického původu, byli reprezentanti ekonomické elity, kteří vzešli především z patriciátu, značně úspěšnější než učení právníci. Ve dvorské kanceláři, jejíž dobrý chod je všeobecně uznáván, byl podíl těchto odborníků (a ještě k tomu graduovaných) překvapivě malý: jeden doktor církevního práva, tři bakaláři obou práv a několik negraduovaných studentů práv. Pouze jeden z kancléřů studoval práva. Nejdůležitější z nich – Jan ze Středy – zřejmě vůbec ne. Pouze v jednom jediném případě lze v kanceláři doložit i pražské studium, společně se studiem v Boloni. Nejdůležitější zdroj právnického poučení představovala v případě potřeby špička pražské církevní správy v osobě arcibiskupa a jeho hlavních spolupracovníků, s nimiž císařův dvůr s důvěrou spolupracoval. Také někteří dvorskí kaplani a biskupové z Říše, kteří vždy opakovaně pobývali u dvora, navštěvovali právnické studium. Zdaleka nejdůležitější zde byla Itálie. Učení juristé jihofrancouzského školení, stojící za pozornost ještě za krále Jana Lucemburského a Balduina z Trevíru (viz ukázkový příklad Rudolfa Losseho), byli na Karlově dvoře jen málo úspěšní. A obráceně, u žádného pražského univerzitního právníka (kromě Viléma Horborcha) není prokazatelný nějaký bližší vztah k císaři.¹⁴⁹⁾

Tato situace se změnila za krále Václava, což potvrzují i mnohá jiná pozorování o vývoji Karlova učení a době tohoto nešťastného Lucemburka, neboť o zmenšení královské moci a koncentraci na domácí půdu musíme mluvit i z tohoto méně chvalného důvodu; nakonec se Václavova vláda zredukovala téměř jen na kralování v Praze. Začali studovat také hospodářsky činní měšťané, a sice přirozeně to nejvybranější – práva.¹⁵⁰⁾ Tak se v úspěšných 80. letech stala právnická univerzita místem setkání této i budoucí politické generace, která se nyní mohla postavit – posuzováno z hlediska životních osudů studentů – a srovnat s italskými univerzitami. Mezi léty 1381–1385 se setkáváme mezi pražskými juristy minimálně se sedmi úředníky Václavovy kanceláře, se dvěma rady krále Ruprechta a s budoucím kancléřem Zikmundovým. Václavova dvorská kancelář byla podobně jako kancléř wittelsbašského protikrále výrazně učeně-právnický akcentována. Již nebylo prakticky možné, aby se stal někdo protonotářem bez studia práv.¹⁵¹⁾ Přitom se stále častěji objevovalo vzdělání, absolvované celé výhradně v Praze. Počátky svého pozvolného vzestupu prožívala legistika, která se měla etablovat jako císařská právní věda 15. století. Jan Naso († 1440 jako biskup v Churu), kaplan, *secretarius* a rádce krále Václava, který pocházel z Lindau jako syn zámožného dvorského úředníka Karla IV., se stal v r. 1402 v Praze jako první *doctor utriusque iuris*, první též na dvoře římského krále,¹⁵²⁾ ovšem ne sám jediný. Ve stejném roce dosáhl téže hodnosti v Boloni Ruprechtův dvorní právník Job Vener.¹⁵³⁾ Doklady o tom, že by byl Naso učil na univerzitě, nelze přinést. V Ruprechtově královské radě lze nalézt tři heidelberské a würzburgské profe-

¹⁴⁹⁾ P. Moraw, Grundzüge der Kanzleigeschichte Kaiser Karls IV. (1346–1378). ZHF 12, 1985, s. 11–42. Na svrchu uvedeném úsudku nemění nic skutečnost, že Bartolus de Saxoferrato byl za své zásluhy jmenován rádcem Karla IV. (1355). Srov. také P. Weimar, in: Lexikon des Mittelalters 1, 1980, sl. 1500 n.

¹⁵⁰⁾ Klasickým příkladem je arcibiskup Jan z Jenštejna. Srov. pozn. 56.

¹⁵¹⁾ Hlaváček, Urkundenwesen, passim; Moraw, Kanzlei, passim. Srov. též MUP II, s. 7 n., 31, 70.

¹⁵²⁾ Zelený – Kadlec, s. 97–99.

¹⁵³⁾ Moraw, Kanzlei (viz pozn. 142), s. 476 nn.; Heimpel, Vener, passim.

sory práv pražského původu.¹⁵⁴⁾ Zikmundova ortodoxní politika právě v okruhu kostnického koncilu byla do značné míry spoluurčována generací, která už zažila ohroženou Prahu před a okolo r. 1400, z níž vyrostli rozhořčení oponenti všech reformátorů, buřičů a „nacionalistů“, jak je oni sami viděli. Mnozí přední bojovníci a rádci na obou stranách se patrně znali již z Prahy. V této krizové době byl malý svět pražské právnické univerzity – jakožto svět ohrožený a zanikající – značně propojen se světem velké politiky. Nakonec se beztak v Říši 15. století prosadil kvalitativně mnohem „vyšší“ vztah jurisprudence ke státu, tedy také ke královské moci, než si bylo možné v předcházejícím století představit. Tehdy teprve byla církev prostoupena právním vědomím, které vycházelo z papežské kurie směrem k jednotlivým diecézím. Zatímco „stát“ 15. století vytvořil jako nový typ „integrovanou“ zemskou univerzitu, zvítězil v tomto bodě i nad „společností“, která zrodila obvykle velké sociální rozdíly mezi studujícími a studovanými právníky a mezi studujícími a studovanými neprávníky. Nezvítězil ovšem zcela. I když sice místo doktora-šlechtice nastoupil převážně doktor-měšťan, ten druhý se brzy chtěl stát rovným šlechtě.¹⁵⁵⁾ Doktor-šlechtic odpovídal představě široce rozvětvené církve, doktor-měšťan úzkému teritoriálnímu státu. Proti tomuto zúženému pojetí působila jako druhá hybná síla tematika a duch římského práva, v jehož rámci v novém století vystupovaly legitistické partie stále výrazněji do popředí. Vznikla nová, přesahující „politická vrstva“ měšťanských právníků, kteří se ku svému vlastnímu prospěchu odborně přiklonili nově chápaným právním zájmům.¹⁵⁶⁾

O tom, do jaké míry stála pražská právnická univerzita na počátku značného rozhojnění počtu vzdělaných právníků v Říši, lze na základě právě analyzovaného tématu vyslovit spíše jen domněnky než přinést důkazy. V plném smyslu slova to bylo teprve 15. století, které se stalo stoletím učeného práva.¹⁵⁷⁾ To lze ponejprv ukázat jen na jedné průběžné linii od konce poslední třetiny 13. stol. do konce 15. stol., a to u učených právníků pozdněstředověkých německých králů mezi lety 1273–1493. Bylo jich (bez Italů) 227. Přitom se ukazuje, že obě generace pražské právnické univerzity patřily k rané fázi, protože polovina onoho počtu 227 osob byla dosažena teprve v letech 1437/38. Čili jinak formulováno: Fridrich II. měl skoro přesně tolik právníků jako všichni jeho předchůdci počínaje Rudolfem dohromady. V době existence právnické univerzity byla sekulární potřeba ještě malá. Církev, za jejíž součást je nutno ze zde nastíněné perspektivy pražské právnické učení především chápat, zcela zřejmě také

¹⁵⁴⁾ Moraw, *Beamtentum*, s. 112 nn.

¹⁵⁵⁾ G. Le Bras, *Velut splendor firmanenti: Le docteur dans le droit de l'église médiévale*. In: *Études de la philosophie médiévale. Mélanges offerts à Etienne Gilson*, Toronto-Paris 1959, s. 373–388; H. Lange, *Vom Adel des doctor*. In: *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß des 70. Geburtstages von Franz Wiecker*, 1980, s. 279–294.

¹⁵⁶⁾ Moraw, viz pozn. 5.

¹⁵⁷⁾ Miethke, *Kirche* (viz pozn. 6); Týž, *Die Konzilien als Forum der öffentlichen Meinung im 15. Jahrhundert*. DA 37, 1981, s. 736–773. K následující problematice Moraw, viz pozn. 5.

většinu přitáhla k sobě. Právní dějiny jako dějiny působení práva a dějiny sociální je třeba v souvislosti s tímto tématem chápat především jako součást dějin církevních.

Když pak hlavně v době po basilejském koncilu začala generace politicky činných právníků spoluvytvářet německé dějiny 15. století, uplynulo již hodně času od zániku pražské právnické univerzity. Zanikla tak dokonale, že už na ni nebylo vůbec vzpomenu, když v r. 1462 chtěli v Basileji vzkřísit (leč marně) „boloňský model“.¹⁵⁸⁾ Protože zánik této školy byl vyvolán vnějšími faktory a protože již dávno předtím propuknuvší těžká krize církve v Čechách by nikdy nemohla být překonána z pozic univerzity, zdá se, že pražská škola vlastně nikdy nebyla podrobena skutečné zkoušce životaschopnosti a schopnosti proměny a adaptace.

Přesto ale lze pohlédnout na instituce dceřinné, a potom se ukazuje, že z ní zmizelo mnohem více, než zůstalo. Byly to především čtyři podstatné rysy, které byly podrobeny zkoušce: 1. Zdvojení *universitates* v rámci jednoho *studia*, 2. Univerzita jako univerzita scholárů, 3. Univerzita jako co nejtěsněji propojený útvar s katedrálním kostelem a 4. Univerzita sama sebe reflektující jako exkluzivní ústav. Dceřinné univerzity pražské Karoliny, od osmdesátých let nově i dceřinné univerzity učení pražského – Vídeň II, Heidelberg, Kolín a Erfurt – byly univerzitami jednotnými, pokud byli jako např. v Heidelbergu univerzitní učitelé sdružení do jedné kapituly či koleje, či pokud existovaly jako profesorské a zemské (městské) univerzity, můžeme-li si zde toto zjednodušení dovolit. Pouze na univerzitě v Lipsku, která byla zvláštní dcerou Prahy, se zřejmě vyskytly náběhy směrem k oddělení juristů podle vzoru Karoliny.¹⁵⁹⁾

Charakteristickým rysem, který vykazoval asi relativně největší stabilitu a trvání, bylo sociální rozlišení mezi právníky a ostatními univerzitními příslušníky. Pouze jeden příklad za mnohé středověké a novověké: heidelberští legisté byli více než s „obyčejnými“ příslušníky Rupertiny spjati, když už ne s církví, tak více s kurfiřtským dvorem.¹⁶⁰⁾ Ještě v dalších generacích odcházeli nejnáročnější a nejuspěšnější právníci do Itálie, ačkoliv i na nově zakládaných německých univerzitách byly právnické fakulty zpravidla nej přednější – až do skonání staré Evropy takovými i zůstaly. Onu exkluzivitu, kterou nebylo v Praze možno zachovat, hledali nyní na jih od Alp.

Hlavním výsledkem našeho pokusu je, že se neopakovatelné a zvláštní postavení Karoliny jakožto první univerzity na říšském území na sever od Alp ukazuje v novém světle. Oproti tomu ztrácí z hlediska obecných univerzitních dějin poněkud na závažnosti často zdůrazňovaný „nacionální“ problém. Především lze sotva dále pražské vysoké učení jednoduše a přímočaře interpretovat z hlediska čtyřfakultního modelu, který měl představovat normu do budoucnosti. Nejde tady jen o nějaký časový předstih, nýbrž o rozdíl v podstatě. Pražská realita byla přitom velmi komplikovaná, neboť příslušné síly se zde střetávaly ve zcela rozličných „rovinách“: navenek se ukazovala potřeba legitimacy, zkušenost vedoucích osobností a pokus zopakovat „exkluzivitu dalek“, aby se tak reagovalo na očekávání studentů. Zblízka působila nepřemožitelná síla reality díky

¹⁵⁸⁾ Kisch (viz pozn. 4), s. 55 nn.

¹⁵⁹⁾ Friedberg (viz pozn. 4), s. 29.

¹⁶⁰⁾ Moraw, viz pozn. 4.

mecenášům a patronům a s ní determinující situace pražského církevního života, která se nikdy později – např. ve Würzburku¹⁶¹⁾ – neopakovala. Právě tak jako podruhé nepovstal „boloňský model“ v Celetné ulici nebo v blízkosti chrámu sv. Víta, neexistovala ani druhá Karolina na Rýně nebo na Dunaji. Teprve „model“ zemské univerzity bylo možné v hojnější míře zopakovat. Ani v jednom případě by však při interpretaci pramenů nemělo být nadhodnocováno pouze znění privilegií a statutů, protože ty byly uváděny v život zcela různým způsobem. Středověká vysoká škola se tak již méně jevila jako uzavřený a kompaktní útvar ve smyslu univerzity 19. století a jako taková asi v menší míře podléhala nebezpečí dodatečné harmonizace a institucionálního stmelení. Když uvažujeme více o dílčích problémech než o celku, můžeme se tázat, zda snahy po jednotě a harmonii nebyly současníky míněny spíše jako společensky exkluzivní než institucionálně zaměřené. Proto část výzkumu univerzitních dějin bude nutno v budoucnosti zaměřit na překonávání institucionálního momentu v rozsáhlých komparativních úvahách.

Viděno chronologicky, pražské právníké učení spojuje první a druhou generaci německých univerzitních dějin. Proto můžeme otázku závažnosti problému oddělení právníké univerzity v r. 1372 dále rozšířit na otázku po cestě univerzitních dějin v Říši všeobecně, a po silách, které na ni spolupůsobily. Zde je třeba uvážit faktory zakládající kontinuitu a vytvářející cézury. Podstatné rozhodnutí padlo až po r. 1348, a sice nikoliv, jak se často říkalo, teprve až r. 1419 – na konci zakladatelské fáze německého univerzitního života, nýbrž již v r. 1383-1386. Tehdy totiž začaly být citelné důsledky schismatu z r. 1378, kdy se papežství najednou mohlo stát objektem určitého vydírání a kdy místní církev znejistěly. Viděno z jiného pohledu, tehdy nově formulovaná univerzitní politika obou kurií mohla sloužit jako cenná zbraň v boji o obedienci. Multiplikace vysokých škol v každém případě od základu změnila celkovou situaci a pozvolna působila směrem ke změnám i na univerzitách staršího data založení.¹⁶²⁾ Aniž by samozřejmě byl tehdy plánován nějaký nový typ univerzity, přesto takový vznikl, a to bez ohledu na všechny retardující momenty. K tomu pak i nadále docházelo v kontinuálním procesu, v němž se v jednotlivých teritoriích rozvíjel moderní stát. Ten začal chápat vysoké školy jako podřízené své vůli a začal je řídit, částečně také v Čechách. Toto do budoucnosti zaměřené dění však nelze zpětně vztahovat na Karlovo učení v období před r. 1380. Nicméně i po tomto zlomu kladla alespoň právníká univerzita nějakou dobu odpor podle starého universalistického konceptu. Z dlouhodobého hlediska byl zánik pražského právníké učení nutným důsledkem. Ve svém oboru může být považováno za instituci stejně jedinečnou a unikátní, jako byl ve svém oboru považován za jedinečného i její zakladatel. Ona i on poukazují na bohatství historických možností také v říšských univerzitních dějinách, i když jimi reprezentovaný a vytvořený „model“ v podstatě ztroskotál.

Přeložil Miroslav Kunštát

¹⁶¹⁾ A. Schmidt, Zur Geschichte der älteren Universität Würzburg. Würzburger Diözesangeschichtsbll. 11/12, 1949-50, s. 85-102; F. Machilek, Zur Geschichte der älteren Universität Würzburg. Tauntéz 34, 1972, s. 157-168.

¹⁶²⁾ Srov. především R. N. Swanson, Universities, Academics and the Great Schism. Cambridge ad. 1979.

PETER MORAW

Die Juristenuniversität in Prag (1372-1419), verfassungs- und sozialgeschichtlich betrachtet

ZUSAMMENFASSUNG

Die Prager Juristenuniversität, etwas Besonderes unter den nordalpinen Hohen Schulen des Mittelalters, ist von den Historikern stiefmütterlich behandelt worden; gleichwohl lohnt sie die Aufmerksamkeit aus lokal- und europageschichtlichem Blickwinkel. Ihr Matrikelbuch ist als älteste des Kontinents vollständig überliefert: damit und mit Hilfe anderer längst bekannter, aber unzureichend ausgewerteter Quellen sowie aus neuem Material kann man die Grundzüge ihrer kurzen Existenz aufhellen. Dies empfiehlt sich unter verfassungs- und sozialgeschichtlichen Gesichtspunkten.

Die Neuinterpretation der erzbischöflichen „Ordinationes“ von 1360 ergibt im Zusammenhang mit anderen Nachrichten, daß seit dem genannten Jahr, vermutlich aber von Anfang an in Prag zwar wie bekannt ein einheitlich privilegiertes „Studium“ bestanden hat, jedoch zwei „Universitates“ existierten, eine der Philosophen-Theologen-Mediziner und eine der Juristen. Dies wurzelt in der Tatsache, daß die vorbildlichen Lebenswelten der einen, die Universität in Paris, und der anderen, die Universität in Bologna, schlechterdings unvereinbar waren; jede der beiden Gruppen, die zu „Universitates“ wurden, mußte aber der unentbehrlichen inneren Legitimierung zuliebe ihrem Vorbild zu folgen suchen. Offenbar hat man den Rektor von Jahr zu Jahr abwechselnd aus dem Kreis der Juristen und aus der Dreifakultäten-Universität gewählt, auf verschiedene Weise und einmal einen vornehmen Scholaren, das andere Mal einen Magister. Es war eine extrem labile Situation, die ständig Konflikte hervorbrachte; so scheint z. B. das Universitätssiegel allein auf die Juristen zugeschnitten gewesen zu sein und hat die Philosophen vielleicht provoziert. Der Versuch, durch Statuten von etwa 1368 unter dem Nachfolger Ernst von Pardubitz, Johann von Wlaschim, zu einem höheren Maß von Einheit zu gelangen, endete 1372 mit der endgültigen Teilung. Fortan gab es zwei Rektoren. Es bildeten sich zwei Universitätsverfassungen aus, jedoch reagierten beide Anstalten ziemlich gleichartig auf bald sehr bewegten Ereignisse der Umwelt und wiesen damit die Universitäten auch als Produkte dieser Umwelt auf.

Die sozialgeschichtliche Analyse, die sich vor allem auf die Methoden der historischen Personenforschung stützt, vermag diese groben Umrisse näher zu präzisieren, auch wenn im vorliegenden Text nur ein kleiner Teil des Materials, derjenige nämlich, der sich auf die Rektoren und die Rechtslehrer bezieht, ausgebreitet wird. Die Reihe der Rektoren zeigt, daß die Juristenuniversität ihrer Prager und böhmischen Umwelt besonders verbunden war – ungeachtet der Tatsache, daß die erdrückende Mehrheit ihrer Scholaren, mehr als 80 %, nicht der böhmischen Nation angehörte. Jeder zweite Rektor aber entstammte dieser Nation. Die Gruppe der Rektoren war auch und vor allem eine soziale Auslese aus dem Kreis der – häufig bereits bepfründeten und gewiß zumeist nicht mehr ganz jungen – Scholaren, ebenso wie die „Nobiles“ beim Studium

hervorgehoben scheinen. Die Reihe der Rektoren erweist ebenso wie die Immatrikulationszahlen den fortschreitenden Niedergang der Juristenuniversität nach dem Blütejahrzehnt von 1381/89. Die Phase der Agonie ist von 1409 an zu rechnen.

Die Gruppe der Prager Rechtslehrer, die abschließend nach strengen Kriterien und mit auswärtigem prosopographischen Material analysiert wurde, rundet das Bild ab. Der engste Kreis umfaßte 25 Personen, darunter drei Italiener. Zwölf Personen entstammten der ostluxemburgischen Hausmacht (Böhmen, Mähren, Schlesien), zehn Personen dem übrigen Reichsgebiet (Mittel- und Niederrhein, Mittel- und Norddeutschland). Im Vergleich zu den Scholaren und den Bakkalaren war damit das heimische Element wie bei den Rektoren deutlich überrepräsentiert. Für die einheimischen Rechtslehrer entscheidend war das Pfründengebäude der Diözese Prag, in dem sie – und zwar vorwiegend in vom Erzbischof zu besetzenden Stellen – fest verankert waren. Hohes Kirchenamt (Generalvikariat, Offizialat, Archidiakonat) und Lehramt waren im Lebenslauf verbunden, und zwar zumeist so, daß die kirchliche Position als die überlegene erscheint. Man kann vier „Generationen“ einheimischer Rechtslehrer unterscheiden und damit den beträchtlichen Wandel verfolgen, der sich hinter dem Etikett „vorhussitische Universität“ verbirgt. Der Weg zu vollausgewiesenen Juristen aus dem eigenen Land war lang und schwierig. Als sie dann vorhanden waren, erwiesen sie sich als „saturierte“ Träger und Stützen der Orthodoxie gegenüber der Aufsteigergruppe der neugläubigen Magister aus der Dreifakultäten Universität. Das Prager Rechtsstudium war jedenfalls vom Anfang bis zum Ende eine Sache der Prager Kirche. Die auswärtigen Rechtslehrer unterscheiden sich von den einheimischen weniger durch sozialen und kirchlichen Rang als durch ihre Vereinzelung. Der wichtigste unter ihnen war Wilhelm von Horborch, der erst das Dokorenkollegium, die Voraussetzung für vollgültige Promotionen, auf den Weg brachte (seit 1369). Dies war auch für die formale Verselbständigung der Juristenuniversität notwendig. Die auswärtigen Lehrer wurden von den seit 1384 in immer kürzeren Abständen auftretenden Universitätskrisen, parallel zur „Staatskrise“ König Wenzels, am stärksten beeindruckt und wanderten vielfach rasch wieder ab.

Das Modell der Prager Juristenuniversität blieb für Deutschland und Europa folgenlos; denn es obsiegte die „angepaßte“, relativ ausgeglichene territoriale Vierfakultäten-Universität, allerdings unter der Führung der Juristen, nicht wie in Paris unter der Führung der Philosophen. Damit war das dritte und bis in die Moderne letzte große Modell der europäischen Hochschulgeschichte (nach demjenigen von Paris und von Bologna) entstanden, das für die Zukunft so bedeutungsvoll, ja entscheidend war. Die alten Prager Universitäten waren demgegenüber etwas Besonderes, aber auch Isoliertes. – Der Versuch einer Gesamtinterpretation der alten Prager Universitätsgeschichte liegt inzwischen vor (P. M., Die Universität Prag im Mittelalter, in: Die Universität zu Prag, München 1986, S. 9-134), eine Darstellung der gelehrten Juristen im Dienst der deutschen Territorien (unter Einschluß der böhmischen Länder) von I. Männl ist abgeschlossen, eine Analyse der Scholaren der Juristenuniversität ist in Arbeit.

ČTENÍ A VZTAH KE KNIHÁM U PODEZŘELÝCH Z KACÍŘSTVÍ V ČECHÁCH 18. STOLETÍ

MARIE-ÉLISABETH DUCREUXOVÁ

V kultuře prostých rolníků a drobných řemeslníků na venkově a v malých městech Čech 18. století má kniha důležité postavení. Živí jejich myšlení, formuje jejich identitu a v některých případech je oporou jejich víře. Není jednoduché tuto knižní kulturu vystopovat. Výsledky shromážděné tehdejší „po rakousku“ mírně vedenou inkvizicí uzavírají obviněné do rudimentární a relativně neměnné šablony, poskytující předem stanovený obraz redukovaného protestantismu, složeného z nesourodých prvků. Profil osob, označených pro lásku ke knize za kacíře je zamlžen výkladem soudců o chování obviněných, právě tak jako vlastní snahou obžalovaných zapírat, motivovanou strachem z potupy, spjaté s veřejným vyobcováním z církve nebo ještě mnohem citelněji se soudním rozsudkem a trestem. Nejasnosti pramení také z pozdějšího vnímání nekatolických tradic českého lidu, jimž tradice i dějiny připisují velkou váhu, kterou však bude nutno přesně zhodnotit.

Kdo jsou ti podezřelí, obviňovaní z přílišné lásky ke knihám? Především a většinou venkované. Najdeme tu zastoupeny snad všechny vrstvy venkovské společnosti, bohaté i chudé, od bezzemka, podruha u sedláka nebo u majetnějšího příbuzného až po rychtáře. Na základě udání nebo návštěvy misionáře se třeba ukazuje, že zakázané knihy čtou ovčáci, šenkýři, mlynáři i mlýnská čeládka, rolníci, kteří si přilepšují krejčovským nebo ševcovským řemeslem. Zaměstnání není určujícím faktorem, i když se v tomto venkovském světě relativně nejvíce vyskytují sedláci, chalupníci a zahradníci.

Kantory oproti nim najdeme jen zřídka: v pramenech jsem zachytila nejvýš deset zmínek a čtyři výslechy, z nichž se jeden týká skutečného venkovského učitele. Se zaměstnanci panské správy se nesetkáme, až na velkou aféru v roce 1749, v níž vystupuje Václav Trubač, revident a oficiál rychemburského panství v chrudimském kraji, který byl v mládí kantorem. Téměř úplná nepřítomnost učitelů a panských správců nepřekvapuje, protože museli před nástupem do služby pravidelně skládat přísahu věrnosti katolické církvi.¹⁾ Zámečtí správcové, intendanti, sekretáři a písaři patří ve venkovské

¹⁾ Zdá se, že přinejmenším do poslední třetiny 17. století tato přísaha nebyla přes platný zákon vyžadována. Několik svědectví farářů pražské diecéze to dokládá v roce 1677. Oproti tomu prokazují v 18. století pastýřské vizitace všeobecné uplatňování této přísahy. Některým učitelům to však nebránilo v používání protestantských knih: v roce 1752 jeden z učitelů skalské farnosti v boleslavském kraji používá při výuce Lutherova katechismu, který mu přinesla jeho žákyně, dcera ševce Pecháčka (SÚA, APA I, H 2/5, 4291).

společnosti v každém případě k jiným vrstvám. Povolání kantora zahrnuje velmi rozdílné typy, od prostého venkovana, který jakž takž zajistí základní výuku, až po více či méně kompetentního farního zpěváka, většinou dobrého hudebníka.

V Čechách je velký počet měst, ale jak známo, jedná se o městečka venkovská, oprávněná pořádat trhy a většinou svázaná s nějakým panstvím. Z nich pochází poměrně vysoký počet řemeslníků, vyskytujících se v našich pramenech. Ve svobodných královských městech, obrácených na víru už v první třetině 17. století, se najde jen málo podezřelých: s výjimkou Prahy a Kutné Hory zatím nenacházíme žádného měšťana. Města, královská nebo poddanská, jsou slabě obydlená: největší z nich dosahují počátkem 18. století počtu asi tří nebo čtyř tisíc obyvatel, ale některá jich mají jen několik stovek.

Hlavní město se zhruba čtyřiceti tisíci, koncem století dokonce sedmdesáti tisíci obyvateli, vyniká nad ostatní městskou sítí.²⁾ Po roce 1730 však v arcibiskupských výšeších nenacházíme mnoho Pražanů, i když předchozí desetiletí odhalilo existenci celé sítě tajných schůzek nad Písmem i jinými knihami, někdy dokonce za přítomnosti kazatele z ciziny. Po odhalení této sítě „kacířství“ v hlavním městě kupodivu mizí. Nebo alespoň nevyvolává žádné systematické inkviziční vyšetřování. V roce 1728 byl poslán na tři roky na galeje pražský novoměstský měšťan Vojtěch Bláha, považovaný spolu s hostinským a vášnivým čtenářem knih Jakubem Vorlíčkem za jednoho z původců „kacířského“ spolku. Bláha však jen pykal za ostatní, většinou bezvýznamné osoby. Případ Bláha-Vorlíček³⁾ nám otvírá městský svět, který se hodně liší od zbytku Čech: je to svět vorařů, vinařů, sluhů, pouličních řemeslníků, žen lehkých mravů, atypický svět lidí potulných, vyčleněných z právních svazků se svým pánem.

Výpovědi postupně odhalují celé sociální a kulturní klima a konečně pak život sám: v chování, návycích, vazbách na všudypřítomné panstvo na venkově, v rodinné struktuře, výkonu řemesel... Vyšetřování kacířů nás konečně poučí o kulturním přenosu a o složitosti vztahu k psanému slovu. A nutí nás také položit si znovu otázku, jak přežíval nebo znovuožíval zvláštní typ českého protestantismu.

Máme-li poskytnout klíč k těmto dějinám, musíme nejprve načrtnout kontext, ve kterém se v 18. století objevují čtenáři, považovaní cenzory za tak nebezpečné. Kniha se pro církve i pro stát brzy stává nesmírně důležitou otázkou. Čtenářské postoje odhalované vyšetřováním nelze plně pochopit bez dimenze náboženského konfliktu, který se táhl po několik tisíciletí. Češi 17. a 18. století sice žijí v ovzduší militantního obrácení na katolickou víru, ale nevyrůstají proto méně z minulosti, poznamenané od počátku 15. století nejprve husitskou reformou a později reformou protestantskou. Toto pozadí nezmizelo beze stopy. Během půl druhého století však protireformace nutně proměnila celou společnost i jednotlivce. Jejich svět je nyní smíšený. Bývalé protestantské prostředí může sice vědomě nebo nevědomě sloužit jako odkaz, ale jeho časový posun již většině lidí neposkytuje více než kousky skládačky, kterou od roku 1620 rezolutně doplňuje katolická přítomnost.

²⁾ Pokud jde o počet obyvatel Prahy, viz Ludmila Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích, 1754–1914, Praha 1965, s. 59. Pokud jde o menší města, opírám se o vlastní výzkumy.

³⁾ SÚA, APA I, H 2/5,4292 a H 2/1–2,4287; AS 152,41/350 a 159,41/351.

Čechy katolické a „rakouské“

Kolem roku 1700 se české země⁴⁾ už zcela vzpamatovaly z křečí a zvrátů první polovice 17. století. Vestfálské ujednání v roce 1648 definitivně zpečetila osud Čech. Království od této chvíle bude žít podle času nového světa, v němž se formuje habsburský absolutistický stát. Krize otevřená v letech 1618–1620 povstáním českých stavů způsobila institucionální, politickou a kulturní proměnu a sociálně rozvrátila elity. Nová šlechta cizího původu, oddaná Habsburkům, zčásti vytlačila bývalou šlechtu, která chudne nebo odchází z náboženských důvodů do ciziny. V tzv. Obnoveném zřízení zemském z roku 1627 se císař, který je v Čechách současně králem, prohlásil za dědičného panovníka.

Protestanté, tvořící osmdesát až devadesát procent obyvatelstva, jsou nuceni změnit svou víru.⁵⁾ Privilegovaná část obyvatelstva musí po Bílé Hoře konvertovat nebo odejít ze země. V letech 1620 až 1628 jsou ze země vypuzeni evangeličtí pastoři – čeští bratři, luteráni, kališníci a nepočtení kalvinisté. Šlechta a měšťané se podrobují, nebo odcházejí do exilu. Lidé nevolní, svázaní se svým panstvím, sedláci a drobní venkovští řemeslníci nemají možnost odejít a jsou donuceni přijmout „samospasitelnou“ římskou katolickou víru. Jestliže se do konce třicetileté války venkovský lid mohl zdráhat chodit na mši a ke zpovědi, poslední „dragonády“ jej brzy dokázaly přesvědčit. Po roce 1651 se aktivnímu katolicismu a přijímání svátostí brání jen nepatrná hrstka zarputilců.

Konverze, obrácení na víru, je v Čechách klíčovým slovem 17. a 18. století. Pro vládu i pro arcibiskupství se stává až obsesí, i když rekatolizace za podpory armády se jeví být dovršena už v roce 1651. A přece je ustavičně znovu vyhlášována téměř až do konce 18. století, v němž pozorujeme neustálý sklon podezřívát venkov z nového bujení kacířství. Kolem roku 1700 se nicméně zdá, že sedm desetiletí bojovné protireformace změnilo zemi husitů v katolickou končinu. Již dlouho se oslavuje Bohemie „obrozená“, „křesťanská“ – tj. katolická, „zbožná“ a „rakouská“.⁶⁾ Zlom mezi minulým a novým se od roku 1620 stal něčím zcela zažitým pro každou rodinu i každého jednotlivce. Synové povstalců z roku 1618 nyní ve městech rozhojňují řady Tovaryšstva Ježíšova, nejaktivnějšího z řádů, obracejících na pravou víru. Uplynulo několik generací a změna se zdá dovršena; na úsvitu 18. století již zcela zmizel stát popisovaný v roce 1634 emigrovavším právníkem Pavlem Stránským v knize Res Publica Bojema, vydané v Leydenu u Elzevirů.

Konverze, vějička a skutečnost

V představách, jaké ve Vídni chovají o Česích 18. století, ustupuje obraz povstalice do pozadí před figurou kacíře. Obě tyto konotace však existují už v 17. století a dosti dobře odrážejí dvojakou situaci království v habsburském konglomerátu. Stát totiž funguje díky české aristokracii, která mu dodává rady, ministry a vysoké důstojníky i díky peně-

⁴⁾ Tzn. Čechy, Morava a Slezsko. Zde se zabýváme pouze Čechami.

⁵⁾ František Šmahel, La Révolution hussite, une anomalie historique, Paris 1985, s. 112.

⁶⁾ Vybírám tyto přívlastky charakteristické pro triumfalistickou frazeologii a rétorické hříčky oslavující vítězství Habsburků z následujícího díla: S. Sidecius, Bohemia exoriens, christiana, bellicosa, imperans, gentilis, pia, regnans, austriaca... concinnata a Collegii Societatis Jesu Pragensi, Praha 1627. Klementinští jezuité je nechali vytisknout u příležitosti korunovace Ferdinanda III. českým králem.

zům shromážděným berním úřadem na českém území. Na druhé straně je katolicismus, jak zmíněno, od roku 1627 jediným povoleným náboženstvím království. Až na několik otřesů – přijetí bavorského Karla VII. na český trůn v roce 1741 – je politická vrstva podrobena králi, nedůvěra vlády se zaměřuje na lidové vrstvy a podezírání je z tajného protestantismu.

Tento obraz kacírství, k němuž se z rozdílných důvodů připojí církve i státní instance, ospravedlňuje v 18. století pokračování v rekatolizační politice, která dojde změny až za Josefa II. vyhlášením tolerančního patentu v roce 1781. Do této chvíle vše probíhá, jako by pro rakouský stát bylo životně důležité, aby se jeho čeští poddaní jevíli jako pravověrní katolíci.

Po třicetileté válce tedy v Čechách žije národ lidí obrácený na víru častěji násilím než dobrovolně a někdy také z vypočítavosti. Jak ale přesně zhodnotit hloubku a autenticitu takové konverze po půldruhém století? Historicky je to otevřený problém. V tomto zároveň sociálním i osobním procesu, odehrávajícím se zvláště pro každého jednotlivce a současně v dlouhodobé perspektivě, se prolíná příliš mnoho protichůdných prvků. V rozměru jedné země je konec konců změna náboženství součtem tisíců soukromých konverzí. Že o takovou změnu skutečně šlo, je sporné, a ať už je tomu jakkoli, lze ji jen těžko objektivně zhodnotit.

Osobní víra se nedá změřit a spočítat na podkladě vnějších znaků, jako je přijímání svátostí nebo přítomnost na mši. Je nepochybné, že první generace po roce 1620 zaujaly postoje jakési dvojí mluvy, které mohly dospět až k nikodemismu a k utajování skryté zachovávané víry otců, nebo ještě jednodušeji k odmítání novot. Zároveň je tu přítomna věrnost kalichu jako jednoduchý odkaz na náboženství předků.

Na rozdíl od sousedních německých oblastí Říše nejsou Čechy v 17. a 18. století zemí s konfesionální koexistencí. Jsou zemí symbiózy, kde katolická praxe v nejširším slova smyslu postupně překrývá protestantskou mentalitu, dost často i v globálnějším kontextu „magického myšlení“, které díky senzibilitě pietistického rázu v širší míře sdílí katolíci s urputnými zatvrzelci. Habsburská státní rezona chtěla z Čechů udělat katolíky: statisticky svého cíle dosáhla. Slavnosti, ale i duch barokního náboženství je po krůčcích svedly a shromáždily pod vlajku nových devocií a nabídly jim v sodalitách nové formy společenského života. Přesto tu přežívaly některé zvyky z nekatolické minulosti, jako předčítání postil, duchovní písně a existence literárních kůřů. V průběhu půldruhého století došlo k jistému prolnutí, především prostřednictvím obřadů a praktik. Vypjatý kult zázračných obrazů se časem stal přitažlivý svými svatými divotvorci, slzy ronícími Madonami, krvácejícími krucifixy a neschetnými poutěmi.

To, co se nabízelo tomuto lidu, byl víc způsob života než víra. Jinak vyjádřeno, v určitých aspektech mohla dekulturnace převažovat nad akulturací v obratu, který představuje vymýcení „českých protestantismů“ a skutečněná rekatolizace celého národa. Podobně píše Philippe Joutard o „camisardech“ z Cevennes, že „v mnoha případech protiprotestantský boj vedl jen ke ztrátě víry a integrace do dominantního náboženství se mu nezdařila.“⁷⁾

⁷⁾ Philippe Joutard, *La Légende des Camisards*, Paris 1977, s. 41.

Po tak dlouhou dobu obnovovaně vynucované gesto příslušnosti ke katolické víře ponechávalo prostor pro svobodnou vnitřní volbu. Snad právě zde má kořeny vlažnost a historická neangažovanost, charakterizující český katolicismus. Odtud asi také v 19. století a v první polovině 20. století vyplyne ztracená jednota protestantismu roztržitého do několika církví, odvolávajících se na místní reformaci, ale i bujení blouzniveckých sekt a iluminátů, charakteristických pro náboženské bludařství ve východních Čechách.

Při vyhlásování tolerančního patentu se totiž Češi nedokázali ztotožnit s luteránstvím ani s kalvinismem, od této chvíle povolenými, pro ně však postrádajícími jakékoli důvěrně známé prvky dané tradicí. K jedné či druhé z těchto konfesí se přihlásilo pouze 75. 000 Čechů, tedy sotva 2 % z celkového stavu obyvatelstva Čech a Moravy. V posledním paradoxním důsledku tomuto zdánlivě zcela úspěšně provedenému obrácení na víru o málo později odpovídá neobyčejný úspěch modelu národního obrození, stavějící proti „německému“ katolicismu domácí protestantismus – model, který pak byl Masarykem vyzdvižen jako základní princip národní identity ve formulacích, které jsou dodnes předmětem nezavršené diskuse.

V zemi, která celé století před Lutherem uskutečnila první evropskou reformaci, vedla nucená konverze ke katolicismu velmi pravděpodobně k laicizaci obecného povědomí.

Skoncovat s kacírstvím

Vynucená masová konverze obyvatelstva, jehož počet se k roku 1620 odhaduje na 1,700. 000,⁸⁾ je po dlouhou dobu velkou starostí císaře – krále, sněmu i arcibiskupství. Arcibiskupství se snaží kontrolovat účast na svátostech prostřednictvím zpovědních seznamů, které byly nařízeny po roce 1671. Soupis obyvatelstva vypracovaný v roce 1651 na příkaz Ferdinanda III. uvádí seznamy nových katolíků a menšiny osob, u kterých není naděje na konverzi. V odpovědích na dotazník, který jim byl adresován v roce 1677,⁹⁾ faráři pražské diecéze obecně uvádějí, že v jejich farnostech nejsou žádní zjevní kacíři („heretici apertí“).

Koncem 17. století se však arcibiskupská konzistoř, která nikdy zcela neuvěřila univerzálnosti konverze, zneklidňuje nad ožíváním kacírství mezi těmito zdánlivě dobrými katolíky. Uspořádání farností se ostatně po dlouhou dobu nedokázalo vzpamatovat ze sekularizace beneficí, započaté husitstvím. Přes nesporné úsilí arcibiskupů a později také státu se farní síť nachází v bídném stavu a rozhodně neumožňuje účinnou kontrolu a ještě méně zprostředkování náboženské věrouky všem farníkům podle tridentských norem. V téměř všech českých farnostech je několik kostelů nebo filiálek nebo přifařených farností, z nichž každá má na starosti různě velký počet vesnic a samot. Vždy se jedná o skupinu od sebe relativně dost vzdálených míst.

⁸⁾ Je více rozdílných odhadů počtu obyvatel Čech před třicetiletou válkou, pohybující se mezi 1, 2 až 1, 7 milióny osob. Morava měla 800 až 900 tisíc obyvatel. Viz Eduard Maur, *Československé dějiny 1648–1781*, Praha 1976, s. 6.

⁹⁾ APA I, rejstříky B 11/7 – B 13/4a.

V takové situaci faráři, dokonce i když mají k ruce kaplana, často nevyučují katechismus jinde, než ve svém obvyklém bydlišti. V nejlepším případě, když tomu nebrání nepřítel počasí nebo stav cest, slouží nedělní mši postupně v nejvýznamnějších kostelech. Kantor zastupuje nepřítomného faráře v některých filiálních kostelech, používaje postilu a kancionál, tedy knihy, o nichž není ze začátku zcela jisté, že jsou pravé katolické...¹⁰⁾ V roce 1733 jsou příležitostně jezuitské „missiones de penitenciae“ posíleny stálými misionáři („missiones archiepiscopales“), vykonávajícími misijní činnost po dobu několika měsíců v jedné oblasti, aby napravily těžko odstranitelné nedostatky farní sítě. Tito misionáři se zodpovídají přímo arcibiskupské konzistoři a mají za úkol vyučovat katechismus, kázat, vykládat nové devocie, zpovídat, sloužit mši a také provádět inkvizici osob a knih a dozírat na podezřelé.¹¹⁾

Reskript neboli tzv. Pragmatika císaře Karla VI. z prosince 1726, kodifikuje tresty, které od této chvíle hrozí za kacířství, prohlášené už v roce 1627 za zločin proti státu. Sahají od trestu smrti pro prodáváče knih „svádějících duše“ až po trest nucené práce „na obecním“ či „panském díle“, „v okovech a železech“, nebo trest káznice (od roku 1748) nebo trest vyhnanství a ojedinele galeje. Tomuto reskriptu předcházely v letech 1717 a 1721 dvě nařízení, příkazující vyhledávání knih v rancích kolportérů i obyvatel. Od roku 1721 chce vladař definitivně odejmout církevním soudům veškeré procesy s kacíři, což se neodbude bez silného odporu arcibiskupa. V běžné praxi misionáři, faráři a vikáři i nadále¹²⁾ vedou první výslechy; jakmile je však podezřelý usvědčen, musí jeho případ předat královskému apelačnímu soudu na Pražském hradě, jediné instanci povoláné vynést rozsudek. Tyto reskripty a nařízení se pak opakují skoro každý rok do sedmdesátých let 18. století a jsou zvláště zdůrazněné roku 1749 a 1764 císařovnou Marií Terezií.

Ve skutečnosti se velmi přísné tresty předvídané Karlem VI. a jeho dcerou neuplatňovaly zcela důsledně. Od roku 1704 do července roku 1781 bylo apelačnímu soudu v Praze¹³⁾ předáno 729 případů kacířství, pocházejících ze tří českých diecézí.¹⁴⁾ Soud osvobodil 181 obviněných a téměř soustavně odsuzoval všechny ostatní k nucené práci

¹⁰⁾ Dá se tak soudit z inventářů farních knih, připojených k odpovědím na dotazník z roku 1677 (SÚA, APA, B 11/7-B 13/4a).

¹¹⁾ O misiích a roli misionářů v pražské diecézi v 18. století viz M.-É. Ducreux, *La mission et le rôle des missionnaires dans les Pays Tchéques au XVIIIe siècle*, in: *Actes du 109 congrès national des Sociétés Savantes*, Dijon 1984, Section d'histoire moderne et contemporaine, T. I., Paris 1984, s. 31–66. K protireformaci obnovené moci nad pražskou diecézí po Bílé hoře viz E. Čáňová, *Vývoj správy v době násilné rekatolizace Čech*, SAP XXXV, 1985, s. 486–560 a další studie této badatelky. Viz také M.-É. Ducreux, *La reconquete catholique de l'espace bohémien*. *Revue des Études Slaves* LX/3, 1988, s. 685–702.

¹²⁾ Přibližně od roku 1634 v každém kraji „vicarii foranei“ mají na starosti dvanáct až patnáct farářů.

¹³⁾ Rozsudky apelačního soudu se nacházejí ve Státním ústředním archivu v Praze, fond AS, České ortelní knihy. *Urtheil-Bücher*, signatury pro roky 1704–1781: AS 146,41/344 až 182,43/378. Všechny uváděné číselné údaje byly získány na základě těchto dokumentů. Ve skutečnosti se první případy kacířství souzené apelačním soudem objevují v roce 1689. V sérii rozsudků se vyskytují dvě mezery (roky 1749–1750 a 1756) a nepoužitelný rejstřík (1757–1758). Počet odsouzených „kacířů“ bude také o něco vyšší, než uvádějí naše výpočty. Nechala jsem také stranou (asi neprávem) německou řadu knih ortelů. Čísla jsou tedy provisorní.

¹⁴⁾ Diecéze pražská, litoměřická (od roku 1655) a královhradecká (od roku 1680).

na obecním nebo panském (74,7 %), nebo po roce 1748 méně často do káznice (11,5 %), osmkrát k prostému žaláři, dvakrát k vyhnanství a v letech 1747–1748 pětkrát k službě v armádě. Trest smrti byl vynesen ve 44 případech, tj. asi v 8 % všech případů. Není však zcela jisté, zda všechny popravy byly vykonány.¹⁵⁾ Tyto rozsudky přísluší do třech výraznějších období, kolem let 1727–1733 (53,4 % z celkového počtu), 1748–1752 (23,6 %) a 1759–1764 (9,7 %). Po roce 1765 vše probíhá, jako by represivní prohlášení a existence zákonů stačily kacířství udržet na uzdě. Zdůrazněme nicméně, že ještě tři měsíce před vyhlášením tolerančního patentu apelační soud odsoudil deset osob k nucené práci.

Stát nemá ve skutečnosti dostatečné finanční a politické prostředky, aby mohl provádnout radikální, hromadnou a neustálou perzekuci. Prostřednictvím stavovského sněmu a „cassa solis“ platí stále misionáře, kteří vedle farářů a vikářů „foranei“ mají na starosti inkvizici. Je jich nanejvýš dvanáct, ale jejich skutečný počet se mění rok od roku podle potřeby a především podle stavu královské pokladny, ale také podle periodicky projedovaného zájmu o tento problém panovníkem. Vrchnost, která má nad svými poddanými soudní pravomoc a na níž většinou závisí prvotní zatčení podezřelých, se obává, že jí sedláci utečou do Saska, Pruska nebo Uher. Jakmile je to jen trochu možné, nechovají se v pronásledování kacířství příliš horlivě.¹⁶⁾

V činech se dává přednost šikanování a neustálému dozoru před nelítostnou represí. Uvedených 729 případů, souzených apelačním soudem, sloužilo především jako varovný příklad. V archívech pražské arcibiskupské konzistoře¹⁷⁾ jim odpovídají dlouhé seznamy, uvádějící jména a statistiky podezřelých osob, z nichž jen malý počet byl předán světské justici. Vyslýchány byly desetitisíce podezřelých osob a také ve většině případů vyobcovány z církve, ale po novém vyznání víry a prosté přísaze nebo odpřísáhnutí reversu (*reversales juratae*), že se napříště vyvarují svých starých bludů, byly opět slavnostně přijaty do lůna církve. Jen v Praze se mezi roky 1725 a 1729 zaznamenává víc než 1000 bludařů: několik měšťanů, ale především drobných lidí, podomních obchodníků, služek a vinařů, zapletených do složité aféry s přijímáním pod obojí. V celé diecézi je za rok 1735 zaznamenáno 458 podezřelých, v roce 1750 jich je 359, ale jen 22 osob bylo předáno světským úřadům, v roce 1751 pak 105. Každý rok přináší novou úrodu jmen.¹⁸⁾ Ačkoliv se v arcibiskupském archivu nedochovaly všechny výslechy, dosvědčují jakousi dvojakou formu inkvizice, která sice z části počítá i s „brachiálním“ přispěním míst-

¹⁵⁾ Přinejmenším ve čtyřech případech byl trest změněn na doživotní nucené práce.

¹⁶⁾ Arcibiskupská konzistoř pražské diecéze nikdy příliš nespěchá s předáním apelačnímu soudu i v případech jednotlivců, kteří se opakovaně prohřeší, jako tomu bylo s Václavem Polákem, kostelníhořtelským sedlákem z poděbradského panství, který sedmkrát znovu upadl do bludu, než jej církev vydala světské moci.

¹⁷⁾ Používám zde pouze inkvizičních spisů pražské diecéze. Pokrývají celé Čechy s výjimkou kraje litoměřického, královhradeckého (a Nového Bydžova), tvořící stejnojmenná biskupství. Výslechy z královhradeckého biskupství dosud nejsou veřejnosti zpřístupněny.

¹⁸⁾ APA I, H 2/5,4293 (*De statu religionis autem 1735, 1750, 1751*).

ních, městských nebo vrchnostenských úřadů, ale ve většině případů nevede k trestnímu rozsudku.¹⁹⁾

Kniha, kacírské znamení

Osoby odsouzené apelačním soudem i vyslychaní podezřelí mají skoro vždy jeden společný rys: četli, slyšeli předčítat, vlastnili, prodali, koupili, vyměnili, zapůjčili nebo dokonce jen chválili knihy, které jim farář písemně nepovolil. Jejich poměr ke knize je často rozhodující pro pronásledování a dozor, jemuž jsou vystaveni. V tomto smyslu je kniha znakem kacírství. Takové rovnítko zjevně platí pro duchovního, který z Prahy nebo i na místě zahajuje nebo vede výslechy. Vysvětluje velký hon na knihy a jejich čtenáře, který v Čechách neustává až do roku 1781, soustavné domovní prohlídky u podezřelých a tlak pobízející k udavačství nebo k odevzdávání zakázaných spisů při zpovědi. Z něho také vyplývají z kazatelny opakované zákazy veškeré četby bez farářovy konsignace. Odtud také plyne katolická ediční politika, zjevně nesená snahou formálně napodobit dokonce až po způsob používání knih to, co se zdánlivě na zakázaném čtení líbí.

Pro misionáře nebo faráře inkvizitora má kacírství i jiné rysy – nestačí jim jen pouhá přítomnost nekatolické knihy nebo za nekatolickou považovanou v domácnosti podezřelého. Vyšetřování se však organizuje právě okolo knihy, protože kniha dělá kacíře. Stačí nalézt knihu a celá procedura se rozbíhá sama. Rouhač bez knihy pro soudce nepřestává být rouhačem, je-li však čtenářem nebo vlastníkem zakázaných spisů, stává se jeho zločin kacírstvím.

Samotný řád výslechu, rychle se ustalující kolem roku 1733, svědčí o moci připisované knize katolickými církevními osobami. Po obvyklých otázkách ohledně stavu a konfese rodiny je podezřelý okamžitě dotazován na svou četbu a knihovnu. Otázky, týkající se učení církve přicházejí až v druhém plánu. Tyto otázky se s výjimkou několika mimořádných případů vždy soustřeďují na kult svatých a Panny Marie, svátosti, přijímání pod obojí, reálnou přítomnost boží v eucharistii, někdy pak očištec, mše za mrtvé a povinnou úctu k papeži a samy od sebe vymezují stereotypní portrét zjevného kacíře, který upadl do „lutriánského bludu“, což rozhodně ani zdaleka neplatí pro většinu případů vyšetřovaných na českém venkově.

Kniha kacíře identifikuje. Její užívání při rodinných praktikách totiž udržuje heterodoxii: „Staré i nové knihy kacírské, čtené i zpívány v soukromí, jsou příčinou přetrvávání kacírství,“ píše misionář Firmus.²⁰⁾ V těžké době, kolem roku 1726, jezuita Mateřovský

¹⁹⁾ Rozlišování mezi vyšetřovanými předanými a nepředanými státní justici připomíná rozdíl mezi reconciliací a relaxací u středověké inkvizice. Tato analogie však neplatí beze zbytku a systém, pokud o systém jde, funguje odlišně. Arcibiskupská konzistoř často vynese osvobozující rozsudek nad jednotlivci, kteří podle jeho norem jsou skutečnými kacíři, a nepředá je apelačnímu soudu. V mnoha případech je odvolání exkomunikace doprovázeno rozličnými tresty uloženými buď vrchností (pokuty, stavba kaple, zbožné nadace atd.) anebo arcibiskupskou konzistoří (předřikávání modliteb v pátek a v sobotu, půst atd.)

²⁰⁾ A. Neumann, Prostonárodní náboženské hnutí dle dokladů konsistoře Královéhradecké, Hradec Králové 1931, s. 161, příl. 27.

výstižně vyjadřuje stav převládající v mnoha jiných misionářských svědectvích, který znova nacházíme v každoročních zprávách „de statu religionis autem“, sepsovaných arcibiskupem pro sněm a Řím. „Prohlídky a vyšetřování, která jsem vedl poslední dobou“, poznamenává, „mne nutí dosvědčit záhlubný růst kacírského hříchu, který se vkrádá do Prahy a na různá místa diecéze... a především pak je třeba vidět skutečný kořen veškerého toho zla, jímž jsou kacírské knihy, v Čechách se množící a ukrývané na nej-různějších místech. Jsou zděděny po předcích a v počtu ještě větším přinášeny z kacírských krajin. Nejúčinnějším prostředkem je zničit je.“²¹⁾

Kniha šíří nákazu, a jestli v Čechách nejsou všichni kacíři, při styku s knihou by se mohli nakazit. V roce 1735 pražský oficiál a generální vikář připomíná kněžstvu diecéze: „Knihy, o nichž je všeobecně známo, že je Češi a zvláště pak prostý lid k smrti rádi čtou, jim často skýtají příležitost zapochybovat o víře a dokonce je zcela odvracejí od jedině spásné víry římskokatolické.“²²⁾ Podle monsignora Martiniho četba kacíře přímo vytváří. Někdy nacházíme toto poučení ve výsleších a reversech podezřelých, kteří slibují, že se polepší a budou činit pokání: „Pokud jsem nedostal evangelický knihy, byl jsem katolík, a pak, když jsem dostal evangelický knihy, byl jsem evangelík, a teď jsem zase katolík, že juž nemám knihy evangelické,“ prohlašuje Jiří Wolf kolem roku 1780, a příkladně tak vyjadřuje neodolatelné působení kontaktu s knihou, která sama o sobě dává člověku náboženskou identitu.²³⁾

Anna Němečková, devětadvacetiletá manželka krejčího z Vestce a dcera sedláka, vyjadřuje v roce 1753 něco lehce odlišného: znalost čtení pudí k vyhledávání zakázané četby a neschopnost negramotného rozumět knihám se pak pro ni rovná důkazu katolické pravověrnosti: „... a myslila bych, že byl (její otec) víry katolický, poněvadž hrubě neuměl číst, aby hleděl něco kacírského, matka ale, ta hleděla knihy kacírské...“²⁴⁾

Konverze prostřednictvím knihy

Vliv takových obávaných knih bude potírán jejich pálením²⁵⁾ nebo v případě, že se bude zdát možné, jejich opravou nebo konfiskací, po pečlivé konsignaci titulů a dost často i s uvedením jména a sociálního postavení majitelů. Knihy jsou však podobné antické hydře a stále se rodí a vracejí. Najdou se znovu u osob odsouzených arcibiskupstvím přes slavnostní přísahu, že už je v životě nebudou vlastnit. Přitažlivost nebo potřeba

²¹⁾ APA I, H 2/5,4290.

²²⁾ APA I, Patentes vernaes, 31: března 1735.

²³⁾ Karel V. Adámek, Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku, Praha 1911, s. 62.

²⁴⁾ APA I, H 2/5,4290.

²⁵⁾ Veřejné pálení knih začíná v 17. století. Po roce 1719 církevní úřady doporučují konfiskaci: přesto se i nadále knihy pálí. Srv. M.-É. Ducreux, Le livre et l'hérésie. Modes de lecture et politique du livre en Bohême au XVIIIe siècle – k vydání připravený příspěvek kolokvia Náboženská kniha v Německu a střední Evropě v 17. a 18. století, Göttingen, březen 1988, Max-Planck-Institut für Geschichte – Mission Historique Française.

ba knihy jsou příliš silné. „Vpravdě je u obyvatel království českého taková horlivost pro čtení knih, že to nutí k obdivu...“ povzdechne si jeden z misionářů.²⁶⁾

Pochází-li kacírství z knih, je logické, aby konverze použila stejné cesty. Když už není naděje, že by se drobný lid dal vyléčit ze své čtenářské vášně, je třeba mu knihy vyměnit. Podle misionáře Třebického je po roce 1717 úspěšné dovršení rekatolizačního díla bez takové výměny zcela nemyslitelné.²⁷⁾ Za zabavené knihy se budou rozdávat katolické knihy, občas napodobující vzhledem i skladbou co nejvíc knihy šířené v Čechách a pocházející ze Žitavy, Lipska nebo Halle. Nápad to není nijak nový: od sklonku 16. století začaly první protireformační kancionály využívat působivosti zpěvu a vypůjčovaly si z bratrských utrakvistických kancionálů jejich vnitřní uspořádání a také četné písně. Stejný postup převládá v 17. století v publikacích pražských jezuitů, kteří dokonce přeloží bibli, aby ji mohli rozšiřovat v autorizované verzi.²⁸⁾ V 18. století se tento postup stane skutečnou katolickou ediční politikou v českém jazyce, podněcovanou především činností misionářů. Někteří z nich se nespokojí s pouhým napodobováním žánrů a titulů, ale dokonce doporučují i obvyklé protestantské způsoby četby.

Platí to i pro horlivého misionáře Antonína Koniáše, jehož asi poněkud přehnaná pověst zaníceného paliče knih přetrvala staletí. Tento jezuita sehraje v 18. století důležitou roli při organizování misí a při vydávání katolických tisků – českého indexu zakázaných knih,²⁹⁾ určeného konfiskátorům jako příručka, ale také je autorem celé řady děl, které se mají rozdávat lidu. Mezi nimi najdeme i Postilu, třikrát vydanou v letech 1740 až 1756 v české i německé verzi. Jak se zdá, díky pře vyprávěným příběhům a množství „exempel“ našla snad příznivé přijetí u mas.³⁰⁾ Tento typ knihy, typicky nekatolický už od 16. století, se skládá ze sbírky epištol a evangelií v národním jazyce, uspořádané podle liturgického roku a doplněné komentářem a někdy i písní. Reprodukují tedy přesně okamžik liturgického roku, kdy kázání následuje po četbě příslušné epištol a evangelia: „... V Neděli a Svátky“, píše Koniáš v předmluvě, „... nejenom v Chrámích Božích veřejně Slovo Boží a vyučování křesťanské slyšeti, nýbrž i v pohodlný čas spasitelně a od Duchovní Římsko-katolické Vrchnosti potvrzené knihy čísti, nebo poslouchatu sluší (...), nýbrž Neděle a Svátky proto od Pána boha nám se přejí (...), abychom skrze čtení neb poslouchání Božských Řečí semeno Slova Božího v srdcích našich rozšířili, které by časem svým stý užitek spasení věčného v nás vydávala.“ Uzavírá: „Jistě, jestli slyšená neb čtená naučení k srdce bráti, na ně v obcování vezdejší často pamatovati budem, věčné Boha Otce Slov Syn Boží nás neopustí...“³¹⁾

²⁶⁾ APA I, H 2/4,4288, fasc. IV – Ex actis Inquisitionis institutae contra hereticam pravitatem in Regno Bohemiae notantur sequentia (kolem 1732–1733).

²⁷⁾ Sine hac substitutione parum prodiit omnis labor, atque conatus conversioni haereticorum impensus, citováno A. Neumannem, cit. dílo, s. 108.

²⁸⁾ Tzv. Svatováclavská bible, vytištěná ve třech svazcích v letech 1677 a 1715.

²⁹⁾ Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacírské bludy rozvírající a zavírající..., 1. vyd. Hradec Králové 1729, 2. přepracované a rozšířené vyd. 1749, další přepracování arcibiskupem Příchovským pod titulem Index librorum prohibitorum..., 1770.

³⁰⁾ APA I, H 2/9,4296 – Circa libros. Pro memoria.

³¹⁾ Antonín Koniáš, Postilla, aneb celo-roční vejkladové..., 3. vyd. Praha 1756, předmluva, s. 2–3 (nepaginováno).

Hlasité domácí předčítání textů (především v kruhu rodiny a čeledi), které si každý zapamatuje tak dokonale, že se nakonec stanou nedílnou součástí osobnosti, je příznačné pro tzv. intenzivní četbu, praktikovanou v evropských společnostech do 19. století.³²⁾ Jak bylo nedávno ukázáno,³³⁾ je co do způsobu i charakteru sdílena katolíky i protestanty, avšak přece jen má u protestantů odlišný statut, nehledě na v jejich prostředí mnohem častější a společensky obecnější výskyt. Stokrát opakovaná četba výlučně náboženských knih, jejichž vzorem zůstává Písmo svaté, a asimilovaná do té míry, že se stane bytostnou součástí jednotlivce, je pro nekatolíky jedním z podstatných aktů víry. Je to naplnění příkazu, který prostředkuje účinnost spásy. A přesně totéž slibuje náš jezuita. Předstírá, že se obrací na dobré katolíky, ale ve skutečnosti se obrací na všechny, kteří dosud obcují psaným slovem podle vzoru svých heterodoxních předků. Přijmou-li za svou Koniášovu postilu, nebudou muset měnit ani své zvyky, ani své pohnutky k četbě.

Položme si přesto otázku, zda výměna knih dosáhla očekávaného úspěchu. Politika církevních úřadů byla poznamenána dvojakostí: vedla k ničení knih považovaných za kacírské a k distribuci literatury, jejíž témata byla nutně omezenější. Koniášův Klíč, který vlastní všichni misionáři a faráři, pro případ pochybností raději zavrhuje všechny české knihy z let 1414 až 1620, Příchovského index dokonce vše z let 1414 až 1635. Instrukce a pastýřské listy arcibiskupství ale zachovávají vůči laickému užívání liturgických textů i Písma v obecném jazyce obezřetnost v té době obvyklou v celé Evropě. Zákazy a pálení knih však nevykořenily zálibu v četbě. Husitské a nekatolické používání velmi rozšířených tisků, jako jsou kancionály, bylo v liturgii příliš zakořeněné a církev si je po menších či větších úpravách přisvojila. Jak jsme již viděli, také se pokusila zapůsobit na vlastní jádro vztahu ke knize u všech potenciálních pochybovačů.

Vzhledem k existenci určitých specifických způsobů četby svázaných s reformací můžeme do jisté míry hovořit o protestantské akulturaci české katolické protireformace. Represe, která po dobu sto šedesáti let postihovala českou knihu, zahájila proces dekulturnace. Je třeba zdůraznit, že katolické zacházení s četbou dostává svůj plný význam pouze v rámci radikálně odlišné soustavy hierarchizovaných znaků a praktik: četba přichází na řadu až po mši a po přijímání svátostí, po účasti na procesích a poutích, po příslušnosti k jednomu nebo i několika bratrstvům, nošení škapulíře, modlitbě růžence, znamenání se křížem, malých a velkých postech, vlastnění svatých obrázků i formě pozdravu.³⁴⁾ Podařilo se rekatolizaci za jejího relativně dlouhého trvání vymýtiti nebo alespoň pro mnoho Čechů jinak orientovat úctu spojenou se sakralizovanou knihou? Možná, není však pochyb o tom, že kolem roku 1800 může odkaz na Písmo vyvolat

³²⁾ O intenzivním čtení viz Rudolf Engelsing, Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800, Stuttgart 1974.

³³⁾ Roger Chartier, Du livre au lire. Pratiques de la lecture, Marseille 1985, s. 70–71.

³⁴⁾ V průběhu 18. století se misionáři, stejně jako v Rakousku a Bavorsku, snaží prosadit čistě katolický pozdrav místo obvyklého Pozdrav Pán Bůh, a zavádějí překlad Laudetur Jesus Christus (Pochválen buď Pán Ježíš Kristus). Koniáš tento pozdrav propaguje v dialogu své knihy Zlatá neomylná dennice, Praha 1773. Druhé vydání jeho sbírky duchovních písní Cytara Nového Zákona (osm vydání do roku 1800) obsahuje píseň, ve které rozvíjí přednosti užívání tohoto pozdravu.

afirmaci osobní identity a filozofie, jež se u některých explicitně situuje mimo jakýkoliv konfesijní rámec.

Uvedu jen jeden případ. V prvním roce 19. století se nejméně čtyři venkované z rychemburského panství v chrudimském kraji scházejí u některého z nich a střídavě předčítají Apokalypsu, bibli a evangelia.³⁵⁾ Všichni přebývají v „živém pokoji“, a jak sami tvrdí, jsou „nekatolíci v živém pokoji“. Šestačtyřicetiletý Josef Veselý, který obhospodařuje pole, jež má od bratra, a dílem se živí „krupařským handlem“ a dílem krejčovským řemeslem, prohlašuje, že je to „ten pokoj, který Pán Ježíš sám literou vyhlásil“ a který se naučil znát „z ducha sám od sebe“. Když přišla tolerance, přihlásil se k „Helvetům“, tedy ke kalvinismu, ale nyní se prohlásil jako „nekatolík v živém pokoji“. Jeho druh Josef Suchý, třicetisedmiletý, otec čtyř dětí, má „půlničný grunt“ ve vsi Svratouch a byl do té doby znám jako katolík. Náhle však nechce přiznávat „reformitské, nebo helvetské náboženství“. Při výslechu dne 5. července 1800 v kancelářích panství ohledně tohoto obratu odpovídá: „Já jsem to jen udělal tenkrát pro lidi“, protože „zůstává v živém pokoji“, „pokoji zlatém a svatém“, nalezeném v evangeliu. Vlastní jen jednu knihu, zděděnou po otci, obsahující evangelium a epištoly. Malý formát a místo tisku – Litomyšl – pravděpodobně znamenají, že jde o knížku srovnatelnou s knihami z francouzské Bibliothéque bleue.³⁶⁾ Každopádně jde o katolické dílo. Jeho doslovná četba, hledající pravý smysl slov, vysvobodila Josefa z existujících náboženských struktur a odhalila mu vlastní schopnost uvažovat. Vyjadřuje svůj postup pomocí citátů, které mu slouží jako reference a jsou natolik niterně asimilované, že tvoří jeho vlastní osobní identitu:

- „19) – Jakpak je již dlouho, co si odpad od katolického náboženství?
– Již budou 2 léta.
- 20) – Copak tě k tomu pohnulo?
– Láska, milovat bližního jako sebe samého.
- 21) – Zdažpak si taky za živobytí otce svého v tom Evangelium čítal?
– Čítal a častěji po smrti otcovské, která před 6 lety se přichodila.
- 22) – Jestliže si již před ní, jak vyznáváš, v tom Evangelium čítal, jak se to tehdy stálo, že si teprve a ne dřívěji od katolického náboženství odpadl?
– Já jsem to dřívěji tak dobře nepochopoval, až sem lepší vyrozuměl, nebo tam v Epištole nebo v Evangelium psáno jest: Nezalíbili se mně v Chrámě rukama lidskejma udělaném, ale vy ste chrámové Ducha Svatého a ten duch tam zůstává ve vás.“³⁷⁾

Psaný text obsahuje absolutní pravdu, produkuje pravdu čtenáře a legitimuje tak

³⁵⁾ StA Zámorsk, velkostatek Rychenburk, C 36, listy 298–301.

³⁶⁾ Národní bibliografie český a slovensky tištěných knih do roku 1800 (Knihopis) cituje tři různá vydání sborníku Evangelii a Epištol vydaných v Litomyšli u tiskaře Turečka. Vydával především letáčky a brožurky prodávané na trzích a poutích. Nepochybně jde o jeden z těchto: Evangelia (i též) epištoly na neděli a svátky.

³⁷⁾ První citát je nejasný, možná, že jde o reminiscenci ze Skutků apoštolských 17, 24. Druhý se týká 1. Listu Korintským 3, 16 ve volném podání.

jeho svobodné duchovní a individuální seburčení.³⁸⁾ Duch osvětlující tyto nezvyklé případy, emancipované od konfesijních vazeb, vane ve slovech knihy. Kdo by za tímto nekomfortním postojem nezahledl deformovaný, leč živý stín tradice protestantského čtení?

Nekatolické kořeny a individuální identita

Spojování kacířství s četbou nebo s přítomností nekontrolovaných knih je zcela evidentní. Přesto tu zůstává dilema, které monsignor Martini řešil jednostranně: má někdo knihy, protože je kacíř? Nebo je tomu naopak, a právě kniha vede k herezi?

Je velmi obtížné bezpečně soudit o skutečné identitě jednotlivců na základě výsledků, při nichž platí za správné popírat vše, co by člověku mohlo přinést potíže. S veškerou obezřetností, jakou vyžaduje pramen, přisuzující obviněnému předem stanovený obraz jeho „kacířství“, můžeme nicméně tvrdit, že zachycená populace vcelku čerpá původ svého postoje k psanému slovu a ke knihám ze zvyků i časově velmi vzdálené nekatolické minulosti. Tyto zvyky zcela nepochybně sehrály velkou úlohu v urputném lpení těchto prostých lidí na psaném slově, ať tištěném či rukopisném, po dvou staletích poznamenaných husitstvím a nekatolictvím.

Některé, rozhodně však menšinu, dosud vede vůle zachovat věrnost náboženství otců k odmítání jakékoliv vědomé asimilace s vládnoucím katolicismem. Avšak i u nich se během času obsah této staré víry redukoval na zachytivé symbolické body, pokud vůbec nebyl podroben radikálně novému výkladu. Smysl těchto postojů kolísá mezi generacemi i jednotlivci a eventuální výměny s emigranty v sousedních protestantských zemích tyto postoje utvrzují, ale zároveň i proměňují. Zdálo by se, že živá nebo latentní paměť rodu je to, co nejčastěji udržuje nebo probouzí pocit odlišnosti, zvláště pak postojem ke čtení. Vliv nejbližšího okolí, rodiny, sousedů a přitažlivosti, jakou na své okolí působí nejmilejší z těchto venkovských samouků, umožňují takovou obnovu. Stejným způsobem mohou k probouzení jednotlivců, dosud konformních s katolickou normou, prostřednictvím zaslechnutých slov, účastí na tajném shromáždění, kde se mluví o víře a snad i o jiných věcech, kde se zpívá a kde se někdy přijímá pod obojí, a stejně tak stykem se zakázanými knihami.

Čistě náboženská motivace se však neustále prolíná s jinými sklony, bytostně zakořeněnými v živém antiklerikalismu venkovanů a jejich synkretické a materialistické mentalitě. V roce 1729 starý, sedmdesátiletý podruh Jan Černý, který vlastní knihy a rád káže sousedům, argumentuje proti užitečnosti modliteb za duše v očistci: „... dokud mše svatá za mrtvé sloužena nebyla, větší také ouroda bejvala“. Znamená snad tento nejasný výrok, že mrtví zúrodňují půdu? Neboť „po smrti kam kdo padne, tam že vosta-

³⁸⁾ Suchý, Veselý a četní „bludaři“, doložení v této době, se nedají klasifikovat podle žádné z kategorií náboženského odpadlictví, jaké navrhuje Troeltsch, neodpovídají ani „Kirchentypu“ ani „Sektentypu“. Srv. Henri Desroches, Les Religions de contrebande, Mame 1974, zvláště pak úvahy o kulturním nonkonformismu, s. 128–133.

ne“ a ostatně „Očistec na tom světě máme“. Toto poslední sdílí protestantská víra a také víra jednoty bratrské.³⁹⁾

Může-li v 18. století záliba v knihách překročit čistě konfesijní rámec, je evidentní, že má své kořeny v husitském a pozdějším protestantském „habitu“. Odpovědi osmadvacetileté venkovanky farář Matěji Střelskému ze dne 14. prosince 1778 ve farním kostele v Heřmanicích shrnují všechny doktrinní prvky, které se roztroušeně nebo vcelku vyskytují u všech podezřelých a hluboko tkví v této náboženské tradici. Kateřina Koldová si je toho obzvlášť vědoma, pochází také z rodiny, která se v roce 1781 přihlásí k „víře beránkové“. Následujícími slovy vysvětlí její muž své všeobecné odmítání katolicismu, kalvinismu i luteránství: „Hned od maličkosti jsme v tom i naši rodičové z obojí strany. Však ona se myslím bude šikovat podle helvetský konfesi.⁴⁰⁾ To mně mí rodičové povídali, že od mistra Husa pochází.“ O tři roky dříve Kateřina takto svědčila proti svým rodičům:⁴¹⁾

„Jmenovitě slejchávala jsem od nich řeči proti článkům víry katolické, jak následuje:

- 1) Že jsou jenom dvě svátosti, křest a večeře Páně, a o těch, že v Zákoně psání stojí.
- 2) Že svatí boží jsou v nebi, ale že nám na zemi nic nemůžou pomoci.
- 3) Obrazové svatý, že jsou modly.
- 4) Ne catholická, ale evangelická víra, že je dobrá.
- 5) Svátost oltářní, že ne pod jednou, ale pod obojí způsobou přijímání máme a z kalicha také pít, a to že nám kněží nepřejou a upírají.
- 6) Odpustkové, že nic platný nejsou, a bratrstva také.
- 7) Na poutě chodit, že věc daremná jest.
- 8) Očistec po smrti, že žádný nejní, nobrž jenom dvě místa, nebe toliko a peklo, a již nic víc.

Tomu všemu jsem arci věřila, ačkoliv když jsem slovo boží v kostele slyšela, vám sem zase věřila...“⁴²⁾

Je nepochybné, že malá část obviněných se alespoň z části hlásí k dědictví jednoty bratrské. Nedovídáme se to bezprostředně z výslechů, ale z jiných méně častých písemností, jako jsou například spisy Jana Šlerky. Řemenář neb uzdař z východočeského

³⁹⁾ Výslech Jana Černého z Žerčice, farnost Dobruška, odpovědi č. 9 a 12, výslech Jiřího Hlaváče, odpovědi č. 10 a 12 – APA I, H 2/5,4292.

⁴⁰⁾ Václav Schultz, Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII., Praha 1915, s. 132. Ve vsi Horkách, kde bydlí Jan Kolda a jeho žena Kateřina, se 80 osob, tj. 17 domácností, po vyhlášení tolerančního patentu v prosinci 1781 přihlásí k víře „evangelické“ spíše než k „luteránské“ nebo „kalvínské“.

⁴¹⁾ APA I, H 2/9,4439.

⁴²⁾ Kateřina Koldová a její muž vlastní zakázané knihy. Není snadné rozlišit, co v její víře pochází z četby a co z rodinné náboženské tradice. Ať je tomu jakkoliv, nekatolický vliv v nejšířším slova smyslu je nesporný. Mnohé z jejích myšlenek nacházíme již kolem roku 1420 u radikálních husitských táboritů. Antiklerikalismus a obrazoborectví se často vyskytuje u osob podezřelých z kacířství. Tyto rysy, ale i jiné, jako sklon k rouhačství, neprozrazují nutně protestantské dědictví. Tento soubor prvků však otevírá dvě navzájem propojené otázky, týkající se podmínek předání a možnosti nového vytvoření určitých myšlenek nebo postojů vně vybudovaného systému.

města Poličky se nejprve v čele malé skupiny uchýlí v roce 1762 do Slezska a později do Berlína, kde se stane nežádoucí osobou kvůli svému nekomfortnímu sektářství. Setkáme se s ním znovu v hornouherských župách. Jeho nedávno nalezená kronika Spis spolu sebraný z rozličných písem starobyklých předků českých, která zůstala v rukopise, nám říká, že se autor jako jeho děd považuje za „staršího“ jednoty bratrské. Vypráví v ní o utrpení českého národa, držitele pravé víry, vzdorujícího již tisíc let římskému Antikristovi.

Šlerkův případ je zcela výjimečný. Málokdo se, pokud vůbec bude moci, výslovně odvolá na jednotu bratrskou. Po roce 1781 se budou hlásit k „víře beránkové“ nebo zvolí kalvinismus, jakoby vzpomínka na tuto filiaci byla už zcela setřena. Koncem 18. století a počátkem 19. pak východní Čechy poskytnou nejurodnější půdu pro sekty i pro to, co bylo nazýváno blouznivectvím, v němž se spojují různé prvky pocházející z husitství a protestantismu s přesvědčením o přímém osvětlení duchem, jehož si nese-me v sobě a který vždy není totožný s Duchem svatým. Tak k velkému úžasu úřadů po roce 1781 začnou bujet „marokáni“, „abrahamité“ a mnozí další deisté a sociální utopisté, pocházející v přímé filiaci z podezřelých kacířů 18. století.

Do roku 1779 žádný z nich nedozná, že není katolík, a téměř všichni prohlašují, že se polepší a přijmou církevní tresty, snad v naději, že se vyhnou přísnějším trestům, které pro ně má v záloze stát. Vzácné výjimky se týkají jen emigrantů, kteří se vrátili z ciziny na návštěvu k rodině a známým a zároveň kolportovali knihy nebo přinášeli vzkazy. V 18. století stále ještě dochází k emigraci rolníků a řemeslníků kvůli víře, především z východních Čech a západní Moravy.

Důvody mohou být různé. Činnost hraběte Zinzendorfa, který v Herrnhutu vytvořil novou Unitas Fratrum, dosti odlišnou od původní jednoty, i existence kolonií českých emigrantů v Rixdorfu u Berlína i jinde posilují zvenčí malé skupinky zatvrzelých a zároveň je ovlivňují. Emigrace s sebou nese rozmanitý konfesijní nátlak. V Saské Lužici se přichozí v hraničním městě Žitavě musí vzdělat v luteránství a složit zkoušku, než mu je dovoleno ucházet se o měšťánské právo. Z Čech se ale, jak se aspoň zdá, neodchází jen z náboženských důvodů. Mnoho dvojic, kterým pán odmítá dát svolení k novému sňatku, v noci uprchne do sousední země, kde je pastor sezdá. Takové dvojice se často vracejí domů, přesto, že je čeká pronásledování. Továři na velkém vandru a tkalci také často navštěvují Žitavu. Jejich případ je méně průhledný, neboť ekonomické cíle se tu mohou spojovat s podstatně podezřelejšími motivacemi.

Ať je tomu jakkoliv, když se na čas usadí v Žitavě, nový obyvatel se nutně luteranizuje. Překlady některých autorů, hojně čtených v německy mluvících zemích, třeba Arndta, Müllera, Kegela, šíří mezi čtenáři často velmi spiritualistické luteránství. Všechna tato literatura vychází z pietismu, který v Čechách vyvolává o to víc rezonanci, že se tu setkává se zvláštní vnímavostí. Díla tištěná počátkem 18. století v Žitavě rovněž Čechem Václavem Kleychem a šířená v tisících výtisků po celé zemi křísí českou evangelickou tradici. Lidé, prokazující svou identitu vlastní četbou a zálibou v knize, mluvou i odmítáním katolických praktik, jako jsou posty nebo uctívání svatých, jsou de facto sevřeni mezi dvěma představami o tom, co vlastně jsou, a obě tyto představy jim jsou vnucovány zvenčí. Jestliže doma kacíři ztělesňují „zvrácenost“ nebo „mor“ („lues haretica“), pro-

testantská Evropa v čele s Pruskem v nich vidí svědky věrnosti víře v protivenství. Cenzori i protektoři je po svém způsobu nazývají protestanty. V Čechách se situace vymyká této konfesijní diferenciaci. Podezřelí se často nacházejí jinde, než kde to předpokládá cizina i katolická autorita. Absence nekatolických kněží, malý počet predikantů, podloudné přinášení knih, nelegálnost vyznání, to vše podporuje bujení mnoha zcela individuálních životních způsobů, stejně jako formování sítě vztahů často omezených jen na uzavřený svět jednoho panství, kterou však můžeme sledovat někdy v pohybu přes celé Čechy, ve stopách putování některého emigranta.

Koloběh knihy

Jak se dá na českém venkově v 18. století vytvořit knihovna, nebo snad lépe řečeno, sbírka knížek, jejichž počet jde od jediného exempláře po dvacítku knih? Většinou se však jedná o dvě nebo tři knihy, k nimž se mohou připojit letáčky a rukopisné listky.

Přesně můžeme zachytit jen přítomnost knih zakázaných církví. Naše prameny jen zřídka zaznamenávají, že se u podezřelého našla ta či ona kniha, která prošla filtrem cenzury. Recepce povolené katolické produkce i většiny kolportovaných písní⁴³⁾ nám více méně uniká. Pravděpodobně neexistuje žádný pramen informací o všech knihách vyskytujících se ve venkovském prostředí, srovnatelný co do bohatství s výsledky vedenými kvůli kacířství.⁴⁴⁾

Ze zpráv o výsledcích a z „patentes vernaes“ arcibiskupství víme, že misionáři i faráři rozdávají písně, katechismy, postily stejně jako růžence a svaté obrázky. Také se stává, že někdo doma schraňuje a chová pohromadě katolické i zakázané svazky.⁴⁵⁾ Několik obviněných si nikdy nedalo farářem schválit doporučené spisy, jako je Rajska růže, jezuitská tzv. Svatováclavská bible nebo Paroubkovy Žalmy. Misionáři pravidelně při prohlídkách nacházejí letáčky, rukopisy a tisky, jejichž inspirace, ať je sebevíce „pověřivá“, dokazuje zjevně katolickou akulturaci: kupř. „Longitudo Christi“. List Lvu V. Papežovi, Modlitby svatému Kryštoforovi, usnadňující nalezení ukrytých pokladů, List psaný v Betjam... atd. Nacházíme tu smíšený svět, jehož rozlohu je bohužel těžké odhadnout.

Vraťme se po všech těchto výhradách k zakázaným knihám. Ludmila Horynová a její manžel, chalupníci na pardubickém panství, doznali při výsledcích v roce 1755, že doma

⁴³⁾ Koncem 17. a v 18. století má většina letáčků a knížek prodávaných podomně nebo na trzích a poutích podobu duchovních a jiných písní. Knihopis českých a slovenských tisků do roku 1800, který nezahrnuje letáky, vyčísľuje 6694 vydání sešitků, z nichž většina pochází z 18. století (tento číselný údaj představuje minimum). V 75 % mají náboženskou tematiku.

⁴⁴⁾ V Praze zkoumá J. Pokorný inventáře pozůstalostí pražských měšťanů z 18. století – viz Jiří Pokorný, *Knihy a knihovny v inventářích pražských měšťanů v 18. století (1700–1784)*. AUC-HUCP XXVIII/1, 1988, s. 41–64, posluchači doc. R. Nového na Filozofické fakultě UK studovali inventáře farářů pražské diecéze po Bílé hoře. Tyto dvě populace nelze srovnávat s námi zkoumanou skupinou osob. Výsledky možná nezahrnují veškeré knihy ve vlastnictví jednotlivce v určité chvíli, ukazují je však v konkrétní situaci a z toho plyne jejich důležitost.

⁴⁵⁾ Mezi podezřelými, citovanými v těchto řádcích, se to týká Františka Šakra, Matěje Švančary, Jana Černíka aj.

přechovávali ve třech rozdílných skryších jednadvacet zakázaných knih a několik rukopisů. Lozický rychtář Karel Hrubeš jich v roce 1729 vlastnil tucet. Mezi nimi Hájkovu Kroniku.⁴⁶⁾ Ukládal je prostě do truhly nebo je volně nechával ležet na lavici, což vedlo k udání.

Část knih pochází od rodičů. Rodinné dědictví však nepostupuje vždy nutně tou nejpřímější cestou: teta, bratranec nebo švagrová také odkazují knihy. Je to hra spřízněnosti? Volba určená úrovností gramotnosti nebo tajného vyznání víry? Náhoda při koloběhu knih?

Oběh knih je dost složitý. Nejstarší díla byla vydána před rokem 1620 v Čechách a na Moravě. Jiná vyšla v 17. století z německých tiskařských lisů na popud českých kněží v emigraci. Nejnovější svazky hromadně přicházejí z lužické Žitavy a z dalších německých měst: Lipska, Berlína, Halle, abychom uvedli jen ta, která se vyskytují nejčastěji. Knihy předávané z jedné generace na druhou mezi vrstevníky tak vytvářejí pohyblivý celek. Každé postoupení nebo každý nový přírůstek může proměnit článek tohoto celku. Knihy se neustále půjčují, vyměňují, prodávají a kupují z druhé ruky. Ze zabavených knih Ludmily Horynové je pouze patnáct jejím majetkem; to je zcela běžný případ. Kniha je majetek movitý a takové majetky, byť sebezakázanější, nezůstávají ve své skryši.

Pro tyto tiskoviny existují dva druhy trhu. Ten první, vnitřní, zahrnuje příbuzenstvo a okruhy venkovské komunity. Ten druhý se nalézá vně obvyklého rámce každodenního života. České cesty brázdí četní pocestní. V zemi, kde obyvatelstvo mělo být v zásadě nepohyblivé, vzhledem ke dvojí – osobní i ekonomické vázanosti poddaného, vlastně vidíme mnoho pohybu. Formany vykonávající tažnou robotu v našich pramenech nenacházíme. Oproti nim mohou podloudně přinášet knihy různí překupníci plátna a nití, vysloužilí vojáci nebo vojáci ve službě, tovaryši na velkém vandru, uprchlíci z panství, tuláci, lidé pocestní všeho druhu. Takovou totožnost si někdy zvolí emisari z ciziny jako Slavík, Čoudil nebo Einsiedler, který zemře ve vězení, nebo také některý z predikantů procházející krajem. Tito podloudníci přicházejí z Německa a hornouherských žup. Někteří trvale bydlí v cizině, jiní mají bydliště v zemi a cestují tam a zpátky. Většinou se každý spokojí s tituly, které nabízejí, i když je možno u nich určitou knihu objednat, jako to udělal Jiří Samec v roce 1779. Jen výjimečně si někdo opatří knihu při osobní cestě: kupříkladu jeden venkovský kantor využije návštěvy u syna, který je v Praze rezenschorim a tudíž dosáhl značného společenského postupu, aby si zakoupil bibli.

V odpovědích podezřelých se často uvádí cena zaplacená za knihy. Karel Hrubeš v roce 1729 zaplatí za jednu ze svých knih rýnský a 30 krejcarů.⁴⁷⁾ „tu jsem koupil od jednoho šejdíře, co len kupoval a do Žitavy docházel“, za jinou dal rýnský „starému Ondráčkovi z Lůže“, tedy ze stejné farnosti. Ve stejné době poblíž Prahy Jiří Šťastný, čeledín pohybující se stále mezi dvěma hospodáři, koupí za dukát a 24 krejcarů Kleychův

⁴⁶⁾ Václav Hájek z Libočan, *Kronyka česká...*, Praha 1541, 4°, 527 s.

⁴⁷⁾ Bylo by třeba porovnat uváděné ceny s cenami obvyklými na oficiálním knižním trhu s hodnotou za ně směňovaných statků.

Špalíček⁴⁸⁾ od selského syna z Roudnice. Za stejný titul zaplatí v roce 1745 Rosina Čepková jen 17 krejcarů. Sedlák Pavel Čačák si v roce 1729 vypůjčí čtyři zlaté, aby si mohl koupit Philadelphovu Postilu. Podobných případů bychom mohli uvést mnoho.⁴⁹⁾

Transakce se neuzavírají výlučně v penězích. Mezi sousedy se jedna kniha směňuje za jinou, v té chvíli žádoucnější, a také najdeme mnohem překvapivější směny. Knihami se splácí půjčka, kterou nelze jinak zaplatit, někdy dokonce snad i s úrokem. Kniha je také platební prostředek: jiná naše známá, Ludmila Horynová, která sama obchoduje s knihami, dostane od nějakého Černíka, krejčího ze sousední vsi Vyšenovic, Písňe evangelické, prý jako odškodné za ukradené spodky. V roce 1729 šestatřicetiletý sedlák Matěj Bina přenechá Jakubu Hrubešovi, příbuznému telčického šenkýře Karla Hrubeše, evangelium velkého formátu za větel ovsu.⁵⁰⁾ „A on mne z něho neupomíná, myslil jsem, aby to bylo za něj,“ říká. V roce 1753 si Matěj Hlaváček vzpomíná, že před osmi lety jeho otec získal Nový zákon výměnou za tele. Václav Schultz (Šulc) z Ovence u Prahy má v roce 1729 v úmyslu knihou uhradit výdaje spojené s pohřbem svého čeledína, který zemřel na mor. Čačák jako platidlo za nákup druhé knihy nabídne hrách. Na venkově je citelný nedostatek oběživa a kniha vstupuje do okruhu náhradních platidel. Má především tržní hodnotu, nezávisle na osobním, citovém nebo náboženském poutu, jehož je předmětem.

Rukopisy

O oběhu rukopisných prací vyšetřování nepodávají takové množství údajů. Každopádně však existují jednotlivé místní okruhy a téměř profesionální pisatelé: učitelé, kantoři nebo rektoři, někdy i rychtář, jako ve známém případě dobrého katolíka a zamožného milčického sedláka F. Vaváka, který na sklonku 18. století píše své Paměti. Ostatně, není jediný.

V českých a moravských muzeích se dochovalo mnoho rukopisných svazků, většinou vyhotovených pro farní kúry a literátská bratrstva, mezi nimi i ilustrované kancionály. V 17. a 18. století se jedná o úplné nebo částečné opisy tištěných předloh, doplněné o další texty podle chuti písaře nebo objednavatele. To, že je kniha zakázaná, není jedinou pohnutkou k opisování, neboť se opisují i zcela pravověrná katolická díla. Roli tu hraje i relativní vzácnost tištěné knihy, potíže s jejím obstaráváním a možná i její cena. Mnoho čtenářů vlastní rukopisy vyhotovené jinými. Také se může stát, že si je zhotovují sami. Abychom citovali jen jeden příklad: Jan Černík si v roce 1775 opisuje úryvky ze dvou svých knih. Vyslýchající misionář se jej neptá, k jakému účelu trpělivě kompiloval věci, které už vlastní v tištěné podobě. Černíkova výpověď nám poskytne určité vysvětlení:

⁴⁸⁾ Špalíček. Nábožních křesťanů ruční knížka..., Žitava 1709, 16°, osm vydání do roku 1782.

⁴⁹⁾ Výsledky podezřelých z kacířství obsahují dost údajů, umožňujících si udělat představu o cenách knížek. V tomto případě může samozřejmě citovaná hodnota kolidovat s tržní hodnotou.

⁵⁰⁾ Větel se rovná čtvrtině strychu, tj. zhruba 13,3 kg. Ekvivalenty větele žita podle Emanuela Janouška, Historický vývoj produktivity práce v zemědělství v období pobělohorském, Praha 1967, s. 108.

„16) – Vy jste vyznal, že máte Špalíček, Zákon o Přemýšlování,⁵¹⁾ mimo těch nachází se Bible, knížka psaná s deškama, jiná bez deštěk, jiná taková, item tři listy psaný. Od koho tu všechno?

– Tu Bibli (Sunt Biblia Hallensia) našel jsem v kupě sena na mý louce je tomu 4 léta; nevím čím by byla; ta je má, já ji psal z toho Špalíčku a z toho Přemýšlování (inventum est ita); to jsem psal ze Špalíčku, jak jsou písničky (ita est); ty tři listy jsou toho Franze Hrona jináč Pánka, on je mně půjčil.“

„Inquiratur“, uzavírá se protokol. Opisovat několikrát stejnou knihu je zcela smysluplná činnost. Výběr úryvků sám o sobě dává vzniknout ineditnímu textu. Psáním se sestavují na základě vytištěných materiálů nové objekty. Udělat si sám, v každém případě za cenu velké námahy knihu, zesiluje pocit vlastnictví. „Ta je má, já ji psal,“ říká Černík. Opsat, znamená knihu si lépe přisvojit.

Dostupnost vzdělanosti

Kde se naučili číst tyto většinou málo vzdělaní venkované nebo řemeslníci, kteří sami čtou nebo alespoň naslouchají předčítání? Výsledky to jen zřídka upřesňují. V rodině, ve škole, u řemesla jsou uváděna místa. Jejich jednotlivý podíl však nelze kvantifikovat. Soukromá výuka, od rodičů, jistě sehrála nezanedbatelnou úlohu, ale často ji vnímáme jen jako mezeru, jako to, co se o zdědění knih, používaných předchozími generacemi, neříká. Občas se přece jen najde zmínka o takovém rodinném zasvěcení: rodiče Magdaleny Židlické, které je v roce 1748 49 let, ji prý, jak sama říká, trochu naučili číst. Na rozdíl od ní několik podezřelých vypovídá, že v dětství chodili do školy, ale to nemusí nijak souviset s jejich současnou schopností luštit texty. Citovaná Anna Němečková v roce 1753 uvádí, že ji rodiče posílali se sourozenci do farní školy. Připomeňme, že její otec, vestecký sedlák, téměř neumí číst. Jak jsme viděli, je to pro ni znak katolicismu. Matka je naopak pilnou čtenářkou kacířských knih a už musela složit vyznání víry. „... i ona nás k tomu nutívala, my jsme ale jinších věcí hledávali, jak mladí lidé dělaj.“

Václav Slavík, podloudný přenašeč a „disseminator“ knih objasňuje při jednom z mnoha výslechů, jimž byl podrobován až do roku 1762, jak se dostal ke knize a vzdělanosti. Při vyšetřování vedeném v červenci 1748 je Slavíkovi 37 let. Narodil se prý v Ředčicích, vsi pardubického královského panství na území holické farnosti. Rodiče, venkované neznalí čtení, ho poslali naučit se „liternímu umění“ ke kantorovi Pleskotovi do vsi Bělé. V městečku Holice, které v době Slavíkova dětství mohlo mít 2. 500 obyvatel,⁵²⁾ je škola s učitelem a varhaníkem. Rodina má určité své důvody, když svěřuje syna vesnickému kantorovi, který nebydlí nijak blízko, protože Bělou a jejich bydliště dělí vzduš-

⁵¹⁾ Pravděpodobně překlad Zwölf gesittliche Andachten Philipa Kagela, hojně se vyskytující v českém překladu u podezřelých majitelů knih. V češtině Dvanáctero duchovně nábožné přemýšlování, 1. vyd. Žilina 1669 a dalších sedm vydání do roku 1783 (osm na Slovensku, tři v Lužici, jedno v Praze a jedno bez udání místa).

⁵²⁾ Potvrzuje to nepublikovaná fase z roku 1713 o příjmech farností (APA I, rejstřík B 15/1, chrudimský kraj, pardubické vikářství, holická farnost).

nou čarou vzdálenost dvaceti kilometrů. Pozdější Slavíkova dráha by mohla vzbudit podezření, že tu existuje sdílená tradice tajného protestantismu (později vstoupí do učení ke krejčímu Valentimu v jiné vesnici a ten mu prý dodává knihy).

Je už snadnější si představit, jak se člověk dostane ke knize. Profesionální okolí může fixovat a posílit předchozí zkušenosti. V některých případech hraje snad roli iniciátora; některé výsledky rozhodně takový dojem budí. Jakub Dvořák, vinař z Ovence v libocké farnosti, objevil knihy díky kolegovi, který mu „schválil knihy“. Jiné případy jsou méně jasné. Josefu Brabencovi, kterého do lužického Gersdorfu údajně zavedly záležitosti související s jeho povoláním, prý dvě knihy daroval jistý krejčí, Čech a emigrant, u kterého se ubytoval. Po návratu do Čech se náš cestovatel pustí do kázání, s vědomím síly nabyté novým věděním a také s jistotou, že ho ochraňuje palec z oběšence koupený za značný peníz od kata. „... nejni jedna toliko víra, v který by lidé k spasení přijíti mohli, ale že jich jest 77... od Slezákův a Sasův že se nedrží Rodička Boží za svatou... Smrt že nejni nic jiného, nežli nějaké sen; peklo tady, že co jiného jest nežli nějaké tmy...“ Je zatčen a pro pohoršující výroky a podezření z kacířství dne 9. ledna 1767 odsouzen k roku nucené práce „v železách a poutách“.⁵⁵⁾

V řadě měst a městeček se naši čtenáři mohou dostat do styku s židy. Židé se také několikrát objeví na okraji našich pramenů. Prodávají veteš a staré knihy. Jsou lidmi knihy víc než kdo jiný, a právě proto přitahují. Lidmila Baurová, Václav Janeček, Jiří Chaloupka, Jiří Pšenička, Jan Pita, Jan Vacek a Lukáš Volný v roce 1748 zaplatí za takové přiblížení životem. V pěti městech bydžovského a hradeckého kraje pro ně vzplanou hranice. Nepokoušeli se snad s krejčím Pitou, žákem rabína Mendla, až příliš důkladně vykládat bibli? ⁵⁴⁾ Do jejich „izraelské sekty“ („secta judaica“), jak ji nazývají reskripty Marie Terezie, bylo zapleteno nejméně 61 osob, které apelační soud všechny odsoudí k různě tvrdým trestům. O dvacet let později se ve stejné oblasti znovu vynoří totéž hnutí.⁵⁵⁾ K podobným stykům týkajícím se knih docházelo mezi židy a křesťany sice zřídka, ale už od konce 17. století. A v červnu roku 1732, ve chvíli, kdy se pozornost státu obrací k tomu, co považuje za odpadlictví, udá piaristický misionář Victorinus a Matre Gratiarum (Dermíšek) dva sedláky ze vsi Oseček, „kteří disputovali o Písmu s poděbradskými židy, uváděli své výklady a z paměti recitovali Davidovy žalmy.“⁵⁶⁾

Pokusme se přesněji zobrazit školní instituci, jakou mohli naši obvinění poznat. Situace se od prosté vsi po královské město značně liší. Města jako Chrudim nebo Čáslav si počátkem 18. století platí kantora, subcantora, ludimagistra a několik pomocníků. Před tereziánskými reformami a uplatněním reskriptu ze 6. prosince 1774, zahrnujícího povinnou školní docházku všech dětí starších šesti let, máme jen málo údajů o školách nebo výuce na venkově. Přesto si však v každé farnosti pražské diecéze můžeme ověřit

⁵⁵⁾ SÚA Praha, AS 178,43/374.

⁵⁴⁾ SÚA Praha, AS 170,41/368, APA I, H 2/5,4290, H 2/5,4292, H 5/2-3,4315, StA Zámorsk, BA IV/i/21, kart. 33. Sdělení datované 12. dubna 1747, podepsané chrudimským vikářem, zmiňuje Mendla jako kolportéra procházejícího vesnicemi a rozmlouvajícího lidem četbu katolických knih jako „knih falešných a klamných“.

⁵⁵⁾ StA Zámorsk, BA IV 1/4, kart. 74.

⁵⁶⁾ APA I, H 2/5,4291. Jde o sedláky Francouze a Chadimu.

založení školních budov a existenci učitelů v letech 1677, 1700 a 1713. V roce 1700 se podle mých propočtů dá jejich počet odhadnout na tisícovku.⁵⁷⁾ V roce 1779 bylo v Čechách asi 1272 triviálních škol, a jsou-li statistiky spolehlivé, v roce 1781 jich bylo 1906.⁵⁸⁾ Populace pokrytá školstvím rychle narůstá. Odhad pro rok 1775 obnáší 30 tisíc dětí, tedy snad 15 až 16 % dětí mezi šestým a dvanáctým rokem, v roce 1779 je dětská populace více než dvojnásobná a v roce 1784 dosahuje počtu 119 tisíc dětí, tedy 59,4 % dotyčné věkové kategorie. V roce 1828 projde 91,1 % dětí triviální školou.⁵⁹⁾ Před posledním dvacetiletím 18. století tedy navštěvuje školu jen menší část dětí, a to většinou jen přes zimu. V zásadě se učí katechismu, číst, psát, ve městě hudbě a možná trochu počítat. Poskytovaná výuka však často všechny tyto znalosti nepředává.

Čeští řemeslníci a rolníci podezřelí z kacířství zřídka podepisují svá „reversales“. Schopnost se podepsat dnes už nepovažujeme za bezpečný ukazatel znalosti psaní. Na základě těchto dokladů tedy můžeme vyčíslit procento čtoucích nebo píšících. Ostatně nebude podobná statistika nikdy možná, poněvadž počet těchto „reverzů“ roztroušených po archivech je v této chvíli nevyčíslitelný. Materiál, který zde předkládám, je pouhou ukázkou. Ve vyznáních víry se ale stále opakuje tato věta: „Poněvadž neumím psát, podepsal jsem se vlastní rukou třemi křížkami“. Nekryje se tedy z velké míry nepřítomnost podpisu s neschopností psát? V rámci naší hypotézy se přes všechny možné výhrady pokusíme předložit několik číselných údajů. V daném stavu výzkumu použijí pouze „reversales“ 192 venkovanů z krajů čáslavského, chrudimského nebo kouřimského, kteří složili přísahu mezi lety 1713 a 1771.⁶⁰⁾ Dvě třetiny z nich jsou muži. Jen 42 % z celkového počtu se podepíše a mezi nimi nacházíme jen jednu ženu. Přesto však je 90 % těchto mužů a žen obviňováno z toho, že doma četli a přechovávali knihy. Jedna z žen, které se nepodepsaly, knihy půjčovala a prodávala. Zdá se tedy, že schopnost číst výrazně přesahovala na českém venkově ovládnání psaní.

Třebaže se zjistilo, že naši podezřelí umějí číst, nemusejí nutně být schopni přečíst všechny druhy písemností. Výsledky čas od času prokazují neúplnou schopnost dešifrovat texty. „Umím číst písmo tisknutý, ale ne psaný,“ vysvětluje v roce 1729 Jan Stěna, devětadvacetiletý veletovský švec. Umí psát, ale ne psacím písmem. O půl století později Kateřina Koldová není schopna přečíst duchovní písně, které si nechal opsat její manžel. Neumí rozluštit rukou psaný text. Můžeme jít dál a domnívat se, že takové rozlišování mezi tištěnými a psanými písmeny představuje určitou normu? Nechápe to snad Tomáš Vobecký v roce 1729, když neumí upřesnit, jakou úroveň mají čtenářské schopnosti jeho přítele Čačáka?

⁵⁷⁾ Soubor otázek z roku 1677: APA I, rejčtříky B 11/7 až B 13/4a; z roku 1700: B 13/4 až B 14/17; fase z roku 1713: B 14/18 až B 14/29 a B 15/1 až B 15/24.

⁵⁸⁾ Extrapolace na základě údajů doložených v letech 1779 až 1789. Pro srovnání, pouze 4 % slezských dětí v roce 1770 docházelo do školy. Srv. O. Kádner, Vývoj a dnešní soustava školství I, Praha 1929, s. 59.

⁵⁹⁾ Michail Kuzmin, Vývoj školství a vzdělání v Československu, Praha 1981, s. 64. Kuzmin dospěl k těmto údajům na základě úředních rakouských statistik a výsledků několika dalších badatelů.

⁶⁰⁾ APA I, C 105/5,2018, H 5/2-3,4314, H 2/6,4294.

„28) – Také-li ten dotčený Čačák u sebe v domě měl nějakou psanou písničku?

– Měl...

30) – Také-li on kdy tu písničku zpíval?

– On zpíval a já jsem ji s ním také zpíval.

31) – Také-li on Čačák umí psaný čísti?

– To nevím, umí-li *jinčiči* čísti, ale písničku zpíval.“⁶¹⁾

Neoznačuje snad toto „jinčiči“ právě to, co obvykle venkovský kovář neovládá?

Čist text neznamená nutně sledovat slovo za slovem, od začátku až do konce. Existují úspornější formy pochopení, které části našich čtenářů postačují. Rejstřík formálního rozpoznání se tu setkává s rejstříkem porozumění. Pochopit obsah knihy skrze její skladbu je také forma poznání. Vobecký vyvolá nedůvěru examinátora, protože podrobně popisuje obsah jedné z Čačákových knih. Přitom tvrdí, že ji měl v ruce jenom dvakrát. Pročítal ji snad tak důkladně? „Nečetl jsem v ní tak mnoho, ale díval jsem se pořáde, jaké jsou v ní kapitoly.“ A uvádí po pořádku názvy jednotlivých částí: Činy apoštolů, Epištoly svatého Petra, svatého Pavla, Zjevení a Výklad k Starému zákonu.

Svědectví tohoto typu otevírá rozsáhlý problém skutečného porozumění textového sdělení. Jak vlastně títo málo vzdělaní venkované rozumí knihám, s nimiž zacházejí? Jejich pochopení se jen málokdy zdá bezprostřední a úplné. Mnozí tvrdí, že své četbě nebo tomu, co jim bylo předčítáno, neporozuměli, což by mohla být výmluva, dobře pochopitelná tváří v tvář inkvizitorovi. Všichni jim ale svým způsobem rozumějí. Kniha je často jen opora a nezbytná reference. Čtenář vždy dá volný průchod svým interpretačním schopnostem, ať už skutečně pronikne do podstaty textu postupně či opakovaně pročítaného, nebo když se jej zmocní prostřednictvím mnemotechnických záchytných bodů.

Analfabeti doktríny

V takové situaci omezené gramotnosti jsou doktrinální znalosti vyslychaných také velmi neúplné.⁶²⁾ Jiří Černík, v roce 1755 třiatřicetiletý, si představuje, že biřmování slouží k odpuštění hříchů. V roce 1725 si v Praze chudá žena Anna Vojtěchovská plete svátosti a Svatou Trojici. „Kolik jest svátostí?“ ptá se jí misionář, kterým není nikdo jiný než Mateřovský. „Tři. Bůh Otec, Bůh Syn, Bůh Duch Svátý.“ „To se nestydíte, že ani nevíte, kolik jest svátostí? – Vašnost, já jsem stará již 80 let, a když jsem byla mladá, tehdy mě nenaučovali, a již se toho naučiti nemůžu.“ Podobně se část vyšetřovaných, u nichž jsou patrné pohusitské kořeny, nachází v dogmatické interkonfesionalitě, která se zčásti dá vysvětlit neznalostí. V témže roce (1725) a rovněž v Praze služka Anna Uhlířová nevidí rozdíl mezi přijímáním večeře Páně pod obojí a katolickou eucharistií.

Tuto ženu však nemotivuje snaha zůstat věrná víře předků, ani touha dávat najevo horlivost ve vyznávání katolické víry a jejích obřadů. Jako mnoho jiných, očekává od gest, niterně vlastně chápaných jako gesta magická, bezprostřední účinek. Účast na

⁶¹⁾ Podtrženo autorem.

⁶²⁾ Termín navržený Jackem Goodym, *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge 1968.

tajných shromážděních, naslouchání předčítání, přijímání pod obojí také – a možná především, znamená doufat v pomoc a ochranu. Jakmile se Uhlířová v jedné pražské zahradě ze zvědavosti zúčastnila přijímání pod obojí, zjistila, jak sama říká, „že nejní nic platný, neb sem od toho času žádného požehnání, ani kus chleba neměla.“ Rituál měl neblahý důsledek: místo, aby jí pomohl k blahobytu, přivolal na ni navíc i podezření z kacířství. Nyní tvrdí, že je třeba uctívat Nejsvětější Rodičku Boží a svaté. Je to výraz skutečné víry, nebo jen předstírá? To není rozhodující. Jak ale poznala nezbytnost tohoto kultu? „Věřím, neb jsem to četla v knihách“, odpovídá a tak dává svým inkvizitorům nejvyšší možný důkaz své upřímnosti. Nepřijde jí na mysl, že tímto výrokem jen asi posílí jejich podezření. Neměla by se v tomto bodě odvolat na kázání svého faráře? Kniha pro ni představuje vyšší autoritu, než je autorita examinátorů, hlásajících, že pouze oni učí jediné pravé a „samospasitelné“ víře. Svědectví Jana Fialy, další osoby zapletené do případu Bláha-Vorlíček, rovněž potvrzuje tuto bytostnou moc knihy. Tento handlíř s drůbeží a podomní obchodník odpovídá svým soudcům: „Já neumím čísti, ale hotov sem o očistci to věřiti, co mě ráčíte naučiti.“

Kniha má bezprostřední schopnost vzbudit víru. „Kdybyste do knížky nahlédl, taky-li ste to uvěřil,“ namítá v roce 1778 „haml-knecht“ Matěj Švančara svému švagrovi Vojtěchu Kohoutovi. Kohout se natolik nechá přesvědčit, že nakonec neujde zatčení. Není důležité, že v tomto případě jde o popírání potřeby uctívat svaté. „Kdybyste jen do Písma nahlédl“, naléhá Švančara, „hned byste poznali, že co se vám zapovídá, dobré jest, a co se vám dovoluje, zlé jest.“ Kniha je poznání a absolutní pravda. Překvapuje pak, že se kněží nechtějí podělit se všemi o vlastnictví a užívání náboženských knih? „... sou starý knihy lepší, nežli ty nové, a... proto kněží zanechávají sobě knihy lepší a dávají lidem horší,“ svěřuje se Kohoutovi Švančara.

Pravda knihy však přesahuje pravdu jejího obsahu. Pravdou je kniha sama ve své konkrétní a hmotné podobě. Anna Novotná je o tom do té míry přesvědčená, že bez zaváhání odmítne víru v očistec slovy: „Já mám Syrach⁶³⁾ a Evangelium a před ním (synem) řekla jsem jednou: prohlašuje se očistec a nikde o něm nestojí, ani v tom Syrachu, ani v Evangelium; a on mi odpověděl: ani v tom malém Evangelium nikde není a přidal: já ho nevěřím.“

Pochopíme, že tajemná zakazovaná kniha jako předmět fascinace přitahuje i nejvěrnější katolíky. Veronika Niznerová a František Šagr z Bezna jsou v roce 1779 sousedy Anny Novotné, o níž je známo, že nedobře smýšlí. Žena podlehne svodu duchovních písní, které jí Novotná zpívá; pomáhá jí to snášet žal, do něhož ji uvrhla bratrova nemoc. Šagr, chalupník a zároveň zednický tovaryš, má doma jen dobré knihy, poznamenává inkvizitor. Nebrání mu to však v hlubokém osobním přesvědčení o neodolatelnosti „luterské“ knihy. Podle svědectví prý řekl podruhyňi: „... že ty dolejší knihy sou sladký, a kdyby je jednou četla, že by se jich nikdy nespustila, a svý, že hned zahodila.“ Magická síla zakázaných textů tak stále platí i na úsvitu osvícenství.

„Katolická víra je špatná, protože pochází od kata; evangelická je dobrá, protože pochází od Evangelia.“ V těchto vedle sebe položených zcela běžných výroci operuje

⁶³⁾ Syrach: běžné označení Kazatele v našich pramenech (a ostatně také v luteránském Německu).

jeden a týž postup analogické derivace; málo sejde na tom, že etymologicky je pouze druhý výrok správný. Jestliže kat indukuje katolické, a tak prokazuje bytostný úpadek církve a jejího učení, evangelium plně legitimuje pravou víru, která má zdroj v posvátné knize. Tato kniha předává zjevenou pravdu. Podstatou záliby v knihách, projevované našimi podezřelými, je v prvé řadě vzor Písma, současně ztělesňujícího a zprostředkujícího slovo Boží i reálnou přítomnost Boha. Je to snad shoda okolností, když v češtině slovo označující schopnost číst – čtení – zároveň znamenalo evangelium, četbu výsostnou, nahlas předčítanou?

„... z Evangelium všechno se může seznat, co dobrého neb co zlého, a... každý kázání musí býti z Evangelia“.⁶⁴⁾

Nový zákon je východisko.⁶⁵⁾ Na tomto základě, formujícím veškeré chování, se stejným psychologickým postupem, přenosem sakralizace, významově stavějí i jiné knihy. Ve většině případů jde o náboženskou literaturu: duchovní písně, modlitby, postily a komentáře, sumáře a manuálníky, jakési kapesní duchovní encyklopedie. U knih vydaných před rokem 1620 nacházíme nejrůznější autorství a vydání. V roce 1753 pětaticetiletý podruh z Velenic Václav Čepek chová jako oko v hlavě Erasmy komentář k evangeliu svatého Matouše.⁶⁶⁾ Má jej po otci. Ale to není všechno: tituly, které bychom dnes zařadili do jiných příhradek než mezi knihy nábožné, se těší stejné úctě: většinou jde o tisky z 16. století, jako Kronika česká Václava Hájka nebo práva královských měst... Tyto světské knihy jsou ovšem nesrovnatelně vzácnější.⁶⁷⁾

Některé výsledky zřetelně ukazují, že sama definice Písma má velmi široký význam. Slovo, které je označuje, se týká rovněž jiných pramenů Slova než bible a jejích částí. Bůh právě tak promlouvá v duchovních písních a postilách a jeho vyvolení čtenáři, posluchači a zpěváci, přesvědčení, že jim patří jeho duch, nepochybuji o své jasnozří-

⁶⁴⁾ Výslech Jana Vaněšovského, případ Jan Jandík, kolem roku 1729, odpověď č. 13, APA I, H 2/5,4292.

⁶⁵⁾ U podezřelých jen zřídka nacházíme odkaz na jiné starozákonní texty než Kazatele a Žalmy. Jejich biblická výbava pochází z Nového zákona, především z evangelií, epíštol liturgického roku a Zjevení, a i tyto texty jsou jim často zprostředkovány jinými knihami než Písmem. Úplná vydání bible jsou mezi zabavenými knihami poměrně vzácná. Může se jednat o vydání z 16. a počátku 17. století, většinou o bible velkých pražských tiskařů Melantricha a Veleslavína nebo méně často o českobratrskou Bibli kralickou v její jednosvazkové podobě. V 18. století se do Čech podlouzně přinášejí pietistické bible vtištěné česky v Halle. Podle Knihopisu jsou vydání Nového zákona vždy početnější než celého Písma (15. století: dvě vydání bible, dvě Nového zákona; 16. století až do roku 1620: 14 vydání bible, 25 Nového zákona, z toho dvě katolická; 18. století: 6 vydání bible, z toho dvě katolická, 18 Nového zákona, z toho 3 katolická). V roce 1643, již za protireformace, jeden litomyšlský tiskař znovu vydává bratrskou bibli z roku 1525. Oproti tomu Starý zákon vyšel samostatně pouze jednou, v Norimberku v roce 1541. Stejná převaha Nového zákona byla vysledována v určitých jazycích německých luteránských oblastech, viz kupř. M. U. Chrisman, *Lay Culture, Books and Social Change in Strasbourg, 1480–1559*, Yale 1982.

⁶⁶⁾ Erasmus Desiderius, *Paraphrasis in evangelium Matthaei per D. Erasmus... nunc primum nata et edita...*, Mohuč 1522. Přeloženo do češtiny a vtištěno v Litoměřicích v roce 1542 pod názvem Evangelium Ježíše Krista Syna Božího podle sepsání sv. Matouše, kteréž Erazym Roterodamský v širších slovích a jako s vejkładem vydal...

⁶⁷⁾ Kupř. v souboru 492 titulů konsignovaných misionáři v roce 1753 je vzájemný poměr náboženských a profánních tiskovin 94 : 6.

vosti při literárním výkladu textů. Přímo se často cituje i při explicitním odkazu na jiný druh tiskoviny. Jan Náhlavský nebo Jan Jandík se kolem roku 1729 pravděpodobně naučili zpaměti Evangelium podle nějaké postily, neboť je situují do liturgického roku: „Povídal něco o Evangelium, že něco tam stojí v pondělí svatodušní, že kdoby vcházel do ovčince krom skrže mně, zloděj a lotr jest,“⁶⁸⁾ a „Kněží, že jsou falešný ty proroci, o kterých svatě Evangelium poslední po Svatém Duchu, kterýž Krista vykazují: tu jest Kristus, neb tam je Kristus.“⁶⁹⁾

Vedle postil tu je ještě jeden, možná důležitější prostředník: duchovní písně. České kancionály, jak nekatolické tak katolické, často a odjakživa obsahují zpívané parafráze evangelií vložené do církevního roku. Není vyloučeno, že oba zmínění nenabyli své znalosti z některého z kancionálů.

Zpívaná četba

Duchovní píseň zaujímá ve výpovědích vyslychaných zcela zvláštní místo. Je sama o sobě jedním ze způsobů, jak nabýt znalostí, a díky své zpívané, veršované a rýmované podobě je také prostředkem privilegovaným. Český kancionál, katolický stejně jako nekatolický, je laickým ekvivalentem rituálu, misálu, modlitební knihy, žaltáře; obsahuje celý církevní rok, časový i svátostní a navíc poskytuje duchovní výzbroj pro všechny situace každodenního života. S jeho pomocí se dá bojovat proti úzkosti, napravit špatná pověš, odjet na cestu s lehčím srdcem, důstojně pohřbívat mrtvé, připomínat si marňost lidského života a mnoho dalších věcí, a to vše písničkou. Takové knihy jsou nepostradatelné a hojně užívané. Existuje velké množství vydání v nejrůznějších formátech.⁷⁰⁾

Kancionál zároveň šíří katechismus, doktrínu a texty Písma, jen nepatrně přizpůsobené požadavkům rytmu. U našich podezřelých se takových kancionálů našlo mnoho. Několik číselných údajů nám poskytne řádovou představu, byť velmi relativní, protože

⁶⁸⁾ Odkaz na Evangelium podle sv. Jana 10 (zde verše 9–10). Vaněšovský a Jandík se mylí, když spojují tento úryvek se svatodušním pondělím: v této době se již týká svatodušního úterý. Výslech Jana Vaněšovského, otázka č. 12, případ Jan Jandík.

⁶⁹⁾ Odkaz na Evangelium podle sv. Matouše 24,24. Šlo tedy o 24. a poslední neděli po letnicích (dnes 23. neděle v katolické církvi). Případ Jan Náhlavský, výslech Matěje Škréty, otázka č. 4.

⁷⁰⁾ O sbornících českých duchovních písní viz Josef Jireček, *Hymnologia Bohemica*, Praha 1878; studie Antonína Škarky, z nichž mnohé byly zahrnuty do výboru nazvaného *Půl tisíciletí českého písemnictví*. Praha 1986, s úplnou bibliografií autorových prací, s. 481–500; práce muzikologů Jana Kouby a Jaroslava Bužgy, dále krásné, dodnes nezbytné, ač ne vždy plně fundované studie Z. Kalisty, J. Vašici, V. Bitnara a v Československu méně dostupnější práce M.-É. Ducreux, *Hymnologia Bohemica, 1588–1764. Canteionaires tchéques de la Contre-Réforme, Thèse de doctorat de 3ème cycle, Université de Paris-III, Paris 1982, T. 1, 437 s., T. 2: Répertoire des cantiques, XVII + 80 s.; Táž, Counter-Reformation and Early Czech Catholic „Kancionály“, Slovakia 1982/1983, s. 36–50; Táž, L'hymnologie catholique tchéque de la Contre-Réforme, Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 29, 1985, s. 169–179; Táž, Adam Michna d'Otradowic, maniériste et mystique, Manierismo e Letteratura, a cura di Danial della Valla, Atti del Congresso Internazionale (Torino, 12.–15. Ottobre 1983), Torino 1986, s. 561–583.*

se týkají pouze roku 1753.⁷¹⁾ Ze 614 svazků zabavených deseti arcibiskupskými misionáři bylo konsignováno jen 492. Kancionály představují 21 % z celkového počtu výtisků a spolu se žaltáři dokonce 36,5 %. Pro srovnání: postily představují 28 % a modlitební knihy 26 %. Oba tyto druhy tiskovin ale také často obsahují duchovní písně, takže skutečný celkový počet duchovních písní je vyšší. Nový zákon představuje 15 % a úplná vydání Bible pouze 5 % svazků zabavených onoho roku. Misionáři ve svých měsíčních relacích neustále upozorňují na výskyt letáků nebo sešitků obsahujících „cantilena“, které mohou být „haereticae, scandalosae, venerae“, ať už tištěné nebo rukopisné.

Ve světle výsledků osob podezřelých z kacířství se duchovní píseň jeví jako zdroj formulí a důkazů, které dávají rámec myšlení nebo je dokonce zastupují. Jestliže, jak tvrdí Pavel Čačák v roce 1729, „Panna Maria o nás neví a že je ráda, že se sama do nebe dostala“, Jan Pekař mu na to odpoví téměř doslovným citátem začátkem tehdy velmi oblíbené mariánské poutní písně z počátku 18. století „Komuž se máme utéci, než k Panně Marii“.⁷²⁾ Při práci na opravě dřevěné součástky na mlyně si „sekerník“ Jan Nahlovský ve stejné době zazpívá se svými spolupracovníky dvě duchovní písně. První je husitský Otčenáš a druhá, pocházející přinejmenším z roku 1559, je sice utrakvistická, ale obě se vyskytují na čelném místě ve většině katolických kancionálů opatřených imprimatur. Nahlovský se, zřejmě snadno, rozhorlí a využije toho, aby mlynáře i pomocníky poučil o hanebnosti úcty k svatým. Dejme na chvíli slovo mlynářovi Matěji Škrétovi: „Mezi jinšima taky věcí jakous píseň jsme zpívali, častějc pobožnou, jednu pak, která se začíná: ‚Modleme se k otci svému‘, přijdouce na verš: ‚o zoufalý človče, proč jsi tak zatvrzelý, že se dávaš svévolně v přeukrutná trápení, věř žeť rukojmí nebude‘:⁷³⁾ z toho, že rukojmí nebude mně vykládal, že by darmo bylo prositi, ‚Svatý Václave, svatý Víte, atd. pros za nás‘. Zase jinou prozpívali: ‚Připravme se věrní k modlení‘ dálejc je v té písně: ‚Ne ve jménu jiném‘, tudy mně řekl takto: vidíte, Písmo vám dokazuje, že nemáme žádnému jinému volat, nežli k Pánu Bohu.“⁷⁴⁾

⁷¹⁾ Jde o minimální počet, stanovený na základě měsíčních relací a půlročních nebo ročních katalogů konsignovaných knih, zasílaných deseti misionáři arcibiskupské konzistoři. Celá diecéze tu však není rovnoměrně zastoupena (některé doklady se mohly ztratit). Rovněž by bylo třeba připojit k těmto 614 svazkům ty, které jezuité zabavili při tzv. kajičných misích (missiones de penitentio), avšak pro rok 1753 se mi nepodařilo nalézt údaje. Celkový počet zabavených knih se rok od roku měnil. Můžeme-li se spolehnout na údaje v protokolech arcibiskupství, kupř. v roce 1752 jich bylo 333, 2667 v roce 1754 a 3068 v roce 1755.

⁷²⁾ Vyslech honáka Jana Petra, případ Pavel Čačák. Pokud vím, dotyčná duchovní píseň (Komuž se utéci máme, než k Panně Marii) je poprvé přetištěna v Božanově sbírce v roce 1719. Je to také incipit jedné praktické modlitby.

⁷³⁾ Duchovní píseň Modlme se Otci svému v pokoře a v tichosti, poprvé vytištěná ve sbírce v Olomouci 1559 (Jan Gunther) a převzatá do všech kancionálů 17. a 18. století, obsahuje pasáž: „věz, že rukojmí nebude, jestli v věčný oheň život tvojej poddán bude“.

⁷⁴⁾ Jde o duchovní píseň Připravme se věrně k modlení, jejíž jedna z prvních podob se nachází v husitském Jistebnickém kancionálu. Kališníci, luteráni a bratři přetištěli poněkud odlišný text, který přebírá většina katolických sbírek vydaných v 17. století, a ten také zpívají Škréta a Nahlovský. Koniáš si vybral jednu z variant pro svou Cytaru Nového zákona. Nahlovský potvrzuje Škrétovu výpověď, ale uvádí jinou část téže písně, dokazující marnost kultu svatých: „... dálejc je v té písně [sic]: ‚Ne ve jménu jiném‘, tudy mně řekl takto: vidíte, Písmo Vám dokazuje, že nemáme žádnému jinému volat, nežli k Pánu Bohu, a to mně kolikrát řekl, že jsou svatí v nebi, však k ním, že nemáme volati“.

Pražská služka Kateřina Černá v roce 1709 nebo 1710 jednou přijímala pod obojí, protože absolutně věří poselství duchovní písně ztotožňované se slovem Božím; nezpívá jí snad vlastní bratr, kterého se velmi bojí, z paměti naučený husitský refrén: „Kdoby nebral z obojího, boj se pekla horoucího“?⁷⁵⁾

Vidíme, že je nezbytné zahrnout do souboru zkoumaných praktik také zpěv. V duchovní písní, „písničky“, text opouští stránky knihy a dostává se k negramotným a málo vzdělaným lidem, přestože se někteří z nich, jako v tomto posledním případě, v každodenním životě s psaným slovem nesetkávají.

Orálnost a paměť

Znalost čtení není nezbytně nutná k osvojení si slova božího. Prvotní zprostředkování textů často prochází zpěvem a učením se nazpaměť, a tak tomu je už od 14. století, kdy se nuncius Eneáš Silvius, budoucí papež Pius II. podívoval, že prostá česká stařena je schopna recitovat bibli nazpaměť. Pečlivě skrývané a uchovávané knihy, ale i knihy vyměňované, prodávané a půjčované poskytují ekvivalent kázání: kázání soukromého a okamžitě interiorizovaného, jsou hlasem, který si může přisvojit a vykládat každý čtenář a každý posluchač. Všechna vyšetřování vedená pro podezření z kacířství dosvědčují tuto dispozici. Vazba mezi psaným textem a orálností je neustálá. Čtou však naši čtenáři jen očima a pro sebe? Není nám o tom nic známo, neboť jejich hlas je vždy prozradí: často jsou přistiženi při čtení nahlas, pro sebe nebo pro druhé. Četba je většinou kolektivní: hospodář předčítá rodině nebo vybídne souseda k návštěvě slibem, že mu odříká několik stránek... Jako zve sedlák Čačák v roce 1729 kováře ze stejné vsi Tomáše Vobockého, aby si k němu přišel prohlédnout dílo Philadelpa, utrakvistického duchovního a humanisty z konce 16. století. V tomto případě se jedná o Postilu.⁷⁶⁾

Je to případ exemplární, protože nám signalizuje poměrně složitou čtenářskou situaci, jejíž prvky najdeme rozptýleně v mnoha výsledcích. Hostitel nejprv přečte pasáže o Sibyle a o svatbě v Káni Galilejské. Pak Vobocký vezme knihu a rozluští evangelium na den svatého Štěpána a „vejklad o ovčíně“.⁷⁷⁾ Od tohoto dne si prý zvykne chodit k Čačákovi, kde oba brzy začnou číst druhou knihu, kompilaci Nového zákona připomínající sumář. Shromáždění obyvatelé domu jim naslouchají, „ale ze vsi žádnej“. Od tohoto napůl soukromého čtení se zcela přirozeně přejde ke zpěvu. Čačák zpívá vlastní rukou psanou duchovní píseň, „písničku“. Nikdy se však nedovíme, zda list s textem je skutečně čten, nebo jestli slouží jako pomůcka pro paměť. Může taky hrát třetí roli

⁷⁵⁾ Verš Kdo by nebral z obojího, boj se pekla horoucího: 8. strofa písně Pan Ježíš lidu věrnému maje bráti k Otci svému, vydal pokrm volenému (Jireček ji v Hymnologia Bohemica nezaznamenává), ale je zcela běžná v evangelických kancionálech 18. století (není ovšem v prvních dvou vydáních Cithara Sanctorum).

⁷⁶⁾ Existují dva Philadelphové. Autorem Čačákovy knihy bude nejspíš Martin Philadelphus Zámřský (1550–1592), autor významné evangelické postily: Postila evangelická aneb Vejkladové na Evangelia nedělní a sváteční, kteráž se každoročně v křesťanstvu čítají, rozjímají a v shromážděních církevních lidu Božím předkládají. Jezdkovice u Opavy 1592, 1350 s.

⁷⁷⁾ Asi odkaz na Evangelium podle sv. Jana 10, 1–18, již citované Jandíkem a Vaněšovským.

symbolického řádu: opsané, často velmi úpravně sepsané stránky, jaké se občas u něko- ho objeví, se nepoužívají nutně přímo, protože mnozí, mezi nimi možná Čačák, neu- mějí číst nic jiného než tištěné písmo.

Rýsuje se tu zcela odlišný soubor vztahů k psanému textu, nezakládající se na dešifro- vání nebo na pouhé přítomnosti knihy – předmětu. Kniha je tu nepochybně talisma- nem, přestože tento její aspekt je jen zřídka doložen. Ve vztahu k majiteli je místem přenosu. Pečlivě ukrývaná kniha nebo list papíru zahrnují riziko a nebezpečí, jsou ob- razem vlastní osoby i situace, a proto jsou tím nejdražším, co máme. Stávají se součástí jednotlivce v tom, co na něm je neredukovatelně jedinečné a co jednotlivec ze sebe vydává. Není nezbytné umět číst, abychom dokázali uctívat takto významově obsažný text. Domníváme se, že tato skutečnost přesahuje pouhou afirmaci tajného nekatolic- tví. Dorota Kopečná si v roce 1776 obstará čtyři knihy, aby mohla, až přijde čas, ukázat hejtmanovi chrudimského kraje, že je také „té víry“.⁷⁸⁾ O osmnáct let dříve ve stejném kraji třiašedesátiletá podruhně prohlásila, že raději umře, než by své knihy odevzdala misionáři.⁷⁹⁾

Konečné přisvojení

Dovršené osvojení psaného slova činí knihu zbytečnou. Poslední fáze interiorizačního procesu se opět setkává s orálností a kruh se uzavírá. Naši podezřelí projevují překvapi- vou schopnost zapamatovat si, co za celý svůj život četli nebo slyšeli předčítat. Slova známá „z paměti“ se vrývají do nehlubšího nitra jedince a stávají se jeho nedílnou sou- částí. Odtud nezadržitelný sklon k citování, zjištěný u všech vyslychaných svědků i obvi- něných. Jejich myšlení se vyjadřuje v odkazech a formulích a tak vlastně vždy znovu potvrzuje jejich pravdivost. Do takové míry interiorizovaná četba se čtenáři stává pro- středkem pochopení a rozluštění smyslu vlastní existence i okolního světa. Falešní pro- roci z Písma zcela prostě znamenají kněze, s nímž se setkáváme v každodenním životě. Podání Jiřího Jandy, vesničana z Večeřic, již nerozlišuje skutečné události od předpo- vědí posvátných knih. Jeho sousedé tvrdí, že je nemožné opakovat všechno, co říká i Písmem potvrzuje, a dokládá i ten svůj nejmenší výrok, se zvláštní zálibou ve Zjevení svatého Jana, které veršík za veršíkem cituje z paměti. „... povstanou falešní proroci a falešní Kristové, a ty že budou mluvit, a kdyby možná bylo, že by celej svět podvedli, a to jsou naši kněží. A, pravil on, sami jsou dost pomazaní, a to z Kapitol mluvil a doka- zoval: v tý a v tý kapitole to stojí, že se budou vodit s ženskejma, a obtěžkají je, jakož se u vás nepochybně stalo, u nás se ale stálo, pravil on, i ti je obtěžkali“. Je požádán, aby upřesnil, odkud má své informace: „Já jim povídal, že jsem to četl v jedny knížce jed- noho saského rejtara, a oni mi povídali, že to nejní možná hned pochopit. Já jim na to povídal, aby mě dali knížku jakoukoliv, že ji jim jednou přečtu a půdu jim to hned nazpaměť mluvit“. Není třeba se naučit rozumět a vykládat. Bůh stvořil všechny lidi

⁷⁸⁾ Václav Oliva, Z minulosti Chlumku u Luže a jeho okolí, Sborník historického kroužku VI, 1905, s. 137.

⁷⁹⁾ Reversales Magdaleny Teplé, APA I, H 2/5,4293.

⁸⁰⁾ SÚA Praha, AS 175,43/373

hodnými proniknout jeho tajemství. „... Slovo boží nejní pro jednoho, ale že je pro všechny, a má se hlásati pro všechny; a povídal, tu mám Duchu Svatého, a mluvím skrze Duchu Svatého, a četl jsem na 100 zákonů a mnoho kněh; oni u mě knihy hledali, v studnici a všudy, nic nenašli, já tu mám všechno v hlavě, to mi nemůžou vzít...“

Mohou mu ale vzít život: apelační soud ho odsoudí dne 18. září 1761 k trestu smrti a podle dobové soudní formule má být „mečem na hrdle trestán“.⁸⁰⁾

Přeložil Felipe Serrano

Odkazy na citované výsledky

Vyjma výsledků Suchého a Veselého, jejichž pramen je uveden v poznámkách, po- cházejí všechny z fondu pražského arcibiskupství (APA I), uloženém ve Státním ústřed- ním archivu v Praze (SÚA). Pro odlehčení kritického aparátu uvádím seznam použi- tých kartónů se jmény vyslechnutých podezřelých a svědků.

- H 2/1-2 ⁴²⁸⁷ Matěj Bína, případ Bláha-Vorlíček, Pavel Čačák, Jakub Dvořák, Jakub Hrubeš, Jan Pekář, Jan Petr, Jan Stěna, Václav Šultz, Tomáš Vobocký.
- H 2/4 ⁴²⁸⁸ Václav Trubáč.
- H 2/5 ⁴²⁹⁰ Václav Čepek, Rosina Čepková, Matěj Hlaváček, Anna Němečková.
- H 2/5 ⁴²⁹² Josef Brabeneč, Kateřina Černá, Jan Černý, případ Bláha-Vorlíček, Jan Fiala, Jan Jandík a Jan Vaněšovský, Jan Nahlovský a Matěj Škréta, Anna Uhlířová, Anna Vojtěchovská.
- H 2/5 ⁴²⁹³ Jan Černík, Jiří Černík, Lidmila Horynová.
- H 2/6 ⁴²⁹⁴ Jiří Janda.
- H 2/9 ⁴⁴³⁹ Vojtěch Kohout a Matěj Švančara, Kateřina Koldová, Veronika Nizne- rová, Anna Novotná, František Šagr.
- H 5/2-3 ⁴³¹⁴ Václav Slavík, Magdalena Židlická.

Zkratky použité v poznámkách

SÚA Praha	Státní ústřední archiv Praha
StA Zámorsk	Státní archiv Zámorsk
APA I	Archiv pražského arcibiskupství
AS	Archiv apelačního soudu
BA	Archiv biskupství v Hradci Králové

Lire à en mourir. Livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle

RESUMÉ

Au XVIIIe siècle, en Bohême, le livre et l'hérésie apparaissent liés substantiellement, à des niveaux fort différents. D'abord, la poursuite des suspects d'hérésie s'organise souvent autour de leurs rapports avec le livre. La législation élaborée sous les règnes de Charles VI et de Marie-Thérèse présente de façon ambiguë l'hérétique comme un „séducteur“ des consciences, passeur et vendeur de livres étranger au royaume au lecteur posé, pervertissant son entourage; l'hérétique intérieur n'est pas pensé en tant que tel. Ceci pose le statut de l'hérésie dans la société tchèque convertie au catholicisme après la Montagne Blanche.

D'autre part, la conversion elle-même emprunte les voies de la lecture. Il s'agit, pour les autorités civiles et ecclésiastique, d'extirper „le vice“ hérétique (jamais clairement défini) en confisquant aux habitants des villes et surtout, alors, des villages, par centaines, au même par milliers chaque année. Il faut aussi publier et distribuer des livres catholiques pouvant les remplacer.

L'attachement au livre, relevé par de nombreux témoins, s'enracine indéniablement dans le passé hussite et non-catholique des Tchèques. Les interrogatoires de suspects d'hérésie témoignent des façons de lire et d'entendre le message du livre de ces ruraux quelquefois semi-analphabètes. Ils permettent parfois de reconstituer leur apprentissage de la lecture et de cerner leurs aptitudes à lire et à écrire. En même temps, ils dévoilent leurs relations à l'objet-livre et à l'écrit sous toutes ses formes. La lecture intensive, la seule pratiquée semble-t-il, produit d'incessantes interprétations, et chaque lecteur s'approprie ainsi sa vérité, renforçant ainsi son identité face au monde qui l'entoure.

**ERNST MACH – PŮSOBENÍ NA PRAŽSKÉ UNIVERZITĚ
A POSTAVENÍ V ČESKÉM NÁRODNOSTNÍM KONFLIKTU**

DIETER HOFFMANN

Při pohledu na život a dílo Ernsta Macha (1838-1916) upoutá pozornost fakt, jakou ústřední roli sehrála Praha v životě tohoto učenca. Téměř tři desetiletí, v letech 1867 až 1895, působil Ernst Mach v metropoli nad Vltavou a tato léta značí i významné vrcholy a mezníky v jeho 78-letém životě. Zároveň nám tento rozhodující životní úsek umožňuje učinit důležité závěry týkající se osobnosti i vědeckého a společenského působení Ernsta Macha. Zde završil své nejvýznamnější fyzikální práce, které ho učinily průkopníkem moderní balistiky a momentní fotografie, zde uzavřel cyklus prací o smyslovém vnímání, resp. smyslové fyziologii. Nadto se začal intenzívně zabývat problémy teorie poznání, metodologie a historie fyziky, filozoficky je zpracoval na základě tradic empirismu, což ho řadí k zakladatelům empiriokriticismu. Téměř 150, a tedy většina jeho publikací,¹⁾ pochází z dob pražského působení a navíc mnoho Machových rukopisů – od „Beiträge zur Dopplerschen Theorie“ (Příspěvky k Dopplerově teorii) přes fyzikální učebnice až k jeho nejpopulárnějšímu dílu, „Mechanice“ – šlo do tiskárny z jeho pražské pracovny, budilo pozornost a získávalo autorovi mezinárodní pověst. Praha však neznamena pro Ernsta Macha pouze rozhodný počátek mezinárodní vědecké pověsti a uznání, ale v tomto tvůrčím období se vědecké zájmy stýkaly s politickými. Svým akademickým postavením rektora a úlohou, kterou zastával při rozdělení pražské univerzity, se Ernst Mach stal i politickou osobností.

Ještě před povoláním na pražskou univerzitu se zabýval myšlenkou přesídlit do staroslavné metropole nad Vltavou. Jeho zájem o stolicí obecné a technické fyziky na pražské královské české polytechnice, nejstarší technické vysoké škole střední Evropy, o několik měsíců dříve zůstal bez odezvy a místo něj byl povolán innsbrucký fyzik Adalbert von Walthofen.²⁾ Díváme-li se zpět, musíme toto rozhodnutí označit za šťastné pro profesionální vývoj i pro pražský vědecký život, protože v případě úspěchu na polytechnice by byl Mach setrval pouze několik málo let na tomto učitelském místě, tak málo lákavém pro vysoce nadaného fyzika; jen do té doby, než by se mu byl podařil přechod na některou z velkých a renomovaných univerzit. Skutečnost, že místo toho zůstal Praze a její univerzitě věrný téměř po tři desetiletí a že později odmítl dokonce i povolání do

¹⁾ Srv. J. Thiele, Ernst Mach – Bibliografie, Centaurus 8, 1963, s. 189–237.

²⁾ J. Haubelt, K Machově žádosti o profesuru na pražské polytechnice, Dějiny věd a techniky 5, 1972, s. 52–55.

Štýrského Hradce (1876, 1890), Jeny (1882) a Mnichova (1885), značí, že nově získané postavení mu poskytovalo relativně dobré podmínky pro práci i rozvoj. Ernst Mach převzal svůj úřad na jaře 1867, byl v něm ale potvrzen až „nejvyšším rozhodnutím ze 4. srpna t. r. ... po (úspěšně) složené provizorní službě v úřadě“³⁾ císařem Františkem Josefem I. Zde je třeba pro zajímavost poznamenat, že E. Mach byl na povolávacím seznamu až na druhém místě za již výše zmíněným A. von Walthofenem.⁴⁾

Nejvíce lákala mladého profesora v květu let možnost, která mu byla v Praze nabídnuta poprvé – možnost hojně experimentovat a dále pokračovat v bádání, kterého se dříve „z důvodu naprostého nedostatku prostředků“ vzdal. Ve Vídni a ještě i ve Štýrském Hradci si vypomáhal příliš primitivními prostředky, kterým musel přizpůsobovat své výzkumy. Vděčně se zde chopil možnosti, která se mu nabízela jako řediteli univerzitního fyzikálního institutu. Tato výhoda neztrácí svou hodnotu ani tím, že pražský institut rozhodně nepatřil k moderním a podmínky pro výzkum byly vše jiné než ideální – hlavně „ztrouchnivělá a vratká podlaha té místnosti, ve které se nacházel fyzikální institut pražské univerzity“, představovala vážnou překážku pro některé pokusy, jak si postěžoval v předmluvě k dílu „Optisch-Akustische Versuche“ (Opticko-akustické pokusy).⁵⁾ Útěchou mu jistě byl fakt, že sotvakterá univerzita v německé a určitě žádná v rakouské oblasti nemohla poskytnout výrazně lepší podmínky, protože zařízení moderního fyzikálního institutu se tehdy nacházelo v samých počátcích;⁶⁾ zároveň však ale tehdejší stav rozvoje fyziky umožňoval chytrým a nápaditým mozkům závažné poznatky i s relativně skromnými experimentálními náklady.

Fyzikální kabinet se nacházel v historickém komplexu univerzitních budov, v druhém poschodí starobylého Bukvojského domu na Ovocném trhu č. 7 ve vnitřní Praze, kam přesídlil v roce 1859 z Klementina, neboť tamější podmínky – jak se praví v jedné zprávě vídeňskému ministerstvu kultu⁷⁾ – „naprosto nedostačují požadavkům výuky a vědy, odporují dobré konzervaci fyzikálních aparátů a instrumentů, naproti tomu prostory v univerzitní budově č. 562/1, které jsou vdovou von Kopetzovou pronajímány jako byt, svým rozsahem a polohou zcela vyhovují umístění zmíněné stolice a sbírky učebních prostředků a je možno je nevelkými náklady pro tyto účely adaptovat“; že se v případě Bukvojského domu jednalo spíše o obytný dům než o „laboratorní budovu“, potvrzuje i fakt, že tam rodina několik let bydlela (1870-74).⁸⁾

První desetiletí Machova pražského působení nebylo určováno pouze rozsáhlým

³⁾ Státní ústřední archiv Praha, fond CM 1856/83, karton 1007, dopis ministerstva kultu místodržitelství z 9. 8. 1867.

⁴⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 1007, Zpráva filozofického profesorského kolegia týkající se následnictví prof. V. Pierra ze 14. ledna 1867.

⁵⁾ E. Mach, *Optisch-Akustische Versuche*, Praha 1873, s. I.

⁶⁾ D. Cahan, *The institutional revolution in German physics 1865–1914*, *Historical Studies, in the Physical Sciences* 15, 1985, 2, s. 1–66.

⁷⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 1007, zpráva z 9. června 1859.

⁸⁾ Další adresy pražských bytů rodiny Machových byly: 1867/70 Praha 1, č. 549, Staroměstské náměstí 23/34; 1870 Praha 2, č. 695, Vodičkova ul. 26; 1870/74 Praha 2, č. 146, Smetanova ul. 10; 1880/94 Praha 2, č. 1594, Viničná 3, viz Archiv města Prahy, konskripční list E. Mach.

experimentálním výzkumem, který zahrnoval důkaz Dopplerova efektu, pokusy opticko-akustické i pokusy s nárazovými vlnami a sahal až k základním výzkumům smyslů fyziologie.⁹⁾ Především bylo charakterizováno úsilím o zásadní zlepšení neuspokojivých pracovních podmínek (E. Mach se musel se svými spolupracovníky – většinou dvěma asistenty, mechanikem institutu E. Hájkem i s několika zainteresovanými studenty dělit o dvě tmavé místnosti)¹⁰⁾ výstavbou nového moderního univerzitního fyzikálního institutu. Z tohoto pohledu mohl být zaznamenán v létě 1873 první optimistický úspěch – císař v zásadě povolil tuto novou stavbu.¹¹⁾ Za místo nové budovy institutu byla zvolena „parcela bývalých Svatováclavských lázní“, ovšem proti tomuto plánu se záhy zvedl takový odpor – v neposlední řadě byli odpůrci profesori-kolegové E. Hering a G. A. Weiss, kteří cítili ohrožení vlastních stavebních plánů¹²⁾ –, takže plán ztroskotal a zhruba od roku 1875 bylo vyhlédnuto nové staveniště. Za místo pro novostavbu institutu byl tentokrát určen zatím nezastavěný pozemek na jihovýchodním okraji pražského Nového Města, přičemž se stavební plány nyní orientovaly na jednu budovu, která vedle fyzikálního ústavu měla poskytnout střechu i mineralogickému, geologickému a zoologickému institutu a matematicko-fyzikálnímu kabinetu (suma pro stavbu byla odhadnuta zhruba na 300. 000 zlatých).¹³⁾ Avšak trvalo ještě téměř pět let a bylo třeba značného úsilí, než byla stavba dokončena a jednotlivé instituty mohly přesídlit do nového působiště ve Viničné ulici. Fyzikální institut se nastěhoval do levého křídla přízemí, přičemž E. Mach pro sebe reklamoval ještě i sklepní prostory, „aby se tím zabránilo jakémukoliv rušení jeho fyzikálních prací“.¹⁴⁾ Se vzpomínkou na toto složité období napsal o více než tři desetiletí později svému lipskému kolegovi fyzikovi Otto Wienerovi, který tentokrát byl zaměstnán novostavbou lipského fyzikálního ústavu: Z celého srdce lituji, že Váš čas na práci je tolik zkrácen, protože to při vzpomínce na stavbu pražského institutu a na protivenství úřadů tak dobře chápu.¹⁵⁾

E. Mach stál tak počátkem osmdesátých let v čele moderního, i když nepřilíš velkého fyzikálního ústavu, a uměl hned využít nově získané experimentální možnosti, protože do této doby spadají mj. počátky jeho základních balistických experimentů, pro které si v novém ústavu nechal zřídit speciální laboratoř. I jinak se pracovní a životní podmínky výrazně zlepšily; životní především díky tomu, že se rodina přestěhovala do novostavby, kde obývala velmi komfortní a prostorný profesorský byt. Přesto zůstala některá přání nesplněna, neboť relativně skromný rozpočet institutu (1500 zlatých ročně) umožňoval opatřit pouze věci, které byly nezbytné pro běžný výzkum a aktuální přednášky.

⁹⁾ D. Hoffmann – O. Poess – J. Chrapan, *Ernst Mach as an Experimenter*, přednáška na konferenci „Ernst Mach and the development of physics“, Praha 16. 9. 1988, v tisku.

¹⁰⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 990, protokol z 11. 10. 1875.

¹¹⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 990, sdělení ministerstva kultu místodržitelství, 4. 9. 1873.

¹²⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 990, dopis E. Macha ministerstvu kultu z 20. 3. 1874.

¹³⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 989, kolaudační protokol.

¹⁴⁾ SÚA Praha, CM 1856/83, karton 990, protokol stavebního výboru z 23. 11. 1877.

¹⁵⁾ Universitätsbibliothek Leipzig, Handschriftenabteilung, pozůstalost O. Wienera, E. Mach O. Wienerovi 9. 2. 1912.

Když Ernst Mach započal zimmím semestrem 1867/68 svou učitelskou činnost v Praze, zahájil přednáškami z experimentální fyziky pro kandidáty učitelského úřadu a farmaceuty. Tím pokračoval v tradici, kterou pěstoval již ve Vídni a částečně i ve Štýrském Hradci. Pokud ve Vídni šlo v neposlední řadě o to, zajistit si určité minimum trvalých příjmů, pak v Praze hrály tyto peněžní důvody jistě také určitou roli (jeho pražský příjem 1365 zlatých¹⁶⁾ byl jen o málo vyšší než ve Štýrském Hradci, přičemž musel živit i rodinu – E. Mach se oženil 1. 8. 1867 ve Štýrském Hradci), ovšem tato skutečnost zřetelně ukazuje, že Praha ve srovnání s jinými výzkumnými a vzdělávacími středisky fyziky hrála tehdy ještě podřadnou roli. Teprve v následujících letech zde došlo k jistému obratu, takže rostl počet těch, kterým se dostalo vědeckého vzdělání v pražském fyzikálním ústavu a kteří chtěli studovat u E. Macha. Tato skutečnost nebyla vyvolána pouze tím, že v poslední čtvrtině 19. století vzrostla potřeba odborných fyziků, a došlo tudíž ke změnám v jejich vzdělávání, ale i vědecká pověst Ernsta Macha a kouzlo jeho osobnosti zde sehrály nemalou roli. Jako vysokoškolský učitel i jako vědec byl E. Mach nesmírně podnětný, vyzařovalo z něj kouzlo a autorita, jak dotvrzují vzpomínky jeho kolegů a žáků.¹⁷⁾ Tak například Čeněk Strouhal, který patřil k první generaci Machových žáků, tvrdí, že byl jasnými a hluboce zásadními přednáškami E. Macha fascinován, v neposlední řadě proto, že tenkrát nebylo ještě zcela běžné provádět během přednášek experimenty; dokonce byla možnost po přednášce provádět s asistentem další pokusy.

Pokud se ale týká Machových žáků, jejich počet není příliš velký – za téměř tři desetiletí je možno doložit necelý tucet doktorských prací a ani počet habilitací a jeho asistentů nijak podstatně okruh jeho žáků nerozšiřuje.¹⁸⁾ Ačkoliv E. Mach svým dílem trvale určoval vývoj fyziky v minulém století a poskytl jí množství myšlenkových podnětů, nepodařilo se mu ani v Praze, tím méně ve Vídni nebo ve Štýrském Hradci, založit vědeckou školu ve vlastním smyslu. Jeho pracovní profil měl příliš široký záběr, než aby se mohla vytvořit výzkumná tradice nebo program spojený s jeho osobou.

Machova přednášková činnost¹⁹⁾ byla nejprve zcela orientována na studenty „vedlejšího“, popř. učitelského oboru. Teprve později se ve větší míře dostaly na místo „Základů fyziky pro kandidáty učitelského úřadu“ nebo „Fyziky pro farmaceuty a mediky“ pravidelné kursy přednášek a příslušná cvičení a praktika z experimentální fyziky. Že se z povinnosti může vyvinout silný zájem a zaujetí pro věc, vidíme u E. Macha nejen na

¹⁶⁾ V následujících letech stoupal jeho příjem přes 2200 (1874), 2400 (1875), 2600 (1879) a 3000 (1882) zlatých až na 5000 ve Vídni, čímž představoval mezi pražskými profesory jen dobrý průměr. Je zajímavé, že téměř všechna zvýšení příjmů souhlasí s událostmi jeho biografie: 1874 byl jmenován vládním radou (vytoužený titul dvorního rady dostal až 1895 ve Vídni), 1879 se stal rektorem a 1882 odmítl pozvání do Jeny.

¹⁷⁾ Sr. Č. Strouhal, Dr. A. Seydler, Časopis pro pěstování matematiky a fysiky 21, 1892, s. 196. W. Kienzl, Erinnerungen an Prag, Deutsche Arbeit 6, 1907/08, s. 62. V. Šebesta, Strouhal jako fysik, učitel a člověk, Technické listy 1950, s. 1.

¹⁸⁾ Sr. D. Hoffmann, Ernst Mach in Prag, in: D. Hoffmann, H. Laitko (vyd.), Buddha der Wissenschaft, Berlin 1989, s. 164 n.

¹⁹⁾ Seznam přednášek je v: D. Hoffmann: Ernst Mach in Prag, in: D. Hoffmann, H. Laitko (vyd.), Buddha der Wissenschaft, s. 167–169, jakož i v I. Tretera, E. Mach at the university of Prague, Praha 1988.

příkladě jeho „Kompendia pro mediky“, které vyšlo již v roce 1863,²⁰⁾ ale dokládá to i fakt, že nabízel v Praze semináře ke školním experimentům (ZS 1870; ZS 1874) a vyučování fyziky na středních školách a že se svým mechanikem F. Hájkem zkonstruoval řadu demonstračních přístrojů, dokonce byl autorem školních učebnic.²¹⁾ Dalším charakteristickým rysem Machova přednáškového programu bylo, že se věnoval i historickým tématům – témata těchto přednášek a cvičení byla např.: „K některým hlavním otázkám fyziky v jejím historickém vývoji“ (ZS 1873), „Úvod do nauky o elektrině s ohledem na historický vývoj“ (ZS 1874), „O vývoji matematických principů“ (ZS 1875) nebo „Vývoj pojmů z nauky o teple“ (ZS 1884), která vytvořila most k jeho velkým historicko-kritickým studiím k dějinám mechaniky, nauky o teple a optiky.

Působení Ernsta Macha v Praze nezůstalo ale omezeno pouze na činnost univerzitního učitele. Na jaře 1870 byl zvolen členem přírodovědeckohistorického spolku „Lotos“. Tato společnost založená již roku 1848 se chápala jako česká sesterská organizace renomované „Společnosti německých přírodovědců a lékařů“ a původně chtěla na celém území Čech, tedy stejnou měrou pro Čechy i Němce,²²⁾ poskytovat to, co poskytovala „Společnost německých přírodovědců a lékařů“ v celém německy mluvícím prostoru – přispívat pořádáním pravidelných setkání k rozvoji přírodních věd a lékařství. V rámci toho se v Praze každoročně organizovalo osm až deset přednáškových večerů na obecně zajímavá témata a od roku 1851 byl vydáván časopis „Lotos“, přibližující tyto přednášky i jiné příspěvky a informující o životě spolku. Ernst Mach se na životě spolku podílel mimořádně aktivně, od roku 1872 patřil k představenstvu spolku a v letech 1872 až 1875 zastával dokonce úřad viceprezidenta,²³⁾ především ale během 25 let svého členství přednesl téměř 30 přednášek²⁴⁾ a nadto uveřejnil další četné příspěvky v časopise spolku. Mezi nimi byla nezdárka témata, která byla předmětem jeho současného vědeckého bádání, takže je možno dojít k závěru, že tato společnost byla vedle Vídeňské akademie věd, do které byl E. Mach zvolen v roce 1880, nejvýznamnějším veřejným fórem, kde mohl prezentovat výsledky své vědecké a výzkumné práce odbornému světu a také o nich diskutovat. Pro své velké zásluhy byl E. Mach v roce 1895, když odcházel z Prahy do Vídně, zvolen čestným členem spolku.²⁵⁾

Dalším takovýmto gremiem byla „Královská česká společnost nauk“, do které byl přijat bezprostředně po přesídlení do Prahy jako mimořádný člen a o tři roky později (1871) jako řádný člen. Volbu do této tradiční společnosti učenců považoval Ernst

²⁰⁾ E. Mach, Compendium der Physik für Mediciner, Wien 1863.

²¹⁾ Sr. Manthei – D. Hoffmann, Ernst Mach als Schulphysiker, Didaktiker und Bildungstheoretiker, in: D. Hoffmann, H. Laitko (vyd.), Buddha der Wissenschaft, s. 279–314.

²²⁾ Tento utrakvistický požadavek splňoval spolek pouze v prvních desetiletích své existence – ve znamení národnostního konfliktu se nejpozději do konce sedmdesátých let profiloval stále více a konečně výhradně jako sdružení německé inteligence v Čechách, což bylo vyjádřeno i navenek označením „německý přírodovědně-medicínský spolek pro Čechy“, např. Lotos 44, 1896, s. 100.

²³⁾ SÚA Praha, PP, spolky, Lotos.

²⁴⁾ Seznam přednášek je v D. Hoffmann, Ernst Mach in Prag, in: D. Hoffmann, H. Laitko (vyd.), Buddha der Wissenschaft, s. 170 n.

²⁵⁾ Lotos 44, 1896, s. 100.

Mach za velkou čest. V této souvislosti napsal jejímu předsedovi: „Prosím vyslovte král české společnosti můj vroucí dík za zvolení jejím řádným členem a zároveň ujištění, že se podle svých sil vynasnažím být hoden této cti.“²⁶⁾

V prvních letech se E. Mach podílel velmi aktivně na činnosti společnosti dobrozdáním na několik prací²⁷⁾ a v neposlední řadě přednáškou, která byla stěžejní pro celé jeho dílo, k „Dějínám a kořenům věty o zachování práce.“²⁸⁾ Tato angažovanost od poloviny sedmdesátých let značně polevila, resp. téměř zcela ustala; v roce 1884 složil dokonce na vlastní přání své členství. Dne 7. dubna 1884 napsal předsedovi: „Když nyní, z důvodů pracovního zaneprázdnění a jiných nepříznivých okolností, se od roku 1872 neúčastním žádného aktu společnosti, nemohu nadále stát v cestě nadšeným členům, a dovoluji si s vyjádřením vděčnosti všem pánům členům, kteří mě zvolili, se vši oddaností oznámit své vystoupení ze Společnosti.“²⁹⁾

Toto vystoupení bylo tenkrát, v době velkého národnostního napětí a třenic, které se přirozeně nevyhýbaly ani pražskému vědeckému životu, mnohými hodnoceno jako německá nacionalistická demonstrace. Jistěže bylo Machovo vystoupení demonstračním aktem, k jehož pozadí se ještě blíže dostaneme, ale tón výše zmíněného dopisu není ani urážlivý ani provokativní a předseda Společnosti,³⁰⁾ český literární vědec a filolog J. Jireček ve své odpovědi prohlásil, že ho Machovo rozhodnutí „hluboce zarmoutilo, protože nejen připraví Společnost o vynikajícího člena, ale zároveň zúží kruh těch mužů, kteří usilují o svornou spolupráci na poli vědecké práce bez ohledu na další rozdílné názory, což byl od samého počátku vlastní cíl Společnosti.“³¹⁾

Když Ernst Mach přišel do Prahy, byly tyto společenské a národnostní rozpory znát jen málo a jen pro politicky citlivé pozorovatele – zvláště věda se mu, jako i mnoha jeho kolegům a současníkům, zdála nedotčenou oázou ve stále se zostřujícím národnostním sporu. Ovšem i zde byla již situace zauzlená a první dojem o kypícím národnostním konfliktu v Čechách získal Ernst Mach již při svém prvním úředním jednání. Ke společenským povinnostem nově povolaného profesora patřila i nástupní návštěva u univerzitního rektora, lékaře Josefa Hály. O této události později referoval: „Tato audience u rektora by na každého nezúčastněného udělala mimořádně komický dojem. Já jsem ho pro jeho jméno považoval za Čecha, on mě ze stejného důvodu také. Proto tedy začalo, protože představení by nemělo být příčinou sporu, oboustranné velmi opatrné sondování...“³²⁾

Toto líčení naznačuje, do jak zjitřené atmosféry národnostního napětí se Ernst Mach

dostal. Stále méně si mohl dovolit držet se stranou, když byl s postupujícími služebními léty a s rostoucím vědeckým uznáním pověřován vedoucími univerzitními funkcemi, které podmiňovaly nutně zaujetí společenského stanoviska. Ať by si Ernst Mach sebevíce přál, aby stál stranou těchto ožehavých problémů, nebylo to možné. Ačkoliv byl mimořádně citlivý na sociální a politické otázky,³³⁾ bylo mu cizí angažovat se na politickém poli, nebo se dokonce aktivně zapojit do národnostních sporů. K nim měl instinktivní odpor a považoval je za výbuchy nerozumných emocí: „Považuji národnostní ideje za politováníhodnou omezenost a za strašný krok zpět. Pod touto zástěrkou se páchají nejhorší brutálnosti, jako pod zástěrkou náboženství v 17. století“, cituje dcera E. Macha z konceptu dopisu svého otce.³⁴⁾

Ernst Mach se narodil na Moravě a celý život se cítil spjat se zemí svého dětství.³⁵⁾ Jeho vlastenectví se vztahovalo spíše na území vlasti obývané dvěma národnostmi než na určitý národ. V rámci oslav 100. výročí Machova narození ho český inženýr František Nachtikal ocenil výslovně jako „Moravce“ a na vysvětlenou dodal: „Ostatně vmyslíme-li se do poměrů na Moravě před stoletím, seznáme, že tehdejší mládež považovala se především za „Moravce“, čímž vyjadřovala svou příchyllost k rodné zemi; mluvila stejně dobře česky i německy a národnostní otázka neznamena pro ni tolik, co dnes pro nás.“³⁶⁾ E. Mach měl tedy k zemi a lidem zásadně jiný vztah, než někteří z jeho pražských kolegů profesorů a ty „z Německa importované kulturní veličiny...“, které při každé příležitosti provokativně až urážlivě vystupovaly proti české národnosti.“³⁷⁾

Takovýto zemský patriotismus, který respektoval etnické rozdíly a zároveň nechtěl popírat vlastní národnost, se velmi blížil zásadám B. Bolzana.³⁸⁾ Sociální vývoj a s tím spojené utváření národů i ideologická orientace českého a německého měšťanstva, kde se stále více dostávaly do popředí prvky všeslovanského, popř. velkoněmeckého nacionalismu, ovšem ve druhé polovině 19. století učinily z takového stanoviska romantickou iluzi. Tím ale E. Mach nezískával jasnou orientaci v současném národnostním sporu, což vedlo k tomu, že se pokoušel kličkovat a taktizovat v národnostní otázce a že jeho autorita učence mohla být, v důsledku nedostatečně jasného distancování se od německého nacionalismu, zneužita. Tento vnitřní rozpor jeho osobnosti a jeho společensko-politického stanoviska se v kritických letech jeho rektorátu nutně musel dále zesilovat, a zatěžoval tak celou druhou polovinu jeho pražského působení.

Poté, kdy již ve studijním roce 1872/73 zastával čestnou funkci děkana filozofické fakulty, byl v raném létě 1879 svými pražskými kolegy profesory drtivou většinou (v gre-

²⁶⁾ Ústřední archiv ČSAV, fond KČSN, personální akta členů, E. Mach, dopis E. Macha J. Jirečkovi ze 4. 4. 1871.

²⁷⁾ ÚA ČSAV, fond KČSN, karton 31.

²⁸⁾ Přednáška byla přednesena 15. listopadu 1871 ve společnosti a v následujícím roce vydána jako samostatný spis v nakladatelství Calve v Praze.

²⁹⁾ ÚA ČSAV, KČSN, personální akta E. Macha, dopis E. Macha J. Jirečkovi ze 7. 4. 1884.

³⁰⁾ Jako opak k výše zmíněnému spolku „Lotos“ se tato původně rovněž utrakvisticky orientovaná akademie učenců v průběhu končícího 19. století vyvinula jako prakticky čistě česká instituce.

³¹⁾ ÚA ČSAV, KČSN, personální akta E. Macha, dopis J. Jirečka E. Machovi ze 17. 4. 1884.

³²⁾ K. D. Heller, Ernst Mach, Wien – New York, 1964, s. 17.

³³⁾ D. Hoffmann, Sozial- und Gesellschaftspolitisches bei E. Mach, NTM 26, 1989, 2, s. 86–90. G. Wolters, Mach I, Mach II, Einstein und die Relativitätstheorie, Berlin 1987, s. 120–129.

³⁴⁾ C. Lederer F. Herneckovi, Essex Falls 2. 3. 1959.

³⁵⁾ Srv. J. Sajner, Ernst Machs Beziehungen zu seinem Heimatsort Chirlitz (Chrlice) und zu Mähren, Bohemia 24, 1982, 2, s. 358–368.

³⁶⁾ F. Nachtikal, Arnošt Mach, Elektrotechnický obzor 27, 18. 2. 1938, 7, s. 97.

³⁷⁾ Politik, č. 135 z 16. 5. 1880, s. 2.

³⁸⁾ Srv. K. Berka, Bernard Bolzano (5. Oktober – 18. Dezember 1848), in: Bernard Bolzano 1781–1848, Studien und Quellen, Berlin 1981, s. 27 nn.

miu zodpovědném za volbu bylo z 15 hlasů 13 odevzdáno pro Macha)³⁹⁾ zvolen rektorem univerzity. Zastával tak jeden z nejvýznamnějších vědecko-organizačních, popř. vědeckopolitických úřadů, které mohl učenec na tehdejší poli vědy přijmout, aniž by zcela přestoupil do státních služeb. Rektorský úřad tak znamenal velkou čest a dokumentuje vysokou vědeckou i osobní vážnost, kterou E. Mach mezitím získal mezi svými pražskými kolegy. Doba rektorského úřadu trvala většinou jeden studijní rok, přičemž úřad byl obsazován střídavě jednotlivými fakultami a byl předáván slavnostním ceremoniálem v říjnu, na počátku zimního semestru. Jako rektor musel E. Mach vést úřední záležitosti univerzity navenek i uvnitř, plnit příslušné reprezentační povinnosti, byl členem četných gremií, výborů a kuratorií a kromě toho měl křeslo a hlas v českém zemském sněmu. Vezmeme-li v úvahu, že bylo zvykem, že odstoupující rektor byl ještě další rok v úřadě jako prorektor, pak Ernst Mach byl od roku 1879 do 1881 zodpovědný fakticky – svou účastí na poradách o rozdělení univerzity i svým druhým rektorským obdobím (1883-84) prakticky po celé pětileté období – za osudy univerzity, což bylo tím těžší, že tenkrát národnostní konflikty v Čechách dosáhly dalšího vrcholu a během těchto let došlo právě na univerzitě k zásadní přeměně, tzn. k rozdělení vysoké školy na českou a německou univerzitu.

V neposlední řadě byl tím Ernst Mach jako nejvyšší představitel pražské univerzity veleben německými profesory povýšen na „národní symbol“, což ukázaly již vnitřní spory s pražským místodržitelstvím týkající se jeho nástupní řeči.⁴⁰⁾ Ještě více to ozřejmily nepokoje, ke kterým došlo v Praze v květnu 1880 kvůli vlastně bezvýznamné „studentské pitce v hospodě (tzv. kommers)“. Sezval ji německý buršácký studentský spolek „Carolina“ při příležitosti dvacátého výročí svého založení, přičemž došlo k pokusu, aby tato událost přerostla v široce založenou vysokoškolskou politickou manifestaci.⁴¹⁾ Ke slavnostní pitce 12. května nebyli tedy pozváni pouze místní představitelé pražského německva a němečtí profesori univerzity, ale do města na Vltavě přijelo i mnoho studentských poselstev z Rakouska a Německa.⁴²⁾ K účastníkům studentské pitky patřil i Ernst Mach, přičemž jeho účast byla způsobena především společenskou povinností rektora univerzity, protože pro činnost buršenshaftu neměl po celý život žádné sympatie, a právě zde v Praze, jak dokumentuje policejní zpráva z roku 1876,⁴³⁾ se dosud žádným způsobem nepodílel na činnosti studentských spolků. Jako rektor byl povinen se pitky nejen účastnit, ale přednést i pozdravnou řeč, ve které se pokoušel tlumit nacionalistickou náladu a udat důrazně věcný tón. Místo toho se základní tón jeho řeči nanejvýš odchyloval, ale v žádném případě se jasně nedistancoval od německého nacionalismu, takže se na něj studentské nacionalistické kruhy mohly později odvolávat.⁴⁴⁾ Především

³⁹⁾ Archiv Univerzity Karlovy Praha, fond německé univerzity, AS NU, č. 85, protokoly ze zasedání senátu.

⁴⁰⁾ SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1161, dopis místodržícího C. v. Webera ministru kultu K. v. Stremayrovi z 9. 10. 1879.

⁴¹⁾ Srv. Bohemia, č. 139 z 20. 5. 1880, s. 4, Politik č. 138 z 19. 5. 1880, s. 3.

⁴²⁾ O. Hackel, Die Geschichte der Burschenschaft „Carolina“, Deutsche Arbeit 9, 1909/10, s. 492 n.

⁴³⁾ SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1161, zpráva policejního ředitelství ze 4. 1. 1876.

⁴⁴⁾ Bohemia, č. 139 z 20. 5. 1880, s. 4, č. 141 z 22. 5. 1880, s. 6, Politik, č. 138 z 19. 5. 1880, s. 3.

se ale odvolávaly na jadrnou řeč děkana lékařské fakulty E. Klebse, který téměř provokativně mluvil o tom, že „právě tak jako buršácký spolek Carolina, zůstane i velká Karolína, univerzita, navždy německá. Odpůrci německví nechtějí vlastní univerzitu, která jim byla nabídnuta, protože ji nemohou udržet.“⁴⁵⁾

Umírněný projev E. Macha byl hozen do jednoho pytle s tímto velkomluvným nacionalismem pana Klebse a četných stejně smýšlejících studentů, takže „Machova zvláštní nota byla brzy zapomenuta v záplavě nacionalistické rétoriky“,⁴⁶⁾ zapomenuta jak velkohubými příslušníky buršácké „Caroliny“ a s ní sbratřených spolků v Rakousku a Německu, v nichž byli E. Mach i E. Klebs povýšeni na čestné členy nebo v adresách solidarity chváleni za své „mužné postoje a chování“,⁴⁷⁾ tak i českou stranou, která na zmíněné události reagovala s pobouřením. Před byty obou profesorů bylo večer 14. května zorganizováno studentské protestní shromáždění, při kterém bylo rozbito pár okenních tabulek, došlo ke srážkám s policií a někteří byli zadrženi.⁴⁸⁾ O těchto několikadenních pouličních nepokojích informovalo nejen pražské policejní ředitelství, ale podrobně i E. Mach ze své funkce rektora úřady ve Vídni. Prohlížíme-li dnes tyto zprávy⁴⁹⁾ a jiná oficiální prohlášení, upoutá nás, jak nápadně se E. Mach snažil udržet celou záležitost co nejdále od univerzity a poukazovat na to, že pouličních nepokojů „se účastnilo jen velmi málo či dokonce žádní univerzitní studenti“.⁵⁰⁾ Toto zdánlivě „apolitické“ stanovisko dokumentoval již dříve při jednom z prvních úředních jednání ve funkci rektora – koncem října 1879 nechal uveřejnit prohlášení, ve kterém varoval studenty pražské univerzity před politickými akcemi, především před zakládáním výboru, který by měl podporovat myšlenku národnostní rovnoprávnosti. Tím spíš, že toto je, podle E. Macha,⁵¹⁾ pouze věcí vlády nebo českého zemského sněmu.

V návaznosti na pouliční nepokoje a poté, co veřejnost a denní tisk obšírně a částečně také nacionalisticky⁵²⁾ (v některých bodech pro E. Macha přímo osobně urážlivě)

⁴⁵⁾ O. Hackel, Die Geschichte der Burschenschaft „Carolina“, Deutsche Arbeit 9, 1909/10, s. 493.

⁴⁶⁾ J. T. Blackmore, Ernst Mach. His work, life and influence. Berkeley 1972, s. 74.

⁴⁷⁾ Srv. Bohemia, č. 144 z 25. 5. 1880, s. 5, č. 148 z 30. 5. 1880, s. 7.

⁴⁸⁾ SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1046, policejní zpráva k pražským demonstracím.

⁴⁹⁾ SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1160, ministerský výnos z 18. 5. 1880; karton 1046, různé policejní zprávy a mnohé další.

⁵⁰⁾ SÚA Praha, PM 181/80, karton 1160, dopis z 18. 5. 1880.

⁵¹⁾ AUK, AS NU, akademický senát 1880, rukopisný koncept oznámení.

⁵²⁾ Srv. např. výsměšnou básničku velmi polemicky komentující události v Praze „Importovaný profesor“, SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1046.

Importovaný profesor *)

Zrodil se v říši „vědy“ kdes
a sotva s kolébky byl slez,
hned začal pít a přestal psát
a knihy počal číst a psát.
Kdes v Schleitzu jeho Betlém stál –
dle tváře vous a sivý zrak,
nosil jen cilindr a frak,
Bylť mudřec, ne však maturus,

on nenáviděl vše, v čem rus,
tož z hlupství ne – jen schválně tak –
examen zrobil naopak.
Když přišel domů, otec v ráz
ze dveří vyhodil ho zas:
„Dřív buršoval jsi jen a pil,
jdi po zebrotě, kluku, včel!“
I šel a pyšně sobě ved,

*) Z rukopisu Hankou nenalezeného ale Palečkem den po „komersu“ buršáckého spolku „Caroliny“.

než, hladem vyzábl a zhled -
 leč žebra, fňukal tam a sem,
 až stal se na vsi hofmistrem.
 A kamarády na to lap:
 „Hé, pání, to je náký chlap!
 ten umí lát i nadávat -
 a vy - vy chcete šetřit plat?
 I stalo se, co chtěli mít:
 přes noc mu na stůl dekret slít,
 by pro boha! se do Čech dal
 a lid tam dělat započal!
 Hned „troubu“ na hlavu si kyd,
 dal k vestě křídla přirobit
 - neboť se lesklo, že až strach
 to zrcadélko na spodkách.
 I prádlo skládal - bohu dík!
 měl prádlo: límeč, náprsník,
 půl podvlékaček, šátku půl -
 a starý rapír měl a hůl.
 Přišil si podešve kol bot,
 koupil pižma celý lot,
 vlas šafránový načechral,
 a do dírky si haras dal!
 Hned v prázdné chvíli dach a žvast
 do tučných svazků počal klást,
 až za ten rozmanitý šplách,
 stal doktorem se v Tibinkách.
 Když tam čtli páni jeho spis,
 děl každý: Věru, Kuba tys,
 hned doktorem buď, ja-ja!
 Promovit in absentia. -
 Když to měl, ještě něco sčet
 a vyjel do Čech na výlet,
 křik na hranici: „Teutschland hier,
 a já germanský pionýr!“
 Hle, Čechy, jaká strašná zem!
 jsou učiněným kanálem;
 já vyčistím je Němcům vděk
 vždyť Minervin jsme holomek!
 A záhy prý se přesvědčil,

že požívají Češi jíl,
 z kalesek kávu vaří jen,
 za nápoj odvaňují len.
 A v neděli prý, hrozno všem,
 se krmí také bramborem -
 však brambory jíst, jaký hřích!
 on pil jen bramborový líh...
 Tak začal se hněvat a lát,
 a pořád psát a pořád psát
 do „Freie Presse“, „Augsburgských“,
 jak by ten divný národ zdvih.
 Když přijechal až pokraj Čech,
 outrpné k Praze okem šleh,
 než do toho se města zved,
 kde čekali naň tisíc let!
 Od vědy suchý jako trn,
 na lících, šosech na sta skvrn,
 pár rozviklaných levých noh,
 tak šoulal se jak chudák moh.
 Lakotně hltal český chléb
 a knihy smolil, vařil lep,
 čest třísnil, dobré jméno bral
 i karty s velkou voltou hrál!
 Na nos si vsadil okulár,
 a v sešlý kaput listů pár,
 leč z hlavy hluchý klas mu čněl
 snad že tam vrabec hnízdo měl.
 Když v koleji si na trůn sed
 a šišatou svou hlavu zved,
 by mluvil svatě říše syn,
 hned smál se celý Klementin.
 Jen slyšte, kterak týrá řeč,
 jak trhá ústy hněv a křeč,
 jak founí, firká, hrbí plec,
 jak hází rukama - ten švec!
 Leč opět lísal se a tyl
 a by se řečí přiučil,
 chodíval na uhelný trh
 a v skutku, za měsíc ji strh!

komentovaly tyto události a v neposlední řadě i Machovo vystoupení, cítil se Mach nucen vydat leták, ve kterém se brání výtce o stranickosti studentů a počínání některých pražských deníků a prohlašuje, že „politika se ho dotýká jen potud, pokud se týká otázek vyučování, zvláště otázek univerzity“. V tomto letáku varoval E. Mach navíc studenty před tím, aby „své názory čerpali z lehce přístupného, ale špinavého bahna stranických listů“.⁵³⁾

I když veřejné i studentské protesty záhy opadly, přetrvávaly a opět vzplály v následujících týdnech a měsících při různých příležitostech - při návštěvě rakouského císaře v Praze⁵⁴⁾ nebo v souvislosti s volbou nového rektora a jeho slavnostním uvedením do úřadu.⁵⁵⁾ Tragického vrcholu dosáhly v létě 1881 v Chuchli, přičemž v této souvislosti je nutno podotknout, že při těchto studentských srážkách sehrály svou roli i sociální rozdíly: jestliže se německé studentstvo rekrutovalo především ze středostavovských a velkoburžoazních vlastnických řad, pak čeští studenti byli převážně rolnického nebo maloburžoazního původu, což jistě přispělo k dalšímu zostření národnostního konfliktu a může vysvětlit některá vyostření. Tak byly studentské nepokoje - jak se praví v jedné současné policejní zprávě - „protože tam je ve hře národnostní nenávisť, která se nyní manifestuje ve všech projevech veřejného života dílem s a dílem beze jména útočníka“⁵⁶⁾ - samozřejmě zcela přímým vyjádřením stále se zostřujícího národnostního a jazykového konfliktu v Čechách a součástí těch vysokoškolských sporů o pražskou univerzitu, které tenkrát právě vstupovaly do rozhodující fáze a v roce 1882 vedly k rozdělení vysokého učení na českou a německou univerzitu.

Historická náhoda tomu chtěla, že téměř zároveň s Machovým nástupem do funkce rektora v létě 1879 padla Auerspergova vláda a byla vystřídána „smiřovací ministerstvem“ hraběte E. Taaffeho, na které měla vliv i nacionálně česká seskupení⁵⁷⁾ a z něhož měly již záhy vzejít rozhodující impulsy pro řešení stále se zostřujícího problému pražské univerzity. Posledně zmíněný bod byl pro novou vládu oblastí, kde mohla bez většího rizika vyjít vstříc požadavkům českého měšťanstva na větší politická práva.⁵⁸⁾ Zde je nutno vzít v úvahu, že po založení a upevnění bismarkovské říše se německá národnostní menšina v Čechách ve stále větší míře začala politicky orientovat nejen do Vídně, ale i do Berlína, což bylo vídeňskými úřady pozorováno s podezřením. Tyto ústupky vlády českým požadavkům tak mlčky tvořily jistý druh politické protiváhy těmto tendencím. Toto vše je nutno respektovat při interpretaci událostí kolem rozdělení pražské univerzity a z toho vyplývajících reakcí. Zvláště chceme-li pochopit, proč Vídeň na přelomu osmdesátých let reagovala umírněně na již dlouho bouřlivou otázku pražské univerzity a proč nebyla pouze prováděcím orgánem německo-rakouských nacionalistů v Praze.

⁵³⁾ SÚA Praha, PP 1876/81, karton 761, hlášení knihtiskárny policejnímu ředitelství, 13. 6. 1880.

⁵⁴⁾ Bohemia, č. 151 z 2. 6. 1880, s. 2.

⁵⁵⁾ Srv. Akademické listy 3, 1880, s. 27, 125.

⁵⁶⁾ SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1046, zpráva policejního ředitelství ministerstvu vnitřní z 16. 5. 1880.

⁵⁷⁾ Srv. W. A. Jenks, Austria under the Iron Ring 1879/93, Charlottesville 1965.

⁵⁸⁾ Srv. J. Havránek, Česká univerzita v jednání rakouských úřadů do roku 1881, AUC-HUCP, 22/1, 1982, s. 35 nn.

Jako „červená nit“ se mezi lety 1879 až 1882 táhne univerzitní otázka jednacím pořádkem příslušných parlamentních a „mimoparlamentních“ gremií, přičemž zde vždy samozřejmě bylo žádáno mínění rektora pražské univerzity.⁵⁹⁾ Jádrem sporů byla otázka utrakvizace stávající univerzity nebo zřízení samostatné české univerzity. Spolu s většinou svých německých kolegů profesorů odmítal E. Mach každou z utrakvistických variant řešení, protože, jak uvedl ve své nástupní řeči,⁶⁰⁾ obával se poklesu vědecké úrovně při důsledném zavedení dvojí profesury, jak to důsledně požadovala česká strana. Do té míry spatřovala německá strana ve zřízení samostatné české univerzity menší zlo, přičemž tím, jak se praví v memorandu německých profesorů,⁶¹⁾ „ta stávající nesmí doznat žádných omezení. Zvláště nesmí dojít k žádnému zřízení stávajících prostor institutů, sbírek, instrumentů, dotací a dalších pomůcek“. I když přiznáme, že Mach osobně byl v této otázce spravedlivý – memorandum, jakož i samotné Machovo stanovisko, odráží i jisté uznání českého nároku na národní vědecký potenciál, přesto šlo nakonec o zachování a tvrdohlavou obranu tradičních německých pozic proti historické tendenci doby. Zajištění vědecké kvality české univerzity a především její materiální zabezpečení bylo přenecháno zcela české straně, resp. odviselo od povolení nových rozpočtových prostředků vídeňskou vládou. Pravděpodobně se tu spekulovalo také s finančními kamitami vídeňské vlády, neboť ministr kultu v únoru 1880 v parlamentu vyhlásil, že samostatnou českou univerzitu není v současnosti možno financovat.⁶²⁾ Do té míry je desiderát německých profesorů, přednesený E. Machem, se samozřejmým přesvědčením, že existující fundus a ústavy pražské univerzity musí zůstat pod dosavadním jednotným vedením intaktní, a tím v německých rukou, nesporným výrazem dogmatické ignorace a německých nacionalistických výhrad. Takovéto nedvojznačné konstatování musí ale zároveň respektovat, že německý nacionalismus právě v Praze měl mnoho odstínů. E. Mach v rámci německého obyvatelstva v Praze rozhodně nepatřil k extrémnímu křídlu a udržoval odstup od agresivního a domyšlivého nacionalismu či dokonce pangermanismu. V tomto smyslu uplatnil svůj vliv a zabránil akci pražské „Lese- und Redehalle deutscher Studenten“, která chtěla „předat německým profesorům souhlasnou adresu u příležitosti jejich stanoviska k univerzitní otázce“.⁶³⁾ Navíc se co možná snažil zabránit zapadnout do sboru těch, kteří v národnostní zaslepenosti přičítali českému národu omezenou schopnost vědecké práce, a dokonce hanobili český jazyk jako nářečí poslíčků. Česky se konečně naučil s „uspokojivým“ výsledkem na gymnáziu v Kroměříži,⁶⁴⁾ a tak nejenže v roce 1866 v přihlášce na pražskou polytechniku tuto znalost

⁵⁹⁾ Blíže k roli E. Macha v pražském univerzitním sporu v: D. Hoffmann, Ernst Mach und die Teilung der Prager Universität (v tisku).

⁶⁰⁾ SÚA Praha, PM 1871/80, karton 1161, zpráva místodržícího C. v. Webera ministru kultu.

⁶¹⁾ Pamětní spis německých profesorů a docentů fakulty filosofické a medicínské (1879), in: J. Goll, Rozdělení pražské university, Praha 1908, s. 84.

⁶²⁾ Srv. H. G. Skilling, The Partition of the University of Prague, The Slavonic and East European Review 27, 1949, 69, s. 435.

⁶³⁾ Prager Tagblatt, č. 13 z 13. 1. 1880, s. 5.

⁶⁴⁾ Okresní archiv Kroměříž v Holešově.

vysloveně uvedl,⁶⁵⁾ ale dokonce – na rozdíl od mnoha svých německých kolegů profesorů – tento zemský jazyk používal ve styku s českými studenty. Vůbec je možno konstatovat, že E. Mach byl obecně uznávaným a ctěným učitelem první generace českých fyziků (Č. Strouhal, F. Kolářek, A. Seydler a mnozí další),⁶⁶⁾ který byl zvolen čestným členem předchůdce Společnosti českých matematiků a fyziků v roce 1870, tedy v době, kdy toto původně utrakvistické sdružení získalo vysloveně český charakter⁶⁷⁾ a kterému vývoj samostatné české fyziky obecně vděčí za významné impulsy.⁶⁸⁾ Toto vše bylo sice méně než zastoupení historických legitimních práv českého národa, ale přesto daleko více než bezpodmínečné souznění s chórem německých nacionalistů. Zároveň Ernst Mach uchránil toto stanovisko před povrchním šovinismem a omezenou sebeizolací, které tenkrát charakterizovala tolik příslušníků německé vyšší vrstvy v Čechách a v neposlední řadě i tolik jeho akademických kolegů.

Když Ernst Mach v říjnu 1880 předal hodnost i břímě rektorského úřadu svému nástupci, nestál již tak výrazně ve světle ramp veřejnosti, ale přesto nadále jako prorektor a jako vedoucí německého profesorského sboru zaujímal významnou pozici a měl velký vliv na vývoj univerzity. Tak v lednu 1881 přednesl na poradě akademického senátu hlavní referát k univerzitní otázce,⁶⁹⁾ který se později stal základem k jeho stanovisku pro vídeňské ministerstvo kultu.⁷⁰⁾ Mach zde opakoval svůj názor: je-li zřízení české univerzity nevyhnutné, pak se tak má stát rozdělením stávající univerzity. Tím sice odvrhoval myšlenku důsledné utrakvizace, kterou favorizovala česká strana, ale zároveň se snažil zabránit pravicově extrémním stanoviskům některých profesorů (mj. právníků F. Rulfa a F. H. Veringa) a části státní byrokracie, zvláště ze strany místodržícího svobodného pána Filipa Webera von Ebendorff. Posledně zmíněný dokonce sepsal protimemorandum k univerzitnímu stanovisku, které argumentovalo vysloveně mocensko-politicky, v zájmu Rakouska a pokračujícího národnostního útlaku, odmítalo veškeré ústupky českým požadavkům a dokonce požadovalo zachování a posílení německého charakteru pražské univerzity.⁷¹⁾

V konfrontaci s tímto stanoviskem je zřejmé, že koncept rozdělení univerzity, který zastával E. Mach, ačkoliv z hlediska zájmů českého národa nepředstavoval optimální řešení, obsahoval přesto opěrné body pro postupné prosazování těchto zájmů. To se jednoznačně potvrzuje následujícím vývojem, jehož první vrchol tvořila porada o univerzitní otázce konaná v Praze v březnu 1881, na které se Mach podílel jako jeden z vedoucích jednání velmi výrazně.⁷²⁾ Výsledkem tohoto a návazných jednání bylo pak v dubnu 1881 „nejvyšší rozhodnutí“ rakouského císaře, podle kterého má být v bu-

⁶⁵⁾ J. Haubelt, K Machově žádosti, s. 53.

⁶⁶⁾ Srv. V. Novák, Vzpomínky a paměti, Brno 1939, s. 79–93. J. Foltá – E. Těšínská, Čeněk Strouhal a česká fyzika jeho doby, Dějiny věd a techniky 12, 1979, s. 1–8.

⁶⁷⁾ L. Pátý – J. Veselý (vyd.), Union of Czechoslovak Mathematics and Physicists, Praha 1984, s. 14.

⁶⁸⁾ Srv. Č. Strouhal, Akustika, Praha 1902, s. 147.

⁶⁹⁾ Prager Tagblatt, č. 10 z 10. 1. 1881, s. 1.

⁷⁰⁾ Petice akademického senátu c. k. Karlo-Ferdinandovy university panské horní sněmovně, Praha 1881.

⁷¹⁾ Nóta místodržícího ministerstvu kultury, in: J. Havránek, Česká univerzita, s. 63–68.

⁷²⁾ Srv. D. Hoffmann, Ernst Mach a rozdělení.

doucnosti v Praze „po jedné univerzitě s přednáškovým jazykem německým a českým“.⁷³⁾

Toto řešení pražského univerzitního konfliktu trvajících desetiletí bylo sice pro obě strany jistým kompromisem, který vlastně nikoho skutečně neuspokojil, se kterým ale bylo možno žít a – jak měla ukázat budoucnost – mohl být jistým počátkem: „Z hlediska části českých kulturních kruhů na přelomu 70. a 80. let 19. století a vůbec konce tohoto století nesporně šlo o značný zisk, byť i zlehčený a oslabený tím, že v české Praze vznikla jasně prorakouská, protičeská a protislovanská univerzita německá, bašta výbojného pangermánství“.⁷⁴⁾

Navzdory ubohému materiálnímu vybavení a nerovným politickým předpokladům se nová česká univerzita velmi rychle vyvíjela v národní, vědecké a kulturní centrum velkého významu, které se navíc během několika málo let pozvedlo na druhou největší vysokou školu dunajské monarchie: již počátkem devadesátých let zde studovalo zhruba 18 % všech rakouských studentů, oproti tomu na německé univerzitě bylo jen slabých 10 %, tzn. asi 1500 studentů.⁷⁵⁾

I Ernst Mach musel pocítit, že rozdělení univerzity nevzbudilo pouze politický a národní „cit“, ale důsledkem rapidního poklesu počtu studentů, na nichž silně závisely příjmy profesorů, způsobilo i značné ekonomické následky představované ohromnými ztrátami příjmů. V autobiografické poznámce z roku 1910 se zpětně vyjádřil: „Tu se M. pokusil, zda by bylo možno vyrovnat ztrátu technickým zaměstnáním. Ve skutečnosti za několik týdnů vydělal zhruba svůj roční příjem, ale zároveň poznal neslučitelnost tohoto způsobu života s vědeckou prací.“⁷⁶⁾

Jestliže Machovo úspěšné odbočení do výdělečného života zůstalo pouhou epizodou, pak odchod z ožehavé scény každodenního politického dění po vyřešení pražské univerzitní otázky a nerušená rozsáhlá vědecká práce neměly dlouhého trvání. Necelý měsíc po dokončení obsáhlého rukopisu „Mechaniky“⁷⁷⁾ byl dne 28. června 1883 opětovně zvolen rektorem, tentokrát samozřejmě pouze německé univerzity,⁷⁸⁾ a tím vtažen do vysokoškolských politických sporů. Toto rychlé znovuzvolení je nutno vidět, ještě více než hlasování v roce 1879, jako výraz nejvyššího uznání a ocenění, protože učence, kteří v Praze nesli hodnost i břímě rektorského úřadu dvakrát, je možno spočítat na prstech jedné ruky.⁷⁹⁾ Jako učenec s velkou mezinárodní pověstí patřil E. Mach bezesporu ke hvězdám univerzity, takže jeho zvolení mělo i demonstrovat, že rozdělením univerzity v žádném případě neutrpěla její úroveň. Samozřejmě že při volbě hrála roli také snaha zajistit si Machovy zkušenosti a vážnost pro neméně složité období praktické realizace rozdělení univerzity.

⁷³⁾ Citováno podle V. Vaněček, „V Praze budou... dvě univerzity...“, AUC-HUCP 22/1, 1982, s. 13.

⁷⁴⁾ Vaněček, V Praze, s. 11.

⁷⁵⁾ E. Pliwa, Österreichische Universitäten 1863/64 – 1902/03, Wien 1908.

⁷⁶⁾ J. T. Blackmore, Three Autobiographical Manuscripts by Ernst Mach, Annals of Science 35, 1978, s. 410.

⁷⁷⁾ E. Mach, Die Mechanik in ihrer Entwicklung, historisch-kritisch dargestellt, Leipzig 1883.

⁷⁸⁾ AUK, AS NU, karton 2, akademické volby.

⁷⁹⁾ M. Svatoš, Seznam rektorů a děkanů bývalé Německé univerzity v Praze, Zprávy Archivu Univerzity Karlovy 6, 1984, s. 39–57.

Ovšem E. Mach vykonával svůj druhý rektorský úřad pouze několik týdnů, neboť již v prvních lednových dnech nového roku oznámil své odstoupení, protože „při své churavosti nejsem schopen převzít vedle záležitostí mého učitelského úřadu ještě záležitosti rektorské.“⁸⁰⁾

Již Machovi současníci věděli, že nikoli zdravotní důvody způsobily odstoupení z rektorského úřadu po tak krátké době. K nevyřešeným otázkám rozdělení pražské univerzity patřila teologická fakulta, jejíž rozdělení tehdejší český primas kardinál kníže Bedřich Schwarzenberg zamítl s odůvodněním, že katolická církev a její kněží mají plnit „nadanárodní“ funkci. Fakulta tedy zůstala prozatím (až do roku 1891) nerozdělenou součástí německé univerzity,⁸¹⁾ což bylo kritizováno především většinou českými studenty teologie, ale i mnoha příslušníky učitelského sboru i četnými českými politiky, a v neposlední řadě to vedlo k napětí. Tento spor o postavení teologické fakulty postihl Ernsta Macha ihned po nastoupení do rektorského úřadu, neboť jako rektor byl povinen na začátku studijního roku provést imatrikulaci a slavnostní obhajobu studentů. Na podzim 1883 ovšem čeští studenti teologické fakulty odmítali nadále akceptovat imatrikulační formule v němčině a skládat slib německému rektorovi. Během následujících sporů mezi zástupci univerzity na jedné straně a rektorem a ministerstvem na straně druhé navrhl sice E. Mach smířlivě „záměnu zmíněných formulí latinskými“, ale v druhém bodě nehodlal učinit žádné další kompromisy.⁸²⁾ Dokonce stroze odmítl ministerský návrh, aby přísahu přijal v zastoupení děkanem teologické fakulty, protože to pociťoval jako dalekosáhlý zásah do univerzitní autonomie – jako rektor nehodlal zásadně přijmout takovéto omezení své kompetence vůči jedné z univerzitních fakult, protože autonomie univerzity patřila k tvrdě získaným demokratickým vymoženostem, kterých se nehodlal jen tak vzdát. V tomto smyslu také o 25 let později zaujal angažované stanovisko v tehdejším rakouském univerzitním konfliktu a vystoupil za svobodu univerzity a proti jakékoli formě státního či církevního vměšování.⁸³⁾

Podstatu svého stanoviska vyjádřil E. Mach jasně i v následujícím psaní ministrovi kultu: „že se imatrikulace veškerých studentů konala... a tisk matričních lístků byl proveden pro studující teologie v latinském jazyce, aby tak bylo částečně vyhověno 4 výnosům. Protože ovšem akt imatrikulace má být formálně ukončen přijetím slibu, a s tím je nutno započít nejpozději 17. prosince, s politováním dodávám, že při vědomí svých práv... nemohu souhlasit s přijetím slibu děkanem, a pokud by Vaše Excellence trvala na tomto způsobu, byl bych nucen oznámit svou rezignaci.“⁸⁴⁾

Ministr ovšem trval na svém stanovisku, přičemž zároveň v dopise místodržícímu jasně vyjádřil, že odmítnutí ministerského rozhodnutí nemůže být příčinou odstoupení rektora a „ministr by proto nebyl v stavu souhlasit s rezignací z tohoto důvodu.“⁸⁵⁾

⁸⁰⁾ AUK, AS NU, karton 2, dopis E. Macha z 11. 1. 1884.

⁸¹⁾ Srv. K. A. Huber, Die Prager Theologischen Fakultäten von 1884/91 bis 1945, in: F. Seibt (vyd.), Die Teilung der Prager Universität, s. 37–54.

⁸²⁾ AUK, AS NU, karton 1883.

⁸³⁾ E. Mach, Der Kampf um die Universität, Neue Freie Presse, č. 157 ze 7. 6. 1908, s. 2.

⁸⁴⁾ SÚA Praha, PM 1881/90, karton 1523, dopis E. Macha ministru kultu z 10. 12. 1883.

⁸⁵⁾ Tamtéž, dopis ministra kultu místodržícímu ze 14. 12. 1883.

Poté, co byla v předvánočním týdnu provedena imatrikulace formou, kterou požadoval ministr, došlo bezprostředně po vánočních prázdninách ke skandálu – E. Mach oznámil z již výše zmíněných „zdravotních“ důvodů své odstoupení. Svému příteli J. Popperovi-Lynkeusovi napsal v této souvislosti dne 30. prosince 1883: „Rektorství mě velice obtěžuje. Nemohu v klidu přemýšlet a musím se stále více zabývat obhajobou lapálií.“⁸⁶⁾ Ve srovnání s kontraverzemi, které předcházely a provázely rozdělení univerzity, se konflikt o imatrikulaci studentů teologie může zdát lapálií, která nebyla tak závažná, aby odstoupení E. Macha z rektorského úřadu bylo skutečně oprávněné. Zatím je nutno v této souvislosti mít na zřeteli, že situace rektora E. Macha se navíc komplikovala tím, že měl pověst antiklerikála, ba dokonce ateisty;⁸⁷⁾ on sám si často, např. v dopise jednomu ze svých někdejších kolegů ze Štýrského Hradce A. Meinongovi stěžoval na „prudkou agitaci klerikální strany“.⁸⁸⁾ I když E. Mach své stanovisko agitátorsky neobhajoval, není možno při důkladnějším studování jeho spisů zůstat na pochybách – to dokládá i případ, který uvedl on sám při příležitosti svého povolání do Vídně (1895). „Jeden pán, kterého ministr označil za zprostředkovatele, označil několik míst v mých spisech za namířená proti náboženství a víře v nesmrtnost atd. Na to jsem shromáždil tyto spisy, stránky červeně zatrhl a to celé poslal do Vídně a zároveň jsem zprostředkovatele požádal, aby ministrovi řekl, že sice při přednáškách neagituji, ba naopak jsem opatrný; kdyby se ale ode mne požadovalo, abych ve svých spisech zaujal stanovisko ‚epistolae obscurorum virorum‘, pak by se ta věc měla nechat být, neboť tento požadavek bych si musel vyprosit.“⁸⁹⁾

Velmi pravděpodobně neplatila revolta pražských studentů teologie jen německému rektorovi, ale také antiklerikalismu, resp. ateismu Ernsta Macha, i když v tomto sporu byly používány jiné argumenty. Nadto bylo Machovo odstoupení mnohem více než pouhým demonstrativním aktem proti vídeňskému ministerstvu, bylo to spíše obecné znamení toho, že teď už toho má dost, aby byl stále osobně urážen, aby nadále musel zaujímat exponované místo v národnostním sporu, který se mu přičil, a aby se tak stále musel zabývat „lapáliemi“.

V následujících měsících důsledně vystoupil také ze všech úřadů a gremií, kde byl přímo či nepřímo konfrontován s národnostním konfliktem – tak např. v dubnu 1884 složil členství jak ve Společnosti českých matematiků a fyziků,⁹⁰⁾ tak i v Královské české společnosti nauk,⁹¹⁾ do které byl zvolen bezprostředně po přesídlení do Prahy. Toto všechno ovšem opět charakterizuje jeho obecnou bezradnost a vyhýbání se národnostnímu konfliktu jeho doby.

Na veřejnosti byly tyto procesy a především Machovo odstoupení z rektorského úřadu, ke kterému se připojil i prorektor E. Hering, brány pouze jako demonstrativní akt

⁸⁶⁾ J. T. Blackmore – K. Hentschel (vyd.), Ernst Mach als Aussenseiter, 1985, s. 7.

⁸⁷⁾ Srv. J. T. Blackmore, Ernst Mach. His work, s. 82.

⁸⁸⁾ Ústřední archiv Akademie věd SRN, pozůstalost W. Ostwald, spis E. Mach, kopie dopisu E. Macha A. Meinongovi, Praha 19. 5. 1895.

⁸⁹⁾ J. Blackmore – K. Hentschel (vyd.), Ernst Mach als Aussenseiter, s. 21.

⁹⁰⁾ J. T. Blackmore, Ernst Mach, His work, s. 79.

⁹¹⁾ Srv. ÚA ČSAV, fond KČSN, personální akta E. Mach.

německo-nacionalistického přístupu a jako takové byly příslušnými stranami přijímány. Poté, co delegace vedoucích profesorů univerzity vyjádřila E. Machovi „hluboké politování akademického senátu nad jeho odstoupením a zároveň dík za statečné vystupování za práva univerzity“⁹²⁾ nechtělo ani německé studenstvo nečinně stát a zorganizovalo 18. ledna jízdu drožkou k Machovu bytu, kde byl odstupující rektor oslavován dílem velmi nacionalisticky zabarvenými projevy; večerní pochodňový průvod byl pražskými policejními úřady zakázán.⁹³⁾ Kam až dosahovaly polemické vlny, ukazují především hlasy tisku. Česká „Politika“ např. vylíčila na titulní straně „sesazení rektora“: „Skrutá válka, zákulisní potyčky... se aférou Mach zvrhly do otevřeného boje... Ministr vyučování byl terorismem stálého rektorského sporu a německými národnostními demonstracemi na pražské německé univerzitě donucen k tomu, aby odvolal rozhodnutí plně odpovídající zákonům a aby vzdal hold národnostnímu šovinismu pražských německých profesorů... Vlastním smyslem této demonstrace ovšem je, přeměnit pražskou německou univerzitu v čistě německou národní univerzitu a německé profesory v německé národní politiky a zneužít studenty jako údernou sílu proti ministrovi vyučování.“⁹⁴⁾

Ještě daleko ostřejší byly v českém tisku výpady proti E. Machovi.⁹⁵⁾ Naproti tomu v listě „Bohemia“ jsou vyjádřeny pochyby o „zdravotních důvodech“ odstoupení a vyzdvihuje se, že E. Mach „byl velmi oblíben jak u profesorů, tak i u studentů“.⁹⁶⁾ Obsáhlý úvodník nakonec poznamenává: „... tak je radost české univerzity nadále rychle zkvalitněna bolestí, kterou připravila skutečnost, že vedle mladé české univerzity nadále existuje stará německá univerzita. Ne všichni to přiznávají tak upřímně jako „Nár. listy“, jaký ‚klokot‘ pocítují při pohledu na německého profesora... To skutečně není osobní zájem, který tito mužové (E. Mach), již přece nikterak nejsou vázáni na rodnou hroudu, zastupují.“⁹⁷⁾

E. Mach se tak dostal na krátký čas opět do centra veřejných a společenskopolitických sporů, ovšem naposled. V následujícím desetiletí jeho pražského působení, kdy mimo jiné odmítl kvůli přichylnosti k Praze výhodné nabídky do Mnichova (1885) a Štýrského Hradce (1890),⁹⁸⁾ zůstala jeho činnost omezena na pole vědy a v politické veřejnosti nezbuzovala žádný zájem. Letním semestrem 1895 skončilo vědecky tak úspěšné a politicky i osobně velmi složité období pražského působení Ernsta Macha a on přešel na stolicí, která pro něj byla nově založena pro „filosofii, především dějiny a teorii induktivních věd“ na vídeňskou univerzitu.⁹⁹⁾ V souvislosti s povoláním do Vídně nebyly oceňovány jen jeho vědecké výsledky, ale v denním tisku se opět objevily poznámky, že „Mach byl oporou německé v Praze“.¹⁰⁰⁾ I když tato charakteristika byla za-

⁹²⁾ Bohemia, č. 14 z 14. 1. 1884, s. 4.

⁹³⁾ SÚA Praha, PM 1881/1900, karton 1677, dopis pražského policejního ředitele z 16. 1. 1884.

⁹⁴⁾ Politik, č. 15 z 17. 1. 1884, s. 1.

⁹⁵⁾ Srv. Národní listy, č. 15 z 15. 1. 1884, s. 2.

⁹⁶⁾ Bohemia, č. 14 z 14. 1. 1884, s. 4.

⁹⁷⁾ Bohemia, č. 15 z 15. 1. 1884, s. 1.

⁹⁸⁾ J. Thiele, Briefe H. V. Seeligers an E. Mach, Philosophia naturalis 17, 3, 1979, s. 391–399.

⁹⁹⁾ J. Mayerhöfer, Ernst Machs Berufung an die Wiener Universität 1895, Clui Medica 2, 1967, s. 47–55.

¹⁰⁰⁾ Tamtéž, s. 53, citát z vídeňského listu „Fremdenblatt“ z 11. 5. 1895.

hrnuta do současných slovníků¹⁰¹⁾ a je tradována až do dnešních dob,¹⁰²⁾ tak předchozí výklad o postavení E. Macha v českém národnostním konfliktu jasně ukazuje, že je nutno jeho pozici charakterizovat daleko diferencovaněji – bezpochyby náležel k „jednotné frontě“ Němců v Praze, v jejím rámci zastával relativně liberální stanovisko a pokoušel se působit jako zprostředkovatel v ožehavém národnostním konfliktu a tímto specifickým způsobem přispívat k dorozumění národů. To, že se mu to sotva, nebo pouze v rámci osobních vztahů, podařilo,¹⁰³⁾ by se nemělo dávat za vinu jemu samotnému, daleko spíš tehdejší společenským vztahům a jejich vyostření.

Závěrem chci poděkovat všem přátelům a kolegům, kteří přispěli k uskutečnění této práce – v první řadě milým a ochotným kolegům z pražských archivů. Za důležitá upozornění a podněty děkuji dále paní dr. I. Seidlerové (Praha), jakož i pánům prof. dr. J. Havránkovi (Praha), prof. dr. F. Herneckovi (Berlín), prof. dr. H. Laitkovi (Berlín), dr. L. Novému (Praha), doc. dr. I. Treterovi (Praha) a dr. M. Znojovi (Praha).

Přeložila Olga Hlaváčková-Staňková

DIETER HOFFMANN

Ernst Machs Wirken an der Prager Universität und seine Stellung im böhmischen Nationalitätenkonflikt

ZUSAMMENFASSUNG

Überlickt man Leben und Werk des österreichischen Physikers, Sinnesphysiologen und Philosophen Ernst Mach (1838-1916), so springt ins Auge, welche zentrale Rolle Prag in der Biographie des Gelehrten einnimmt. Fast drei Jahrzehnte, zwischen 1867 und 1895, hat E. Mach als Physikprofessor an der Prager Universität gewirkt und diese Jahre markieren entscheidende Höhe- und Wendepunkte in seinem Leben. Hier vollbrachte er seine wichtigsten wissenschaftlichen Leistungen, verfaßte er die Mehrzahl seiner Publikationen und avancierte zu einem Gelehrten von internationalem Ruf und Rang; zugleich berührten sich in dieser Schaffensperiode Wissenschaftliches und Politisches, war sein Prager Wirken durch das Spannungsfeld von gesellschaftlicher Aner-

¹⁰¹⁾ Meyers Grosses Konversations-Lexikon, Leipzig 1906, sv. 13, s. 20.

¹⁰²⁾ Srv. pojetí bývalého ředitele pražského univerzitního archivu F. Kavky, in: K. D. Heller, Ernst Mach, Wien 1964, s. 19, nebo nepochybně přesvědčený názor M. Ivanova, podle kterého byl E. Mach „ideologem německých buršensářů“, viz M. Ivanov, Požár Národního divadla aneb příliš mnoho náhod, Praha 1985.

¹⁰³⁾ Tak měl nejen mnoho českých žáků, ale navíc vedl na jaře roku 1882, když spory o rozdělení univerzity dosáhly svého vrcholu, intenzivní přátelský korespondenční styk s českým fyzikem Augustem Seydlerem. Srv. I. Tretera, Casus Štěpán Doubrava, K neznámým dopisům Ernsta Macha Augustu Seydlerovi z roku 1882, AUC-HUCP 25/1, 1985, s. 59–94.

kennung und Auseinandersetzung geprägt, in dem sich nicht zuletzt auch seine gesellschaftlichen Anschauungen zu bewähren hatten.

Durch die Wahrnehmung universitärer Leitungsfunktionen – Dekan der Philosophischen Fakultät (1872/72), Universitätsrektor (1879/80; 1883/84) – wurde E. Mach mit politischen Auseinandersetzungen und insbesondere mit dem böhmischen Nationalitätenstreit konfrontiert, was durch die Tatsache noch verschärft wurde, daß seine Amtsperioden in die Zeit des zugespitzten Konflikts um die Teilung der Prager Universität in eine deutsche und tschechische Teiluniversität (1882) fielen. In diesem Nationalitätenkonflikt um die Erringung der kulturellen, wissenschaftlichen wie politischen Gleichberechtigung des tschechischen Volkes innerhalb des Habsburger Vielvölkerstaates gehörte er zwar zur „Einheitsfront“ der Deutschen und war auch einer ihrer Wortführer in der Universitätsfrage, doch gehörte er keineswegs zu jenen bedingungslosen antitschechischen Deutsch-Nationalen oder gar militanten Chauvinisten wie so mancher seiner Prager Kollegen und Mitbürger. Als eine durch Humanismus und Toleranz geprägte Persönlichkeit repräsentierte er wohl eher den liberalen, gemäßigten Flügel der deutschen Professorenschaft, der sich nur allzu gern – wenn es nur möglich gewesen wäre – aus diesen heiklen politischen Auseinandersetzungen herausgehalten hätte und für den jeglicher Nationalismus borniert und verwerflich war. Der gebürtige Mährer (er wurde in Chirlitz/Chalice, einem Dorf in der Nähe von Brno, geboren) neigte damit – ähnlich B. Bolzano ein halbes Jahrhundert zuvor – einem territorial ausgerichteten Landespatritismus zu, der die ethnischen Unterschiede zwar respektierte und auch die eigene nationale Herkunft keineswegs verleugnete, der jedoch nur ein gemeinsames Vaterland Böhmen anerkennen wollte. Die Entwicklung der Socialverhältnisse und die damit verknüpfte Herausbildung des Nationenbegriffs hatte aber eine solche Einstellung längst zu einer romantischen Illusion und zu einem überlebten Anachronismus werden lassen.

Ernst Machs Verständnis des Nationalitätenproblems konnte ihm keine generelle gesellschaftliche Orientierung für dieses brennende Problem seiner Zeit geben, noch half sie ihm bei der Bewältigung konkreter Fragen, mit denen er im Rahmen der universitären Leitungsfunktionen und durch sein Engagement bei den Teilungsverhandlungen konfrontiert wurde. Dies bewirkte, daß er im Nationalitätenkonflikt meist auszuweichen, zu taktieren suchte und daß seine Autorität als Gelehrter im Universitätsstreit infolge ungenügend klarer Distanzierung auch von nationalistischen Kreisen mißbraucht werden konnte. Diese innere Zwiespalt seiner Persönlichkeit und seiner gesellschaftspolitischen Position trat in aller Schärfe in den kritischen Jahren seiner Rektoratszeit zu Tage, doch belastete er seine gesamte Prager Schaffensperiode, insbesondere natürlich deren zweite Hälfte. Trotz solcher Widersprüche konnte sich E. Mach selbst in Zeiten größter nationaler Spannungen ein gutes Stück Achtung bei seinen tschechischen Akademikerkollegen bewahren. Überhaupt gilt es festzuhalten, daß E. Machs wissenschaftlicher Rang, seine Kenntnisse der Landessprache (er hatte diese u. a. während des Besuchs des Gymnasiums in Kremsier/Kroměříž gelernt) und die von ihm gepflegte Gewohnheit, sich im Umgang mit tschechischen Studenten auch häufig des Tschechischen zu bedienen, ihn zum allgemein anerkannten und verehr-

ten Lehrer der ersten tschechischen Physikergeneration machten. Dies alles war zwar weniger als die Vertretung der historisch legitimen nationalen Rechte des tschechischen Volkes, aber weitaus mehr als ein bedingungsloses Einstimmen in den Chor der deutschen Nationalisten; zugleich bewahrte ihn seine Haltung vor jenem leichtfertigen Chauvinismus und vor jener bornierten Selbstisolierung, die damals für so viele Angehörige der deutschen Oberschicht in Böhmen charakteristisch war.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 1992

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy

Tomus XXXII • Fasciculus 1–2

Redakční rada:

prof. PhDr. Josef Petráň, CSc., předseda,

PhDr. Michal Svatoš, CSc., sekretář,

PhDr. Karel Beránek, doc. PhDr. Marie Bláhová, CSc., PhDr. Ivana Čornejová, CSc.,

prof. PhDr. Jan Havránek, CSc., mgr. Miluše Havránková, PhDr. Vilém Herold, CSc.,

prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc., prof. PhDr. František Kavka, DrSc.,

doc. JUDr. Karel Litsch, CSc., prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., PhDr. Jiří Pešek, CSc.,

doc. PhDr. Anna Skýbová, CSc., PhDr. Miroslav Truc

Vydala Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum, Praha 1994

Prorektor-editor prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.

D Obálku navrhl Jaroslav Příbramský

Jazykově upravila PhDr. Marie Štemberková

Výtiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Vydání 1. Náklad 300 výtisků Brož. 50 Kč ISSN 0323–0562

Adresa redakce: Ústav dějin UK – Archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1